

АНОТАЦІЯ

Зілінський В.Т. Голокост на території дистрикту «Галичина»: джерелознавчий аналіз проблеми. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни, Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2019. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Київ, 2019.

Дисертація присвячена Голокосту на території дистрикту «Галичина» і джерельній базі із українських архівосховищ на цю тему. Робота є першим комплексним дослідженням інформаційного потенціалу джерел такого характеру. Аналіз архівних матеріалів дозволить покращити якість досліджень в цілому. Уява про кількість документів і їх достовірність повинна стати рушійною силою для позитивних змін у сфері вивчення Голокосту на території дистрикту «Галичина». Велика кількість документів в нашій роботі публікуються вперше.

Під час дослідження архівної джерельної бази враховуємо походження матеріалів. Відповідно, окремо було здійснено аналіз документів нацистської окупаційної влади і радянських матеріалів, що присвячені розслідуванню злочинів гітлерівців. До першої групи належать накази, розпорядження, циркуляри цивільної місцевої адміністрації, СС і поліції, а також судові справи. Окрім цього, серед цих матеріалів виокремлюємо документацію української допоміжної поліції і єврейських рад – юденратів. Натомість радянські документи діляться на матеріали спецслужб і спеціально створених комісій, що розслідували нацистські злочини.

Документи цивільної місцевої адміністрації – це матеріали, видані на різних щаблях нацистської окупаційної влади. До них зараховуємо накази,

розпорядження, циркуляри, інструкції, проекти управління дистриктом «Галичина», штатдгауптманів чи крайсгауптманів. Серед документів цієї категорії наявне листування із органами управління Генерал-губернаторства або ж з СС і поліцією. В українських архівосховищах збереглась численна документація такого характеру. Докладний аналіз інформаційного потенціалу матеріалів дасть уявлення про те, як відбувалось переслідування єврейського народу в Галичині на усіх етапах. Документи, в основному, зберігаються в обласному Державному Архіві Львівської області (ДАЛО).

Антисемітська політика на окупованих територіях здійснювалась саме місцевою цивільною адміністрацією. Вона була відповідальна за введення дискримінаційних законів, що передбачали носіння знаків розрізнення, зменшення харчових норм, обмеження пересування, відвідування громадських місць, користування транспортом тощо. Цивільна влада стала ініціатором створення окремих житлових кварталів для євреїв. Вона взяла активну участь в плануванні і реалізації перших депортацій до табору смерті «Белжець». Крайсгауптмани часто співпрацювали із СС і поліцією в справі знищення єврейського населення. Відомі випадки, коли вони просили пришвидшити «виселення» на довіреній їм території.

З травня 1942 року СС і поліція повністю перебравли на себе ініціативу у єврейському питанні. То ж велика акція серпня 1942 року була повністю організована і проведена силовими структурами дистрикту Галичина. Вони відповідальні за створення закритих гетто восени того ж 1942-го. СС і поліція подальші депортації та розстріли здійснювали перманентно до кінця окупації. Хоча, в червні 1943-го дистрикт «Галичина» офіційно був проголошений «Judenfrei», ще залишалось понад 20 тисяч в'язнів таборів примусових праць. Знищення цих людей відбувалось з деяким паузами літом і восени 1943-го. В останній рік окупації розстріли, очевидно, не були частими, проте, траплялись, адже певна кількість євреїв втекла в ліси. СС організовувало спеціальні групи, які шукали втікачів. Перед приходом Червоної армії здійснювались езекуції

тих, хто ще був у тюрмах (наприклад, у Львові розстріляно єврейських в'язнів тюрми на Лонцького в липні 1944 року).

Документи СС і поліції, а саме Зіпо-СД, Орпо, Шупо і Кріпо, на жаль, збережені не так добре, як матеріали цивільної адміністрації. Їх спеціально знищували перед наближенням німецько-радянського фронту. Оскільки вони збережені фрагментарно, їх слід використовувати в поєднанні з іншими джерелами.

Матеріали спеціального суду при Німецькому суді дають можливість вивчати різні аспекти переслідування єврейського народу. Він працював для ненімецького населення в найбільших містах: Львові, Тернополі та Станіславі. Саме цей суд розглядав питання євреїв ще з осені 1941 року. Велика кількість справ була пов'язана із їх переховуванням місцевим населенням. Також судові справи стосувались єврейського майна або, наприклад, тих, хто незаконно покидав територію гетто.

Українська допоміжна поліція була створена в серпні 1941 року. Такі спеціальні підрозділи нацистами створювались на тільки-но окупованих землях і називались за географічним принципом. Це означає, що особовий склад формувався не тільки з етнічних українців. За наказами окупаційної влади, вона виконувала, здебільшого, охоронні функції. Досить часто залучалась до конвоювання єврейського населення під час акцій. Охороняла також табори примусових робіт. В українських архівосховищах збережено багато звітів поліції, що висвітлюють характер роботи під час акцій. Зокрема, арешти, конфіскації особистого майна, в тому числі ключів від помешкань, застосування сили тощо. Документи зберігаються у ЦДАВО України в Києві та в обласних архівах Львова і Тернополя.

Історія єврейського самоуправління в роки окупації ще чекає на свого дослідника. Документи юденратів дистрикту «Галичина» дуже розпорошені, проте їх немало. В основному вони зберігаються в обласному львівському архіві. Ці матеріали дозволяють вивчати склад єврейських рад, їх розпорядження, характер інформації, яку вони надавали окупаційній

нацистській владі, спроби покращення благоустрою гетто або намагання допомогти одновітцям.

Документи радянських спецслужб присвячені розслідуванню злочинів окупантів. В ГДА СБУ зберігається багато архівно-кримінальних справ на осіб, які співпрацювали з нацистами. Ці джерела є інформативними. Завдяки ним ми можемо вивчати особовий склад силових структур дистрикту, встановлювати сферу їх відповідальності за здійснені злочини проти цивільного населення окупованих територій або ж аналізувати процес виявлення і встановлення міри покарання вже в повоєнні роки. Особливо багато матеріалів присвячених колишнім охоронцям таборів примусових робіт (т.зв. травників), «кавказькій роті СД» і українській допоміжній поліції. Встановлено, що мотивів вступу на службу було декілька. Зокрема, це бажання проявити лояльність до нацистської окупаційної влади або ж навпаки, неприйняття і ворожість до суперника – більшовизму. У випадку охоронців таборів примусових робіт одним із основних факторів був страх за своє життя. Здебільшого, їх рекрутували із числа військовополонених. В таборах утримання була надзвичайно висока смертність, через що можливість покинути їх була спробою порятунку власного життя. Часто, служба нацистам – це був результат бажання отримати певний статус, владу, або ж матеріальні переваги.

В основному, травники, українська допоміжна поліція і «кавказька рота» СД виконували різноманітні охоронні функції. Перші і другі під час акцій часто залучались до конвоювання жертв до місця збору або страти. Ці підрозділи використовувались і для оточення місця екзекуції. Однак, траплялись випадки безпосереднього їх залучення до вбивств. Діяльність «Кавказької роти» СД мала дещо інший характер. Хоча, на початку, вона виконувала аналогічні допоміжні функції, станом на той час, коли її передислокували в дистрикт «Галичина», літом 1943 року, це вже був підрозділ досвідчених вбивць. То ж саме йому було довірено знищення тисяч останніх єврейських в'язнів таборів примусової праці.

Діяльність цих підрозділів на території дистрикту «Галичина» ще не вивчена докладно. Тому в дисертації здійснено спробу це зробити. Документи спецслужб слід використовувати в поєднанні з іншими джерелами, адже вони являють собою продукт радянської міфотворчої ідеології.

Велика і надзвичайно важлива група документів з історії Голокосту – матеріали спеціально створених комісій, що вивчали і розслідували злочини нацистської влади на окупованих територіях. Мова іде про дві комісії – «Надзвичайну державну комісію та її підрозділи по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників і їхніх пособників і заподіяної ними шкоди громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР» і «Комісію академії наук УРСР з історії Великої Вітчизняної війни в Україні». Особливо масштабна робота була здійснена першою з них. Результати її роботи були представлені на Нюрнберзькому міжнародному військовому трибуналі. За структурою вона ділилась на всесоюзну, республіканські, обласні і районні. Звіти направляли до Москви, проте на місцях також збереглося багато матеріалів. Вони є в ЦДАВО України в Києві, а також в обласних архівах Львова, Тернополя та Івано-Франківська. Серед матеріалів, зібраних комісією, цінними для дослідників є протоколи допитів свідків, витяги з протоколів і стенограм, акти судово-медичної експертизи, карти і схеми місць масових розстрілів. Таким чином, маємо можливість вивчати становище місцевого населення в період нацистської окупації. Багато даних мають безпосередній стосунок до долі єврейського населення.

Документам Надзвичайної державної комісії притаманна систематизація. Коли Червона армія прийшла на територію дистрикту, робота проводилась у кожному районі. Установлювались злочини, а саме: місце, винуватці, жертви та їх кількість, спосіб вбивства. Комісії працювали «по гарячих слідах», що, очевидно, дозволяло доволі правдоподібно описати злочин. Однак, критичний аналіз змісту документів у нашому дисертаційному дослідженні дозволяє зробити висновок, що кількісні показники жертв, як правило, були завищені.

Ключові слова: Друга світова війна, Третій райх, дистрикт «Галичина», нацистська окупація, СС і поліція, Голокост, євреї, гетто, табори примусової праці

SUMMARY

Zilinskyi V. T. The Holocaust in the territory of the District of Galicia: a source criticism analysis of the problem. – A qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Dissertation for the scientific degree of Ph.D. in History. Specialty 07.00.06. – historiography, source studies and special historical disciplines. – M. S. Hrushevskyy Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2019.

The dissertation is devoted to the Holocaust in the territory of the District of Galicia and to the source database of the Ukrainian archival repositories on this topic. The work is the first attempt to study the information potential of the sources of this nature comprehensively. The analysis of the archival materials will improve the quality of the research in general. The understanding of the number of the documents and their authenticity should be the driving force for positive changes in the study of the Holocaust on the territory of the District of Galicia. A large number of documents in our work are published for the first time.

The origin of the materials was taken into consideration during the research of the archival source base. Separate analysis was made of the documents of the Nazi occupation authorities and the Soviet materials on the investigation of the Nazis crimes accordingly. The first group includes orders, prescriptions, circulars of the civilian local administration, SS and police, as well as cases. Also, we will highlight the documents of the Ukrainian auxiliary police and the Jewish councils (die Judenräte) among these materials. Instead of this, the Soviet documents are divided

into the materials of the special services and specially created commissions investigating the Nazi crimes.

The documents of the civilian local administration are the materials issued at various levels of the Nazi occupation authorities. These include orders, prescriptions, circulars, instructions, or district management projects of the leaders of the District of Galicia, and of its cities, towns, or districts (Stadt- and Kreishauptleute). Among the documents of this category there is correspondence with the governing bodies of the General Governorate or with the SS and the police. Numerous documents of this nature have survived in the Ukrainian archives. A detailed analysis of the information potential of the materials will give an idea of how the persecution of the Jewish people in Galicia at all stages took place. The documents are mainly stored in the regional State Archive of the Lviv region (the DALO).

The anti-Semitic policy in the occupied territories was carried out just by the local civilian administration. It was responsible for introducing discriminatory laws that included wearing marks of distinction, reduction of food standards, restriction of travel, visits to public places, use of transport, etc. Civilian authorities initiated the creation of separate residential blocks for Jews. They took an active part in planning and implementing the first deportations to the Belzec death camp. Kraisgauptmannleute often collaborated with the SS and police in the annihilation of the Jewish population. There were cases when they asked to quicken the “expulsion” in the territory for which they were responsible.

Since May 1942, the SS and the police had been taking over the complete initiative on the Jewish question. So, the “Big Action” of August 1942 was fully organized and carried out by the power structures of the District of Galicia. They are responsible for creating closed ghettos in the fall of the same 1942. The SS and police further deported and executed permanently until the end of the occupation. Although, in June 1943, the District of Galicia was officially proclaimed “Judenfrei” (free of Jews), more than 20,000 prisoners of the forced labor camps still remained alive. The destruction of these people took place with some pauses in the summer and fall of

1943. In the last year of the occupation, the executions were apparently not frequent, however, they happened, because a certain number of Jews had fled into the woods. The SS organized special groups that were seeking fugitives. Before the arrival of the Red Army, the executions of those who were still in prisons were held (for example, in Lviv the Jewish prisoners were executed in the prison in Lonsky Street in July 1944).

Unfortunately, the documents of the SS and the police, namely Sipo-SD, Orpo, Schupo and Kripo, have not been saved as good as the materials of the civilian administration. The former ones were specially destroyed before the approaching of the German-Soviet front. As they have been saved in fragments, they should be used together with other sources.

The materials of the special court at the German court give us an opportunity to study various aspects of the persecution of the Jewish people. It worked for the non-German population in the largest cities: Lviv, Ternopil and Stanislaw. It was just this court that had been trying the cases of Jews since the fall of 1941. A large number of the cases was connected with the hiding of Jews by the local population. Also, the litigation was connected with the Jewish property, or, for example, with those who illegally left the territory of a ghetto.

The Ukrainian auxiliary police was created in August 1941. Such special subunits were formed by the Nazi occupation authorities on the just occupied territories and were called according to the geographical principle. This means that not only ethnic Ukrainians were among their manpower. The police performed, mostly, security functions. It was also involved in the escorting of the Jewish population to the extermination actions. Besides, the police guarded the forced labor camps. A lot of their reports are saved in the Ukrainian archives. They cover the nature of the police's work during the actions. By this we mean, in particular, arrests, confiscation of personal property, including the keys to dwellings, the use of force, etc. The documents are stored in the TSDAVO of Ukraine (the Central State Archive of the Supreme Organs of Power of Ukraine) in Kyiv and in the regional State Archives of Lviv (DALO) and Ternopil (DATO).

The history of the Jewish self-government in the years of the occupation is still waiting for its researcher. The documents of the Jewish councils (die Judenräte) of the District of Galicia are very scattered, but there are a lot of them. They are mainly stored in the regional archive of Lviv. These materials allow us to study the staff of the Jewish councils, their orders, the nature of the information they provided to the occupational Nazi authorities, the attempts to improve the planning and organization of public services of their ghetto or how they tried to help their fellow believers.

The documents of the Soviet special services are devoted to the investigations of the crimes of the occupants. In the Branch-Wise State Archive of the Security Service of Ukraine (the GDA SBU) there is a lot of archival-criminal cases of the people who collaborated with the Nazis. These sources are informative. Thanks to them we can study the personnel of the District power structures and ascertain the scope of its responsibility for the crimes committed against the civilian population of the occupied territories. We can analyze as well the process of detection and ascertainment of its penalties already in the post-war years. Especially a lot of materials are devoted to the former security guards of the forced labor camps (the Trawnikis), the “SD Caucasian company” (“SD Kaukasier Kompanie”) and the Ukrainian auxiliary police.

The staff was enlisted out of the local people. It was found that there were several motives for entering the service. In particular, it was a desire to show loyalty to the Nazi occupation power or, conversely, a rejection and hostility towards the opponent, the Bolshevism. As for the guards of the forced labor camps, one of the main factors was the fear of losing their lives. For the most part, they were recruited from among prisoners of war. In the detention camps there was an extremely high mortality rate, which made the possibility to leave them an attempt to save their own lives. Often, to be in the Nazis service – this was the result of a desire to get a certain status, power, or material benefits.

Basically, the Trawnikis, the Ukrainian auxiliary police and the “SD Caucasian company” performed various guarding functions. During the actions, the first and the second units were often involved in escorting the victims to the place of gathering or

execution. These units were also used for the encircling of the place of execution. Rarely, cases of their direct involvement in murders occurred. The activity of the SD Caucasian company was somewhat different in nature. Although, at the beginning, it performed the similar auxiliary functions, at the time when it was relocated to the District of Galicia, in the summer of 1943, the company had already become a unit of experienced killers. So, that was just the “SD Caucasian company” that was entrusted with the annihilation of thousands of the last Jewish prisoners in the forced labor camps.

The activities of all the three units in the territory of the District of Galicia have not yet been studied in detail. Therefore, in the dissertation, an attempt was made to do this. The documents of the special services should be used in conjunction with other sources, because they represent a product of the Soviet mythological ideology. Despite this, the archives help us to improve the study of the issue of collaboration of the local population with the Nazis and its participation in crimes against the Jewish people.

A large and extremely important group of documents on the history of the Holocaust are just the materials of the specially created commissions that studied and investigated the crimes of the Nazi authorities in the occupied territories. It is a question of two commissions – the “Extraordinary State Commission and its units on the ascertainment and investigation of the atrocities of the German fascist invaders and their accomplices and on the harm they did to citizens, collective farms, public organizations, state enterprises and institutions of the USSR” and the “Commission of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR on the History of the Great Patriotic War in Ukraine“. An especially large-scale work was done by the first of them. The results of its work were presented at the Nuremberg International Military Tribunal. Structurally, the first commission was divided into the all-Union, republican, regional (oblast) and district ones. The reports were sent to Moscow, but there were also many materials left on the ground. They are in the TsDAVO of Ukraine in Kiev, as well as in the regional state archives of Lviv, Ternopil and Ivano-Frankivsk. Among the materials collected by the commission, the protocols of the

interrogations of witnesses, extracts from the protocols and transcripts, acts of forensic medical examination, maps and schemes of places of mass shootings are valuable for researchers. Thus, we have an opportunity to study the situation of the local population during the Nazi occupation. Many data have a direct bearing on the fate of the Jewish population.

The documents of the Extraordinary State Commission are characterized by systematization. When the Red army came into the territory of the District, the work was carrying out in each district. The crimes were ascertained, namely: the place, the perpetrators, the victims and their number, the method of murder. The commissions were working “in hot pursuit”, which apparently allowed to get a rather plausible description of the crime. However, a critical analysis of the content of the documents in our dissertational study suggests that the quantitative indicators of the victims were usually overestimated.

Key words: the Second World War, the Third Reich, the District of Galicia, Nazi occupation, the SS and the police, the Holocaust, Jews, ghetto, forced labor camps

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні результати дисертації:

1. Зілінський В. Матеріали до історії Янівського табору примусових робіт і табору для військовополонених «Шталаг 328» у м. Львові в 1941–1944 рр.: джерелознавчий аналіз // *Zagadnienia społeczno-ekonomiczne, polityczne, kulturalne i religijne w badaniach polskich, słowackich oraz ukraińskich*: Tom I: Historia – Religia / [Pod redakcją Wacława Werzbieńca]. Jarosław: Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Techniczno-Ekonomicznej im. ks. Bronisława Markiewicza w Jarosławiu, 2014. S. 183–197.

2. Зілінський В. Грошові відносини у Львівському гетто (1941–1943 рр.) // *Zagadnienia religijne i narodowościowe we współczesnych badaniach polskich, słowackich i ukraińskich na terenie euroregionu Karpackiego*. Jarosław: Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Techniczno-Ekonomicznej im.

Bronisława Markiewiczza, 2015. Cześć 1: Aspekt historyczny, prawny, socjologiczny, filozoficzny i etyczny / [pod red. Krzysztofa Rejmana, Wacława Werzbieńca]. S. 175–188.

3. Зілінський В. Інформаційний потенціал матеріалів із українських архівосховищ щодо висвітлення історії юденратів дистрикту Галичина (1941–1943 рр.). *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. Львів, 2016. Випуск 17. С. 97–111.

4. Зілінський В. Документи нацистських силових структур дистрикту «Галичина» як джерело до вивчення Голокосту (на матеріалах із українських архівосховищ). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія*. Тернопіль, 2017. Випуск 2. Частина 3. С. 51–57.

5. Зілінський В. Геттоїзація на території дистрикту «Галичина» у світлі матеріалів із українських архівосховищ. *Вісник Львівського університету. Серія Історична*. Львів, 2017. Спеціальний випуск. С. 218–227.

6. Zilinskyi V. The Interrogation Protocols of SD Kaukasier Kompanie from the Security Service of Ukraine Branch-Wise State Archive as a Source to the Studies of the Holocaust in the Territory of the District of Galicia. *Вісник Львівського університету. Серія Історична*. Львів, 2017. Випуск 53. С. 363–376.

7. Zilinskyi V. They were killed on the spot: the destruction of Jews during the nazi occupation in the territory of the Lviv region. *Вісник Львівського університету. Серія Історична*. Львів, 2019. Спеціальний випуск: На пошану професора Романа Шуста. С. 340–360.

Наукові праці, які додатково відображають результати дослідження:

8. Зілінський В. Пограбування єврейського майна у м. Самбір під час нацистської окупації: аналіз явища на мікрорівні. *Голокост і сучасність: студії в Україні і світі*. Київ, 2015. № С. 109–123.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	15
ВСТУП	17
РОЗДІЛ 1. СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ ГОЛОКОСТУ НА ТЕРИТОРІЇ ДИСТРИКТУ «ГАЛИЧИНА» ПІД ЧАС НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ	24
1.1. Понятійний апарат і методологічні засади.....	24
1.2. Історіографія.....	28
1.3. Джерельна база дослідження.....	52
РОЗДІЛ 2. ДОКУМЕНТИ МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ УПРАВЛІННЯ ДИСТРИКТОМ «ГАЛИЧИНА»	59
2.1. Документи цивільної виконавчої гілки влади дистрикту.....	60
2.2. Документи нацистських силових структур дистрикту «Галичина».....	84
2.3. Документи судової гілки окупаційної влади в дистрикті «Галичина».....	95
2.4. Документи української допоміжної поліції.....	99
2.5. Документи юденратів.....	104
РОЗДІЛ 3. ГОЛОКОСТ У СВІТЛІ ОФІЦІЙНИХ РАДЯНСЬКИХ ДОКУМЕНТІВ	117
3.1. Архівно-кримінальні справи радянських органів державної безпеки.....	117
3.2. Матеріали радянських комісій.....	141
ВИСНОВКИ	190
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	199

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України

ДАІФО – Державний архів Івано-Франківської області

ДАЛО – Державний архів Львівської області

ДАТО – Державний архів Тернопільської області

Зіпо – Поліція безпеки Райху (з німецької – Sicherheitspolizei)

СД – Служба безпеки Райху (з нім. – Sicherheitsdienst)

КГБ – Комітет державної безпеки СРСР (з російської – Комитет государственной безопасности)

Кріпо – Кримінальна поліція Райху (з нім. – Kriminalpolizei)

МГБ – Міністерство державної безпеки СРСР (з рос. – Министерство государственной безопасности)

НДК – Надзвичайна державна комісія та її підрозділи по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників і їхніх пособників і заподіяної ними шкоди громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР

НКВД – Народний комісаріат внутрішніх справ СРСР (з рос. – Народный комиссариат внутренних дел)

НКГБ – Народний комісаріат державної безпеки СРСР (з рос. – Народный комиссариат государственной безопасности)

ОУН (Б) – Організація Українських Націоналістів (Бандери)

РСХА – Головне управління імперської безпеки – керівний орган політичної розвідки і поліції безпеки Райху (з нім. – Reichssicherheitshauptamt, скор. RSHA)

СМЕРШ – відділ контррозвідки народного комісаріату оборони (НКО) (аббревіатура початкових букв гасла «Смерть шпигунам!») (з рос. – Смерть шпионам!)

СС – охоронна військова організація Райху (з нім. – Schutzstaffel – SS)

УНМ – Українська народна міліція

УДП – Українська допоміжна поліція

ФоМі – (з нім. – VoMi, скор. від Volksdeutsche Mittelstelle) «Фольксдойче Міттельштелле» – одне з центральних відомств нацистської Німеччини, яке займалося організацією нацистської пропаганди серед етнічних німців, які живуть за межами Німеччини (фольксдойче) і переселенням їх в Райх. Брало участь у розподілі майна вбитих євреїв

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

ЦДАГО – Центральний державний архів громадських об'єднань

ЦДІА України у м. Львові – Центральний державний історичний архів України у м. Львові

Шупо – Охоронна поліція Райху (з нім. – Schupo, Schutzpolizei)

ВСТУП

Актуальність теми. Переслідування людей за расовою, національною, релігійною чи будь-якою іншою ознакою є злочином. На превеликий жаль, у світовій історії такі події траплялись неодноразово. На сьогодні, згідно з міжнародним правом, геноцид (переслідування індивіда лише за належність до певної групи) – це злочин, що передбачає суворе покарання, для застосування якого необхідно встановити природу, передумови і наслідки цього злочину. Дослідження історії знищення євреїв у роки Другої світової війни, як однієї із найбільших трагедій в історії людства, дозволить зберегти пам'ять. Вона, у свою чергу, виступає єдиним і основним запобіжником від здійснення подібного в кожному суспільстві.

Геноцид єврейського населення Галичини, яке впродовж століть проживало на цій території, є невід'ємною частиною історії українських земель у роки Другої світової війни. Висвітлення цього злочину необхідне для розуміння історичних процесів, які відбувались протягом ХХ століття. Єврейська громада Галичини відігравала помітну роль у всіх сферах життя. То ж її ліквідація під час нацистської окупації спричинила зміни сформованої століттями соціальної структури населення краю. Було зруйновано складені суспільні зв'язки в регіоні.

Будь-яке дослідження повинне опиратись на використання широкої джерельної бази. Для професійного аналізу історичних явищ і процесів слід використовувати весь спектр доступних та автентичних джерел. Усебічний аналіз архівних матеріалів з історії Голокосту, які зберігаються в архівосховищах України, дозволяє неупереджено і правдиво висвітлити всі аспекти обраної для вивчення теми.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження є частиною планової наукової теми «Розвиток архівної справи, документознавства та спеціальних історичних дисциплін на західноукраїнських землях» (номер державної реєстрації 0112U004044), яка

виконувалася і теми «Політичний та соціокультурний розвиток України: людина, суспільство, влада» (номер державної реєстрації 0118U000603), яка виконується на кафедрі давньої історії України та архівознавства Львівського національного університету імені Івана Франка.

Метою дослідження є аналіз документів, які зберігаються в архівосховищах України і висвітлюють історію Голокосту на території дистрикту «Галичина». Ставимо собі за **завдання** визначити їхній інформаційний потенціал, а також дослідити:

- архівні матеріали місцевих окупаційних цивільних органів влади та управління;
- документи СС і поліції дистрикту «Галичина»;
- справи Спеціального суду при Німецькому суді, що стосуються євреїв на території дистрикту «Галичина»;
- матеріали Української допоміжної поліції;
- документи юденратів;
- матеріали радянських органів державної безпеки, які висвітлюють злочини нацистів, щодо єврейського населення;
- документи НДК в яких є дані про Голокост на території дистрикту «Галичина»;
- матеріали Комісії академії наук УРСР з історії Великої Вітчизняної війни в Україні.

Об'єкт дослідження. Документи із українських архівосховищ, що стосуються єврейського населення в дистрикті «Галичина» у 1941–1944 рр.

Предмет дослідження. Інформаційний потенціал архівних матеріалів щодо становища й екстермінації єврейського населення на території дистрикту «Галичина» у період німецької окупації.

Методи дослідження. У методологічну основу дисертації покладено принципи наукової об'єктивності, історизму, всебічного вивчення та системності. У дослідженні використовуються загальнонаукові пізнавальні

методи (аналіз, синтез, індукція, дедукція), а також загальноісторичні (історико-генетичний, історико-типологічний, історико-порівняльний).

Хронологічні межі. Досліджувана тема пов'язана безпосередньо із початком Другої світової війни (1 вересня 1939 р.) і створенням на території Польщі Генерал-губернаторства (12 жовтня 1939 р.). Невдовзі після початку німецько-радянської війни (22 червня 1941 р.) на захоплених нацистами землях був проголошений дистрикт «Галичина» (1 серпня 1941 р.). Він став п'ятою адміністративною одиницею в Генерал-губернаторстві та був ліквідований в кінці липня 1944 року, внаслідок наближення фронту. Знищення євреїв відбувалось протягом усього періоду нацистської окупації. Хоча, дистрикт «Галичина» ще 23 червня 1943 року офіційно був проголошений Judenfrei (з німецької – вільним від євреїв) на його території ще до середини літа 1944 року відбувались вбивства тих, хто все ще перебував у таборах примусової праці, в ув'язненні, чи переховувався у лісах.

Географічні межі. Станом на початок німецько-радянської війни досліджувана територія входила до складу радянських Львівської, Дрогобицької, Тернопільської та Станіславської областей. Ці землі увійшли до новоствореного дистрикту «Галичина», за винятком західних районів Дрогобицької і Львівської областей (Бірчанський, Гориницький, Добромильський, Краковецький, Лісківський, Любачівський, Ляшківський, Медиківський, Нижньо-Устрицький, Хирівський та Перемишльський), а також північних районів Тернопільської області (Кременецький, Лановецький, Почаївський, Вишнівецький, Шумський). Вони були приєднані до дистрикту «Краків» і округу «Волинь-Поділля» Райхскомісаріату «Україна» відповідно. Отже, дистрикт «Галичина» охоплював майже всю територію сучасних Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської областей.

Наукова новизна одержаних результатів.

Вперше:

- комплексно досліджено архівну джерельну базу з українських архівосховищ щодо висвітлення Голокосту на території дистрикту Галичина;
- окреслено інформаційний потенціал документів місцевих окупаційних нацистських органів влади та управління шляхом окремого аналізу матеріалів, беручи до уваги їхнє походження. Таким чином, стало можливим визначити особливості документів виданих різноманітними структурами окупаційної влади (цивільна адміністрація, СС і поліція, спеціальний суд тощо);
- усесторонньо проаналізовано документи радянських спецслужб і з'ясовано особливості їхнього інформаційного наповнення
- визначено ступінь достовірності інформації з матеріалів «Надзвичайної державної комісії та її підрозділи по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників і їхніх пособників і заподіяної ними шкоди громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР» (далі – НДК), які стосуються історії Голокосту на теренах дистрикту «Галичина».
- проаналізовано, яким чином працівники НДК (не)виокремлювали єврейські жертви з-поміж інших;
- з'ясовано, як можна залучати документи до вивчення Голокосту на території Галичини;
- використано низку раніше невідомих документів.

Отримали подальший розвиток :

- дослідження переслідування євреїв на території дистрикту «Галичина»;
- аналіз джерел історії Голокосту на окресленій території.

Доповнено й уточнено:

- вивчення процесу знищення галицьких євреїв, його основні етапи;

- дослідження відповідальності за злочини представників цивільної адміністрації дистрикту;
- аналіз діяльності силових структур дистрикту «Галичина» в рамках знищення єврейського народу.

Практичне значення дослідження. Результати дисертаційного дослідження і застосовані методологічні підходи можуть бути використані:

- для студій Голокосту в Україні загалом;
- під час вивчення інших архівних джерельних баз;
- у написанні історії України і Галичини, зокрема під час нацистської окупації;
- під час вивчення діяльності різних структур місцевої окупаційної адміністрації дистрикту «Галичина».
- **Особистий внесок здобувача.** Сформульовані в дисертації положення і висновки обґрунтовано на базі особистих теоретичних досліджень автора. Зроблено посилання на архівні матеріали, а також праці учених, на які спирався автор. Усі публікації є одноосібними.

Апробація результатів дослідження. здійснювалась на таких конференціях: Звітна науково-практична конференція викладачів та аспірантів історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка, засідання секції історичних досліджень (Україна, Львів, 5 лютого 2014 р.) Тема доповіді: Спогади професорів Львівського університету про окупацію міста в 1941–1944 рр.; II Polsko-ukraińskie Warsztaty Historyczne Magistrantów i Doktorantów, Instytut Historii Uniwersytetu Rzeszowskiego (Польща, Жешув, 10–11 квітня 2014 р.). Тема доповіді: Табори та гетто на території дистрикту «Галичина» в період радянсько-німецької війни (1941–1944): джерелознавчий аналіз проблеми; Zagadnienia społeczno-ekonomiczne, polityczne, kulturalne i religijne w badaniach polskich, słowackich oraz ukraińskich, Państwowa Wyższa Szkoła Techniczno-Ekonomiczna im. Bronisława Markiewicza (Польща, Ярослав, 27–28 червня 2014 р.). Тема доповіді: Матеріали до історії Янівського табору примусових робіт табору для військовополонених «Шталаг 328» у м. Львові в

1941–1944 рр.; Звітна науково-практична конференція викладачів та аспірантів історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка, засідання секції історичних досліджень (Україна, Львів, 4–6 лютого 2015 р.). Тема доповіді: Грошові відносини у Львівському гетто (1941–1943 р.): за що та скільки платили?; Holocaust and the Contemporary World, University of Gdansk, Jagiellonian University (Польща, Краків 23–24 квітня 2015 р.). Тема доповіді: SS Wachmanns as Guards of Forced Labor Camps on the Territory of the District of Galicia (Based on the Materials of the Security Service of Ukraine Branch-Wise State Archive); Zagadnienia religijne i narodowościowe we współczesnych badaniach polskich, słowackich i ukraińskich na terenie euroregionu Karpackiego. Aspekt historyczny, prawny i etyczny, Państwowa Wyższa Szkoła Techniczno-Ekonomiczna im. Bronisława Markiewicza, Львівський національний університет імені Івана Франка (Польща – Україна, Ярослав – Львів, 26–27 червня 2015 р.). Тема доповіді: Грошові відносини у Львівському гетто (1941–1943 рр.); Звітна науково-практична конференція викладачів та аспірантів Львівського університету, засідання секції історичних досліджень (Україна, Львів, 2–3 лютого 2016 р.). Тема доповіді: Участь кавказької роти СД у масових розстрілах ув'язнених концтаборів на території дистрикту «Галичина»; Геноциди, масові вбивства та депортації, на українських землях під час Другої світової війни: як працювати з джерелами (Україна, Харків, 17–19 квітня 2018 р.), організована Центром дослідження міжетнічних відносин Східної Європи та кафедрою історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Тема доповіді: Інформаційний потенціал матеріалів із українських архівосховищ щодо висвітлення історії юденратів дистрикту «Галичина» (1941–1943 рр.).

Теоретичні засади вивчення Голокосту були розглянуті завдяки участі в заходах, здійснених Українським центром вивчення історії Голокосту (Київ). Під час Восьмого щорічного семінару імені Роберта Кувалека «Історія Голокосту на теренах Західної України та Східної Польщі (3–8 жовтня 2015 р., Львів – Люблін – Варшава) було прослухано курс лекцій (48 навчальних

годин). Також узяв участь у курсі «Геноцид євреїв Європи: історична перспектива та підходи до вивчення». У рамках його проведення став учасником двох семінарів у Києві (27–29 травня 2016 р.) і Берліні (21–26 серпня 2016 р.). З 3 до 13 липня 2017 року був учасником літньої школи «Історія Голокосту в Україні і Європі», що була організована «United States Holocaust Memorial Museum» (Вашингтон, США) спільно з Київським національним університетом імені Тараса Шевченка і Українським центром вивчення історії Голокосту.

У період із 20 вересня до 16 грудня 2016 року здійснював дослідження згідно зі своєю науковою темою при міжнародній асоціації Yahad-in-Unum (Париж, Франція). З 15 до 17 жовтня 2017 року був учасником конференції у Києві: «Mapping memories: Babyn Jar and other “forgotten” sites of the Holocaust», організована «Bundeszentrale für politische Bildung» (Берлін, Німеччина).

Публікації за темою дисертації. Основні наукові результати дисертації були опубліковані у восьми статтях, у збірниках наукових праць. З них сім публікацій надруковані у фахових виданнях.

Структура дослідження побудована згідно походження документів. Дисертація складається з трьох розділів. У першому описано стан вивчення проблематики. Другий розділ присвячений документам місцевих нацистських органів влади на території дистрикту «Галичина». У третьому розділі здійснюється аналіз радянських матеріалів, що стосуються вивчення злочинів нацистів.

Основну частину дисертації доповнює список використаних джерел і літератури (401 позиція). Основний текст дисертації викладений на 198 сторінках, загальний обсяг роботи – 241 сторінка.

РОЗДІЛ 1

СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ ГОЛОКОСТУ НА ТЕРИТОРІЇ ДИСТРИКТУ «ГАЛИЧИНА» ПІД ЧАС НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

1.1. Понятійний апарат і методологічні засади

На території Європи в роки Другої світової війни загинуло приблизно 5,6–5,8 мільйона євреїв¹. Цих людей не стало внаслідок реалізації расової політики і завоювань Третього райху. На підконтрольній території нацисти провадили винищення єврейського народу в різний спосіб. Окрім розстрілів на місці чи газових камер, у гетто і таборах примусової праці були створені такі умови, внаслідок яких люди помирали від виснаження, холоду, голоду і хвороб. На сучасній території України, під час нацистської окупації, загинуло понад 1,6 мільйона євреїв². Велику кількість з них становили галичани.

Для позначення переслідування і знищення євреїв у роки Другої світової війни широко використовується термін «Голокост» (з грецької мови *λοκαύωτος* – усеспалення). Часто вживаною також є дефініція «Шоа» (з іврити *שואה* – катастрофа, катаклізм). Нацисти для означення своїх дій послуговувались дещо іншим терміном – «*Endlösung der Judenfrage*» (з німецької мови – «остаточне розв'язання єврейського питання»). Описуюючи вбивства, у документах гітлерівці постійно вживали такі терміни, як «*Aussiedlung*», «*Umsiedlung*» або «*Säuberung*» (з нім. – виселення, переселення, очищення). Ці евфемізми звичайно використовувались для приховування злочинів. Також їх уживання підкреслює жахливість і цинічність нацистів у своєму ставленні до людей.

Вивчення Голокосту є частиною напряму «*genocide studies*» (з англійської – студії геноцидів). Термін «геноцид» уперше запровадив польсько-американський юрист єврейського походження Рафал Лемкін у книзі «*Axis*

¹ Pohl D. *Historyography and Nazi Killing Sites // Killing Sites – Research and Remembrance*. Berlin: IHRA series. 2015. Vol.I. *Killing Sites – Research and Remembrance*. P. 37.

² Круглов О. Єврейські втрати в Україні, 1941–1944 рр. *Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення*. Київ: Дух і Літера, 2015. С. 388.

Rule in Occupied Europe», що вийшла друком 1944 року³. Дефініція увійшла до вжитку ще під час Нюрнберзького міжнародного трибуналу над нацистськими злочинцями. Урешті потім, 9 грудня 1948 року, в ООН була ухвалена Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього. Документ набув чинності 12 січня 1951 року. Він складається з 19 статей.

У другій статті наведено визначення геноциду. Отже, це дія, здійснена з наміром знищити, повністю або частково, будь-яку національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку. Геноцидом можна вважати такі дії щодо неї: а) убивство членів групи; б) заподіяння важких тілесних ушкоджень або психічної шкоди; в) навмисне створення для будь-якої групи таких умов життя, які передбачають її повне або часткове фізичне знищення; г) заходи, спрямовані на запобігання дітонародженню в середовищі такої групи; д) насильне передавання дітей із одної групи в іншу. Урешті, якщо згадувати за передбачувану відповідальність, то третя стаття Конвенції визначає дії, за які особа, яка їх зробила, має бути засуджена. Це: а) геноцид; б) змова з метою здійснити геноцид; в) пряме і публічне підбурювання здійснити геноцид; г) спроба здійснити геноцид; г) співучасть у геноциді⁴.

Таким чином, міжнародна спільнота після війни зробила висновки, адже вивчення Голокосту – це не тільки погляд у минуле, це протидія будь-яким аналогіям у майбутньому. Злочини, такого характеру отримали чітке визначення в міжнародному правовому полі. Дослідження історії геноцидів покликане не тільки заповнити лакуни у вивченні певних історичних явищ, а й забезпечити суспільство потрібною інформацією на цю тему, оскільки такий злочин, як переслідування осіб через належність до певних груп, завжди викликав резонанс, відчуття несправедливості чи навіть помсти.

Події часів Другої світової війни, і Голокосту зокрема, варто розглядати в широкому контексті. Дослідникам слід урахувувати політичну і воєнну

³ Lemkin R. Axis rule in occupied Europe: Laws of occupation, analysis of government, proposals for redress. Washington: Carnegie Endowment for International Peace, Division of International Law, 1944. XXXVIII. 674 p.

⁴З документом можна ознайомитись на офіційному сайті ООН. URL: http://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocitycrimes/Doc.1_Convention%20on%20the%20Prevention%20and%20Punishment%20of%20the%20Crime%20of%20Genocide.pdf

ситуацію в той чи інший момент. Важливо розуміти міжнаціональні стосунки, які були в Галичині під час нацистської окупації. Варто брати до уваги наслідки расистської ідеології, а також її реалізацію на законодавчому рівні. Розуміння цих факторів і того, як вони впливали на ситуацію, власне, дозволить розглядати події відповідно до конкретно-історичних обставин. Оскільки в нашому дослідженні розглядаємо переслідування євреїв на території дистрикту «Галичина» через призму вивчення й аналізу архівних матеріалів, то один з основних використаних методів дослідження є типологічний. Наявну джерельну базу групуємо за принципом походження документів. Таким чином, зберігається непошкоджене віддзеркалення уявлень їхніх авторів про події. Очевидно, що нацистські та радянські документи на одну і ту саму тему являють собою вираження цілком полярних ідей. Від цього залежить і спосіб та характер передання інформації. Збереження її початкового стану, навіть попри хибність, дозволяє дослідникові вивчати або ж спосіб мислення автора документа, або ж можливі причини умисного викривлення інформації.

Завдяки чіткому поділу матеріалів місцевої окупаційної нацистської адміністрації і радянських документів, які висвітлюють встановлення злочинів після відвоювання території, можна зрозуміти, яким інформаційним потенціалом володіють різні групи документів. Тлумачення тексту (герменевтика) – один із головних етапів нашого дослідження. Потрібне його граматичне і термінологічне вивчення, тому вирішальним етапом аналітичної критики є аналіз змісту документа, його фактична і логічна критика⁵. Отриману інформацію ми порівнювали із добутою з інших джерел. Звідси випливає доцільність застосування методу зіставлення. Потреба порівнювати фактологічну складову, а саме хронологію проведення погромів та акцій, депортації до табору смерті «Белжець», зазначену кількість жертв, прізвища і посади злочинців, викликана суб'єктивністю численних архівних матеріалів. Під час використання документів різного походження одним з основних

⁵ Історичне джерелознавство: підручник / Ярослав Калакура, Ірина Войцехівська, Світлана Павленко та ін. Київ: Либідь, 2002. С. 147–150.

методів був порівняльний. У такий спосіб матимемо можливість визначити, яку інформацію та яким чином подає певна група документів. Для збереження принципу об'єктивності, слід користуватись критичним методом, який є одним із базових методів історичного дослідження.

Безпосередньо аналізуючи перебіг знищення єврейської громади, для розкриття причинно-наслідкових зв'язків використовується історико-генетичний метод. У дисертації досліджуємо Голокост на теренах дистрикту «Галичина», який офіційно був створений 1 серпня 1941 року, проте неможливо пояснювати пізніші події без аналізу попередніх, якими були перші розстріли і погроми кінця червня – початку липня 1941 року. У нашій роботі описуємо та узагальнюємо властивості реалізації деструктивної нацистської політики. З цим пов'язаний аналіз численних силових підрозділів, які були залучені до вбивств, грабежів та примусу до праці. Досліджуючи їхню участь у Голокості, звертаємось до просопографічного методу, який необхідний для створення портретів груп злочинців.

З принципом об'єктивності тісно пов'язаний принцип всебічності і цілісності джерела. Повне висвітлення наявних і доступних архівних матеріалів стане передумовою якісного дослідження. Практика історичних студій, на жаль, знає чимало прикладів, коли до уваги береться не весь документ чи їхня група, а тільки та частина, яка потрібна для підтвердження наперед визначеної концепції. Тому в цьому дисертаційному дослідженні надважливим було реалізувати максимальне і комплексне використання наявних архівних матеріалів.

Міждисциплінарний підхід є необхідною складовою дослідження, адже обрана тема схиляє нас до використання здобутків таких дисциплін, як політологія, соціологія, міжнародне право і статистика. Такі складні явища, як Голокост, потребують комплексності як такої. Тільки завдяки цьому ретельніше вивчення стане можливим.

Вищезазначені принципи і методи дослідження дозволяють нам ґрунтовно проаналізувати інформаційний потенціал архівних документів. Особливу увагу

в дослідженні звертаємо на закономірності виникнення і функціонування джерел. Обставини їх походження дозволять краще зрозуміти характер інформативного наповнення.

1.2. Історіографія

Голокост як явище вважається дуже добре вивченою проблемою. Перші ґрунтовні публікації почали з'являтися одразу ж після війни. Серед основних фундаментальних праць варто виділити дослідження у трьох томах Рауля Гільберга «Die Vernichtung der europäischen Juden»⁶ і працю Сауля Фрідландера, відзначену Пулітцерівською премією⁷. Також слід згадати дослідження Єгуди Бауера⁸, Гьотца Алі⁹, Крістофера Браунінга¹⁰, Яна Кершоу¹¹, Мартіна Брошата¹², Мартіна Гілберта¹³, Крістіана Герлаха¹⁴, Іцхака Арада¹⁵, Ісаї Трунка¹⁶, Петера Лонгеріха¹⁷ та Мартіна Діна¹⁸. Ці історики здійснили великий внесок у вивчення основних теоретичних проблем історії переслідування євреїв в роки Другої світової війни.

⁶ Hilberg R. Die Vernichtung der europäischen Juden. Frankfurt am Mein, 1990. 1351 s.

⁷ Friedlander S. Nazi Germany and the Jews, 1939–1945: The years of extermination. New York: HarperCollins, 2008. 896 p.

⁸ Bauer Y. A History of the Holocaust. New York: Franklin Watts, 1982. 432 p.

⁹ Aly G. Endlösung: Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden. Frankfurt am Main: S. Fischer, 1995. 448 s.

¹⁰ Browning C. R. Fateful Months: Essays on the Emergence of the Final Solution. New York: Holmes & Meier, 1985. 111 p.; Browning C. R. Ordinary men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland. New York: Harper Perennial, 1992. 231 p.; Browning C. R. The Path to Genocide: Essays on Launching the Final Solution. Cambridge: Cambridge University Press, 1992. 208 p.

¹¹ Kershaw I. The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation. London: Arnold, 1989. 207 p.

¹² Broszat M. The Hitler State: The Foundation and Development of the Internal Structure of the Third Reich. London: Longman, 1981. 378 p.

¹³ Gilbert M. The Jewish tragedy. Glasgow, 1986. 959 p.

¹⁴ Gerlach C. Die Bedeutung der deutschen Ernährungspolitik für die Beschleunigung des Mordes an den Juden 1942. *Krieg, Ernährung, Völkermord. Forschungen zur deutschen Vernichtungspolitik im Zweiten Weltkrieg*. Hamburg: Hamburger Edition, 1998. S. 167–257.

¹⁵ Arad Y. Belzec, Sobibor, Treblinka: The Operation Reinhard Death Camps. Bloomington: Indiana University Press, 1987. 437 p.; Арад И. Катастрофа євреєв на окупированных территориях Советского Союза (1941–1945). Днепропетровск: Центр ТКУМА, 2007. 816 с.

¹⁶ Trunk I. Judenrat: The Jewish Councils in Eastern Europe under Nazi Occupation. Lincoln: University of Nebraska Press, 1996. 663 p.

¹⁷ Longerich P. Politik der Vernichtung. Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung. München: Piper Verlag, 1998. 772 s.

¹⁸ Dean M. Robbing the Jews: The Confiscation of Jewish Property in the Holocaust, 1935–1945. New York: Cambridge University Press, 2008. 437 p.

У перших дослідженнях, присвячених Голокосту, науковці схилились до думки, що рішення про знищення євреїв було прийняте Адольфом Гітлером до початку війни із Радянським Союзом¹⁹. У цих працях акцент робився на антисемітській політиці Третього райху. Дослідники вважали, що було одне єдине, конкретне рішення про знищення, яке особисто дав Гітлер. Історик Рауль Гільберг у вищезгаданій роботі першим звернув увагу на те, що насправді існував цілий ряд рішень, і Голокост став наслідком складного історичного процесу. Також Гільберг першим запровадив розгляд проблеми крізь призму визначення дій трьох категорій дійових осіб – злочинців, жертв і спостерігачів (з англ. – perpetrators, victims, bystanders), наголошуючи на тому, що останніх було найбільше²⁰.

У 1970-х роках дослідники чітко поділилися на два табори: функціоналістів та інтенціоналістів. Основна відмінність у поглядах полягала у визначенні ініціатора геноциду. Перші вважали, що трагедія була результатом антисемітської політики. Рішення про знищення євреїв ухвалювали на місцях, а Берлін отримував звіти і схвалював подібні дії, чим і заохочував виконавців. Натомість інтенціоналісти наголошували на особливій ролі Гітлера. Вони вважали, що такі важливі рішення про вбивства не ухвалювались на нижчих щаблях. Мало бути чітке розпорядження фюрера щодо євреїв. Причому, як уже зазначалось вище, історики вважали, що був один конкретний наказ. Дебати тривали довго. У них узяли участь такі науковці як Мартін Брошат²¹, Крістофер Браунінг²² і Ян Кершав²³.

¹⁹ Poliakov L. *Harvest of Hate: The Nazi Program for the Destruction of the Jews of Europe*. Syracuse, New York: Syracuse University Press, 1954. 338 p. (перекладено з *Bréviaire de la haine: la IIIe Reich et les juifs* (Paris, 1951); Reitlinger G. *The Final Solution: The Attempt to Exterminate the Jews of Europe 1939–1945*. New York: Beechurst Press, 1953. 622 p.; Scheffler W. *Judenverfolgung im Dritten Reich 1933 bis 1945*. Berlin: Colloquium Verlag, 1960. 125 s.; Krausnick H. *The Persecution of the Jews. Anatomy of the SS State*. New York: Walker and Co., 1968. 614 p. (перекладено з *Anatomie des SS-Staates*. Freiburg: Walter Verlag, 1965. 458 s.).

²⁰ Hilberg R. *Perpetrators, Victims, Bystanders: The Jewish Catastrophe 1933–1945*. New York: Aaron Asher Books, 1992. 340 p.

²¹ Broszat M. *The Hitler State: The Foundation and Development of the Internal Structure of the Third Reich*. London: Longman, 1981. 378 p.

²² Browning C. R. *Fateful Months: Essays on the Emergence of the Final Solution*. New York: Holmes & Meier, 1985. 111 p.

²³ Kershaw I. *The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation*. London: Arnold, 1989. 207 p.

На даний момент дослідники між собою погоджуються, що Голокост відбувався як тривалий і складний процес. Ідеологічна ініціатива йшла від Гітлера, а головними виконавцями були високопосадовці Генріх Гімлер і Райнгард Гайдріх. Вважається, що спочатку, напередодні війни із Радянським Союзом, появилось окреме рішення про ліквідацію чоловіків єврейської національності. За кілька місяців, у липні або серпні 1941 року, було вирішено вбивати жінок і дітей. Рішення про знищення єврейства генерал-губернаторства було прийняте на початку року. Ідея знищити усіх євреїв Європи з'явилась в перші дні грудня 1941 року. Дослідженням процесу ухвалення рішення про ліквідацію євреїв генерал-губернаторства, а серед них і євреїв дистрикту «Галичина» займалися такі науковці, як Крістофер Браунінг²⁴, Богдан Мусял²⁵ і Дітер Польш²⁶. Серед різних об'єктів для студій дослідників цікавило питання мотивації тих, хто проводив розстріли. Зокрема, вивченням мотивації участі у вбивствах службовців 101-го поліцейського батальйону, який здійснив цілу низку подібних злочинів на території сучасної Польщі, займалися історики Крістофер Браунінг і Деніел Гольдхаген²⁷.

Одразу ж після війни почали з'являтися численні спогади і дослідження, які стосувались різних теренів. Однак багато сторінок тих трагічних подій невідомі і зараз. Особливо це стосується територій колишнього Радянського Союзу. В Україні є ще чимало білих плям з історії Голокосту. Звичайно, що одна з головних передумов збільшення кількості якісних досліджень пов'язана із ступенем вивчення джерел. Особливу увагу тут слід приділяти архівним матеріалам. До розпаду Радянської держави з цим були проблеми. Західні

²⁴ Browning C.R. *The Path to Genocide: Essays on Launching the Final Solution*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992. 208 p.

²⁵ Musial B. *Deutsche Zivilverwaltung und Judenverfolgung im Generalgouvernement: Eine Fallstudie zum Distrikt Lublin 1939–1944*. Stuttgart: Steiner, 1999. 435 p.; Musial B. *The Origins of "Operation Reinhard": The Decision Making Process for the Mass Murder of the Jews in the Generalgouvernement*. *Yad Vashem Studies*. 2000. Vol. XXVIII. P. 113–153.

²⁶ Pohl D. *Von der «Judenpolitik» zum Judenmord: Der Distrikt Lublin des Generalgouvernements 1939–1944*. Frankfurt am Main: Lang, 1993. 208 s.

²⁷ Browning C.R. *Ordinary men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*. New York: Harper Perennial, 1992. 231 p.; Goldhagen D. *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*. New York: Alfred A. Knopf, 1997. 622 p.

історики не користувались архівами на її території, тому їхні праці, присвячені Галичині, не могли бути повноцінними з цієї позиції.

Що стосується радянської історіографії – то ця тема була заборонена. Доля єврейського народу не розглядалась окремо, а лише в контексті страждань радянської людини. Складні політичні стосунки між Радянським Союзом і Державою Ізраїль також були причиною табу на цей об'єкт для дослідження. Ще однією причиною відсутності наративу на цю тематику було використання міфу великої перемоги. Відповідно до нього увага концентрувалась на подвигах як солдатів, так і мирного населення. Образ радянської людини як жертви був невідгідним. Цей конструкт використовували лише під час Нюрнберзького трибуналу. Після його завершення потреба в такому представленні подій війни відпала.

Тільки після 1991 року ситуація докорінно змінилась. З часу проголошення незалежної Української держави повстала можливість вивчати це питання. В архівах розпочався процес розсекречення. Історики отримали змогу користуватись численними документами. Саме за останні 25 років появились найкращі монографії, які стосуються Голокосту, на території України. Якщо порівнювати стан дослідження переслідування галицьких євреїв із вивченням долі євреїв, які проживали на території інших українських земель, то можна сказати, що різниця відчутна. Одразу ж після війни цінні праці були видані в Польщі.

Раніше Галичина була у складі Другої Речі Посполитої. Доля її мешканців хвилювала польське суспільство, але головне, що була можливість для вихідців із Галичини публікувати свої спогади чи дослідження. Не варто забувати про те, що дистрикт входив до генерал-губернаторства з осідком у Кракові. Значить уцілілі архіви окупаційної адміністрації залишились і на теренах Польщі. Також здебільшого ті євреї, які вижили, сприймали себе частиною польського суспільства. Вони не залишались у Галичині, яка знову стала радянською, а виїжджали на захід до Жешува, Любліна, Кракова, Варшави і т. д. Багато хто з

них зайняв активну позицію задля висвітлення правди про те, що відбувалось під час окупації.

Наприкінці 1944 року в Любліні почала діяти «Центральна єврейська історична комісія» (*Centralna Żydowska Komisja Historyczna*), яка збирала всі відомості про нацистські злочини, здійснені супроти євреїв. Було опрацьовано велику кількість спогадів тих, хто вижив. На базі комісії 1947 року створили «Єврейський історичний інститут» (*Żydowski Instytut Historyczny*) у Варшаві. Саме там зберігається велика колекція спогадів євреїв Галичини.

З 1950 року інститут почав видавати свій бюлетень²⁸. У ньому було опубліковано перше серйозне дослідження долі євреїв дистрикту Галичина. Його автором стала Тетяна Беренштейн²⁹. Дослідниця детально описала головні процеси та їх етапи. Її публікація не втрачає своєї актуальності і тепер. Також за редакцією Тетяни Беренштейн, Артура Ейзенбаха і Адама Рутковського ще 1957 року було опубліковано зібрання документів³⁰. Це був великий поштовх у плані дослідження Голокосту на теренах довоєнної Польщі, адже в науковий обіг було впроваджено значну кількість раніше невідомих матеріалів. Варто окремо згадати і книгу працівника інституту Артура Ейзенбаха³¹.

У Радянському Союзі ситуація щодо інтерпретації злочинів щодо євреїв відрізнялась. Коли Червона армія просувалась на Захід, новоприбула адміністрація підкреслено наголошувала на всіх злочинах нацистів. Інформація про випадки особливо жорстокого, нелюдяного ставлення використовувалась зокрема і з метою пропаганди. Радянські солдати увійшли на територію таборів смерті, зокрема «Майданека», «Белжця», «Треблінки» і «Аушвіца». Тоді з'явилась можливість використати інформацію про все, що там робилося.

²⁸ *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego (BŻIH)*.

²⁹ Berenstein T. Eksterminacja ludności żydowskiej w dystrykcie Galicja (1941–1943). *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*. 1967. № 61. S. 3–58.

³⁰ *Eksterminacja Żydów na ziemiach polskich w okresie okupacji hitlerowskiej: zbiór dokumentów / zebra. i oprac.* T. Berenstein, A. Eisenbach, A. Rutkowski. Warszawa: ŻIHWP, 1957. 378 s.

³¹ Eisenbach A. *Hitlerowska polityka zagłady Żydów*. Warszawa: Książka i Wiedza, 1961. 703 s.

Радянський кореспондент Василь Гросман 1945 року опублікував книгу «Треблинский ад»³². Це була перша публікація про табір смерті. Ще наприкінці 1944 року вже були готові матеріали Гросмана, а також ще одного відомого журналіста Іллі Еренбурга. Згодом, після війни їх було надруковано під назвою «Чёрная книга». Обидві вищезгадані публікації використовували на Нюрнберзькому трибуналі. Вони особливо важливі, адже матеріали автори збирали «по гарячих слідах». «Чёрная книга» була опублікована в Москві 1946 року. Частина була відправлена до Румунії і США. Саме завдяки англійській версії, що була видана в Нью-Йорку, книга стала однією із найбільш відомих публікацій, присвячених Голокосту³³. Натомість московське видання було знищене 1948 року, внаслідок політичної ситуації, що склалася між СРСР та Державою Ізраїль. Більше книга в Союзі не видавалась. Уже після його розпаду, 1991 року, вона вийшла друком у Києві³⁴. Це було перше видання на колишній радянській території.

Серед рідкісних публікацій, які з'являлись у Союзі і були присвячені Голокосту, є деякі праці, в яких об'єктом зацікавлення була Галичина. Уперше тему знищення євреїв в публікаціях у львівській періодичній пресі підняли радянські письменники, особливо Володимир Беляєв³⁵. Однак серед жертв згадували громадян СРСР і країн Заходу. Якщо про євреїв і писали, то тільки в загальних переліках. Проте все ж позитивом було те, що тема не замовчувалась. В. Беляєв описав історію єврейської родини Хігерів, що врятувались, перебуваючи у львівській каналізації чотирнадцять місяців. Його твір «Свѣт во мраке» уперше був опублікований ще під час війни, у квітні 1945 року, у

³² Гроссман В. Треблинский ад. Москва: Военное издательство народного комиссариата обороны, 1945. 63 с.

³³ Grossman V., Ehrenburg I. The Black book: The Nazi Crimes against the Jewish people. New York: Stratford Press, 1946. 560 p.

³⁴ Гроссман В., Еренбург И. Черная книга о злодейском повсеместном убийстве евреев немецко-фашистскими захватчиками во временно оккупированных районах Советского Союза и в лагерях Польши во время войны 1941–1945 гг. Киев: МИП «Обериг», 1991. 615 с.

³⁵ Горбатов Б. Табір на Майданеку // Вільна Україна. 1944. № 37(572). С.2.; Горбатов Б. Табір на Майданеку // Вільна Україна. 1944. № 38(573). С.2.; Бжоза Я. Варвари // Вільна Україна. 1944. № 39(574). С.2.; Вінер. Трагедія Лисиницького лісу // Вільна Україна. 1944. № 43(578). С.3.; Беляєв В. Вічні вогні Белжця // Вільна Україна. 1944. № 102(637). С.7.; Ткачук І. Кривавий розбій німецьких загарбників у Бродах // Вільна Україна. 1944. № 122(657). С.6; Малишко А. Освенцім // Вільна Україна. 1945. № 30(697). С. 6.; Дорошенко П. 6 000 000 смертей // Вільна Україна. 1945. № 54(721). С. 6.; Про страхітливі злочини німецького уряду в Освенцимі // Вільна Україна. 1945. № 95(762). С.5.

московському журналі «Огонёк»³⁶. Очевидно, Беляєв як член львівської обласної комісії детально ознайомився із зібраними нею матеріалами. Одним із свідків був Ігнацій Хігер. Членам комісії він розповів про те, як вижив. Історія порятунку була непересічною, тож згодом була надрукована однойменна книга. Після 1948 року, коли було створено Державу Ізраїль, політична ситуація змінилась. В СРСР з'явилося табу на Голокост.

У радянському Львові 1968 року вийшов друком збірник документів, присвячений періоду нацистської окупації³⁷. У ньому можемо знайти деякі відомості про переслідування єврейського населення Львівщини. З кінця 1970-х і до початку 1990-х з'явилося кілька книг радянського письменника єврейського походження Юліана Шульмейстера. У них було описане львівське гетто і Янівський табір примусових робіт. Хоча книги художні, написані вони на основі архівних документів. Автор опирався на постаті реальних історичних персонажів і будував сюжет своїх романів навколо них. Його книги сприяли підвищенню зацікавлення темою Голокосту³⁸.

Ще в радянський час дослідженнями періоду окупації і долі євреїв займався Олександр Круглов, український історик із Харкова. Його публікації виходили за кордоном. Нас, зокрема, цікавить стаття, присвячена депортації галицьких євреїв до табору смерті «Белжець» 1942 року³⁹. Фундаментальні роботи О. Круглова були видані значно пізніше. Ідеться про такі книги: «Уничтожение еврейского населения Украины в 1941–1944 гг. Хроника событий»⁴⁰, «Энциклопедия Холокоста: Еврейская энциклопедия Украины»⁴¹,

³⁶ Беляєв В. Свет во мраке. *Огонек*. 1945. № 15–16. С. 9–10.

³⁷ Львівщина у Великій Вітчизняній війні, 1941–1945 рр. Збірник документів і матеріалів. (Упорядники: С. В. Ігнатюнок та ін.). Львів: Каменяр, 1968. 406 с.

³⁸ Шульмейстер Ю. Піски горять. Львів: Каменяр, 1979. С. 262.; Шульмейстер Ю. Служьтели Ада. Львов: Каменяр, 1985. 272 с.; Шульмейстер Ю. Расплата. Львов: Каменяр, 1987. 280 с.; Шульмейстер Ю. Гитлеризм в истории евреев. Киев: Издательство политической литературы Украины, 1990. 253 с.

³⁹ Krugłow A. Deportacje ludności żydowskiej z dystryktu Galicja do obozu zagłady w Bełżcu w 1942. *Biuletyn Żydowskiego instytutu historycznego*. 1989. № 3. S. 101–118.

⁴⁰ Круглов А. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941–1944 гг. Хроника событий. Могилев-Подольский, 1997. 103 с.

⁴¹ Круглов А. Энциклопедия Холокоста: Еврейская энциклопедия Украины / Ред.: И. М. Левитас. Київ, 2000. 224 с.

«Катастрофа українського єврейства 1941–1944 гг.»⁴² а також «Хроника Холокоста в Україні: 1941–1944»⁴³.

Після 1991 року в Україні з'явилися перші наукові праці, присвячені долі євреїв під час нацистської окупації⁴⁴. Першою спробою систематизувати знання про переслідування євреїв Галичини в роки війни стали наукові розвідки Якова Хонігсмана⁴⁵. Дослідник опублікував низку книг, брошур і статей на цю тематику.

Окремо слід виділити його працю «Катастрофа єврейства Западной Украины: евреи Восточной Галиции, Западной Волыни, Буковины и Закарпатья в 1933–1945 гг.». Джерельна база дослідження складається з матеріалів українських і польських архівосховищ. Яків Хонігсман користувався документами із ДАЛО, ДАТО, ДАІФО, ЦДІА України у м. Львові і ЦДАВО України. У своїй праці він детально описує політичну, соціальну і демографічну ситуацію в Галичині від початку ХХ століття, наголошуючи на тому, що євреї відігравали значну роль у житті регіону. Окремо звертає увагу на українсько-єврейські відносини. Дослідник зазначає, що для них було притаманне постійне коливання. Нормалізації стосунків між двома народами в міжвоєнний період сприяли позиції партії УНДО (Українське націонал-демократичне об'єднання) і Української греко-католицької церкви на чолі з митрополитом Андреем Шептицьким. Натомість позиція ОУН, на думку

⁴² Круглов А. Катастрофа украинского еврейства 1941-1944 гг. Энцикл. справ. Харьков: Каравелла, 2001. 375с.

⁴³ Круглов А. Хроника Холокоста в Украине: 1941-1944. Запорожье: Премьер, 2004. 207 с.

⁴⁴ Коваль М. Нацистський геноцид щодо євреїв та українське населення (1941–1944 рр.). *Український історичний журнал*. Київ, 1992. № 2. С. 25–32.; Подольський А. Нацистський геноцид щодо євреїв України (1941–1944 рр.) : дис. канд. іст. наук: 07.00.05. НАН України, Інститут національних відносин і політології. Київ, 1996. 171 с.; Слисаветський С. Катастрофа і опір українського єврейства (1941-1944): нариси з історії Голокосту і опору в Україні. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 1999. 423 с.; Левітас Ф. Євреї України в роки Другої Світової Війни. Київ: Вирий, 1997. 271 с.

⁴⁵ Хонігсман Я. Катастрофа Львовского еврейства. Львов: Львовское общество еврейской культуры им. Шолом-Алейхема, 1993. 56 с.; Хонігсман Я. Яновской лагерь: краткий исторический очерк Львов: Львовское общество еврейской культуры им. Шолом-Алейхема, 1996. 36 с.; Хонігсман Я. Обзор документальных источников по истории евреев в фондах Центрального государственного архива Украины во Львове. Общество "Еврейское наследие". Львов, 1997. 12 с.; Хонігсман Я. Історіографія: документи катастрофи у Державному архіві Львівської області. Львов, 1999. 37 с.; Хонігсман Я. Рух опору у Львівському гетто і концтаборах. Львів: Еврейское общество еврейской культуры, 2002. 31 с.; Хонігсман Я. Янівське пекло: короткий нарис історії Янівського концтабору у Львові. Львів: Манускрипт, 2003. 63 с.; Хонігсман Я. Катастрофа єврейства Западной Украины: евреи Восточной Галиции, Западной Волыни, Буковины и Закарпатья в 1933–1945 гг. Львов: 1998. 350 с.; Honigsman J. Zagłada żydów Lwowskich. Warszawa, 2007. 116 s.; Хонігсман Я. Юденраты в западной Украине. URL: <http://www.jewish-heritage.org/hnqsmn2.htm>.

Хонігсмана, була юдофобською⁴⁶. Завдяки ретельно опрацьованим матеріалам із ДАЛО, а також завдяки залученню документів із польських архівосховищ науковцеві вдається простежити загальний процес здійснення «остаточного вирішення єврейського питання» на території дистрикту Галичина⁴⁷. Проте Я. Хонігсман дуже мало висловлює власних думок, натомість здебільшого синтезує наявну інформацію. Також у праці присутні деякі фактологічні неточності. Дослідник багато пише про процес «геттоїзації»⁴⁸. Одним із перших висвітлює діяльність юденратів дистрикту. Він зазначає, що попри бажання чимось допомогти одновірцям, усе ж таки вони відігравали роль колаборантів, що допомагали нацистам реалізовувати їхню політику знищення⁴⁹. Яків Хонігсман, на відміну від інших дослідників, велику увагу приділяє єврейському руху опору⁵⁰.

А 1998 року була опублікована ще одна монографія, яка заслуговує на увагу. Її автор – Жанна Ковба⁵¹. У своєму дослідженні вона концентрується на різних проявах поведінки місцевого населення в роки нацистської окупації. Дослідниця описує Галичину як поліетнічну територію, де домінували поляки, євреї і українці. У загальних рисах змальовує соціальне, економічне і політичне становище перед війною. Далі Ковба пише про те, що відбувалось під час окупації. Особливу увагу вона приділяє впровадженню в дію антисемітських законів і розгортанню процесу знищення євреїв⁵². Дослідниця опирається на велику кількість опублікованих спогадів та інтерв'ю з очевидцями. Також використовує архівні матеріали з ДАЛО, ЦДІА України у м. Львові, ДАІФО, ДАТО, ЦДАВО України і ЦДАГО. Недолік – немає добре опрацьованих документів окупаційних органів місцевої влади. Через це у книзі відсутні дані

⁴⁶ Хонігсман Я. Катастрофа єврейства Західної України: євреї Восточної Галиції, Західної Волини, Буковини і Закарпаття в 1933–1945 гг. Львів: 1998. С. 68–79.

⁴⁷ Там само. С. 188–222.

⁴⁸ Хонігсман Я. Катастрофа єврейства Західної України: євреї Восточної Галиції, Західної Волини, Буковини і Закарпаття в 1933–1945 гг. С. 168–187.

⁴⁹ Там само. С. 144–167.

⁵⁰ Там само. С. 223–256.

⁵¹ Ковба Ж. Людяність у безодні пекла. Київ: Дух і Літера, 2009. 268 с. (Ми використовуємо останнє третє і доповнене видання, що з'явилося 2009 року).

⁵² Там само. С. 59–97.

про діяльність районних і міських адміністрацій – крайсгауптманшафтів і штаттгауптманшафтів. У дослідженні практично не використано відомостей про конкретні підрозділи силових структур дистрикту, які здійснювали депортації чи розстріли єврейського населення. Проте є чимало опрацьованих документів, які стосуються ставлення українського і польського підпілля до Голокосту⁵³. Окремий розділ монографії присвячений позиції греко-католицької і римо-католицької церков щодо цієї трагедії⁵⁴. Також велика увага приділяється матеріалам, що висвітлюють діяльність української допоміжної поліції⁵⁵.

У своїй книзі Жанна Ковба використовує багато документів німецької прокуратури і спеціального суду щодо українців і поляків, які переховували євреїв⁵⁶. Перераховуючи велику кількість випадків порятунку, авторка доходить до висновку: «Були серед галицьких українців, поляків ті, хто причетні до погромів 1941 р., реалізації нацистських планів тотального винищення євреїв у наступні важкі 1942–1943 роки. Про це свідчать спогади і нові факти, оприлюднені в новітніх статтях. Були й такі, які скористались з можливості позбутися “чужих” – євреїв, у даному випадку. Але були й інші.»⁵⁷. Саме останнім і присвячена праця Ж. Ковби.

Пізніше дослідниця разом з істориком Олександром Гогунем опублікували ще одне цінне дослідження. В спільно опублікованій статті дослідники впровадили в науковий обіг нові документи, що стосуються Янівського табору примусових робіт⁵⁸.

Уже 2009 року Жанна Ковба написала нову книгу про львівського рабина Єзекііля Левіна, який загинув у перших днях нацистської окупації міста⁵⁹.

⁵³ Ковба Ж. Людяність у безодні пекла. С. 111–127.

⁵⁴ Там само. С. 128–149.

⁵⁵ Там само. С. 70–71, 102–103, 107–110.

⁵⁶ Там само. С. 185–220.

⁵⁷ Там само. С. 254.

⁵⁸ Ковба Ж., Гогун О. Збройний виступ євреїв у Янівському таборі в інформаційних звітах українських і польських націоналістів. *Голокост і сучасність: студії в Україні і світі*. 2010. №1 (7). Київ. С. 143–153.

⁵⁹ Ковба Ж. Останній рабин Львова Єзекііль Левін. Київ: Дух і Літера, Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства НАУКМА, Всеукраїнський єврейський благодійний фонд "Хесед-Ар'є", 2009. 181 с.

У 1990-х тема Голокосту на теренах Галичини стала зацікавлювати дослідників із Заходу та Ізраїлю. Це було пов'язано із розсекреченням цілого пласту нових документів у колишніх радянських архівах. Таким чином з'явилося декілька нових праць, які заслуговують на увагу.

Спершу розглянемо працю, яку написав ізраїльський дослідник Еліяху Йонес⁶⁰. Він опирався на численні спогади очевидців. Йонес опрацював їх у декількох ізраїльських архівах. У книзі багато уваги приділено питанню, на яке раніше звертали мало уваги – діяльність львівського юденрату. Якщо брати до уваги недоліки, то передусім слід зазначити, що у книзі зовсім не використано матеріалів з українських архівосховищ. Також вадою дослідження є відсутність критичного ставлення до джерел і спрощення автором багатьох скомплікованих процесів. Наприклад, Йонес пише: «Аби прискорити процес знищення і зробити його продуктивнішим, німці створили на просторах Східної Галичини цілу мережу таборів примусових робіт», або ж «у Східній Галичині євреї і поляки плечем до плеча боролись проти німецьких і українських нацистів – явище, яке було характерне тільки для цієї території»⁶¹. Стосовно першого твердження варто сказати, що дійсно багато євреїв загинуло в таборах примусових робіт. Проте рішення про створення таборів появилось швидше, ніж розпорядження про вбивство євреїв генерал-губернаторства. На початках, коли був більший вплив цивільної адміністрації в «єврейському питанні», першочерговим завданням було використати робочу силу. Що більше важелів впливу отримувало СС у цьому питанні, то більше ставлення до використання єврейської праці відрізнялось. Натомість, що стосується другого твердження, то, знову ж, Еліяху Йонес некоректно узагальнює дії конкретних людей. На нашу думку, не зовсім правильно розглядати будь-які історичні процеси через призму українці-німці-поляки-євреї. У кожній соціальній групі завжди є полярні ідеї і поведінка. Тож коректніше уточнювати, про кого саме йдеться. Таким чином можна уникнути узагальнень, які викривлюють історичне минуле.

⁶⁰ Йонес Е. Евреи Львова в годы Второй Мировой Войны и катастрофы европейского еврейства 1939–1944. Москва, 1999. 488 с.

⁶¹ Там само. С. 357.

Найґрунтовніші моноґрафії, присвячені Голокосту на території дистрикту «Галичина», були видані 1996 року німецькими істориками Дітером Полем⁶² і Томасом Зандкюлером⁶³. Обидві праці написані скурпульозно із використанням великої кількості джерел. Перш за все, і Поль, і Зандкюлер опрацювали матеріали з німецьких, польських, ізраїльських та українських архівосховищ. Це перші дослідження, де були використані численні документи різноманітних німецьких окупаційних структур, як силових, так і цивільних, матеріали післявоєнних слідств над злочинцям. Мова про документи і з Німеччини, і з України. У дослідженнях було добре вивчено інформаційний потенціал матеріалів із ДАЛО, ДАІФО, ЦДАВО України і ЦДАГО. Проте історики зовсім не користувались документами ДАТО, ЦДІА України у м. Львові чи ГДА СБУ.

Результатом нацистської окупації, на думку Д. Поля і Т. Зандкюлера, стала смерть понад півмільйона галицьких євреїв⁶⁴. Знищення проводилось унаслідок розстрілів на місцях і в газових камерах Белжця. Також багато людей загинуло, виконуючи важкі роботи, в першу чергу в таборах примусової праці.

Першого жовтня 1944 року радянська влада у місті Львові зареєструвала лише 1 689 євреїв. В дистрикті, пише Дітер Поль, у живих залишилось від 10 до 15 тисяч осіб. Це 2–3 % від кількості євреїв, що проживали в Галичині перед війною⁶⁵. Історики погоджуються із тезою, що в жодному іншому дистрикті генерал-губернаторства не було настільки брутальної реалізації «остаточного вирішення єврейського питання». У жодному іншому дистрикті не було настільки великої кількості жертв. Окрім того, Поль зазначає, що тільки в Галичині вбивства безперервно здійснювали протягом двох років⁶⁶.

⁶² Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. Munich: Oldenbourg, 1996. 456 s.

⁶³ Sandkühler T. Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz 1941–1944. Bonn: Dietz, 1996. 592 s.

⁶⁴ Т. Зандкюлер пише про 525 000 загиблих (Sandkühler T. Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz 1941–1944. S. 460), на думку Д. Поля загинуло 530 000 осіб (Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. S. 396).

⁶⁵ Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. S. 385, 402.

⁶⁶ Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. S. 406.

Томас Зандкюлер пише, що створення нового, п'ятого дистрикту в генерал-губернаторстві стало великою проблемою для його керівництва. Адже появилось ще півмільйона євреїв. Були потрібні функціонери, які б зайнялись цим питанням. Генерал-губернатор Ганс Франк цілком серйозно обдумував питання виселення євреїв на схід. В адміністрації обговорювали проект використання людей як робітників для осушування боліт біля річки Прип'ять⁶⁷. Відомо, що 16 грудня 1941 року Франк дійсно звертався до Альфреда Розенберга, який очолював Райхсміністерство у справах окупованих східних територій. Він пропонував розправитись із євреями на його території. Розенберг відповів відмовою⁶⁸.

На даний момент прийнято вважати за правильну таку модель. Голокост не був наслідком одного єдиного рішення. Як зазначає Томас Зандкюлер, це був ряд різноманітних складних процесів, що тривали з початку 1941 року і до середини 1942 року⁶⁹. Дітер Поль підкреслює, що все відбувалось поступово. Спочатку, наприкінці липня 1941 року, було ухвалене рішення про ліквідацію всіх радянських євреїв. Згодом, у жовтні, розпочався процес ліквідації в Галичині з розстрілів у південній його частині, у Надвірній і Станіславові⁷⁰. Саме в той час Адольф Гітлер схвалив ідею знищення усіх євреїв генерал-губернаторства. А 13 жовтня 1941 року Генріх Гімmlер наказав начальникові СС і поліції в дистрикті «Люблін» Одилу Глобочнику розпочати будівництво табору смерті «Белжець»⁷¹. Саме туди везли на смерть галицьких євреїв. Дослідники одностайні і вважають, що імпульс ішов з Берліна. Це був наслідок антисемітської політики Гітлера. Головними винуватцями із нацистської верхівки можна вважати Генріха Гімmlера і Райнхарда Гайдріха.

⁶⁷ Sandkühler T. Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz 1941–1944. S. 408.

⁶⁸ Musial B. The Origins of "Operation Reinhard": The Decision-Making Process for the Mass Murder of the Jews in the Generalgouvernement. *Yad Vashem Studies*. 2000. Vol. 28. URL : http://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%203222.pdf.

⁶⁹ Sandkühler T. Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz 1941–1944. S. 406.

⁷⁰ Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. S. 400, 403.

⁷¹ Musial B. The Origins of "Operation Reinhard": The Decision-Making Process for the Mass Murder of the Jews in the Generalgouvernement. *Yad Vashem Studies*. 2000. Vol. 28. URL : http://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%203222.pdf

Відповідальність поділялась між центром та окупаційною владою на місці. «Остаточно вирішення єврейського питання» здійснювала і цивільна адміністрація і силові структури (СС і поліція).

Д. Поль і Т. Зандкюлер доходять до висновку, що в цих питаннях ключові ролі відігравали нацистські фанатики, які не боялись ініціативи і радикальних дій.

Особливо заслуговує на увагу думка Дітера Поля, що в дистрикті «Галичина» були риси колоніального правління. По-перше, на всіх відповідальних посадах перебували радикальні елементи; по-друге, поліцейський апарат володів усебічною компетенцією; по-третє, у керівництві було багато місцевих некваліфікованих працівників; по-четверте, існував загальний консенсус щодо головних завдань. І наостанок дослідник зазначає, що все це могло спрацьовувати лише за загальної байдужості місцевого населення⁷².

Щодо останнього твердження висловимо свою думку. Галичина 1941 року була захоплена внаслідок радянсько-німецької війни, яку самі ж німці сприймали як расово-ідеологічну. Слов'янське населення не вважалось рівним. То ж навряд чи суспільна думка українців чи поляків хвилювала б нацистів. Публічні акції протестів, наприклад, проти арештів євреїв, відомі в самій Німеччині і, наприклад, у Франції. Проте там ситуація докорінно відрізнялась від реалій, у яких жили галичани.

На думку Поля, уся система вертикалі влади в дистрикті сприяла проведенню Голокосту, адже керівники влади на місцях – крайсгауптмани були переконаними націонал-соціалістами. Характерною рисою управління дистрикту була «дебюрократизація», в умовах якої всі радикальні елементи почувалися вільно. Масові вбивства, вважає Поль, були наслідком імпровізації і хаосу⁷³.

⁷² Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. S. 402.

⁷³ Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. S. 402, 405.

Процес знищення євреїв у дистрикті «Галичина», як пише Зандкюлер, почався з масових розстрілів і розбудови системи таборів примусової праці (для створення відтинку шляху DG IV). Ще 20 вересня 1941 року було оголошено про використання євреїв як робочої сили. То ж відтоді можемо говорити про знищення через працю (*Vernichtung durch Arbeit*)⁷⁴. Поль зазначає, що на даний момент не виявлено документа із наказом згори щодо розстрілів, які відбувались восени 1941 року на території Галичини. Однак, на думку історика, у дистрикті особливий вплив мало Зіпо. Ініціатива цієї організації і була вирішальною⁷⁵. Натомість Зандкюлер вважає, що не слід спекулювати питанням: «Чи був конкретний наказ перед “кривавою неділею” в Станіславі і чи Кацман (начальник СС та поліції у дистрикті «Галичина» Фрідріх Кацман. – Автор) готувався до цього згідно з інструкціями РСХА?»⁷⁶.

Вважаємо за потрібне згадати, що після утворення дистрикту перший масовий розстріл відбувся в Надвірній 6 жовтня, а потім 12-го числа – у Станіславі. Поль, роздумуючи над тим, чи Кацман був причетним до цього, пише, що він на той час ще не мав досвіду проведення таких акцій. Цілком протилежне можемо сказати про керівника Зіпо в генерал-губернаторстві Еберхарда Шонгарта, у дистрикті – Гельмута Танцмана і начальника представництва Зіпо в Станіславі – Ганса Крюгера. У рамках діяльності «айнзатцгрупи особливого призначення» (*Einsatzgruppe zur besonderen Verwendung*) вони здійснювали розстріли ще раніше⁷⁷.

Окрім того, на думку Поля, особливі впливи Зіпо були на півдні дистрикту. Там були створені спеціальні представництва, у Станіславі і Коломиї. Головна причина – кордон із підконтрольними угорцям територіями. У німців були проблеми. Євреїв без громадянства угорці почали переправляти за межі своє території, в першу чергу в Галичину. До кінця серпня таким чином із

⁷⁴ Sandkühler T. Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz 1941–1944. S. 410–411.

⁷⁵ Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. S. 400, 403.

⁷⁶ Sandkühler T. Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz 1941–1944. S. 411.

⁷⁷ Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. S. 139, 143–144.

Закарпаття було виселено приблизно 18 500 чоловік. Вони потрапляли в основному в район Коломиї, звідки їх уже німці гнали великими групами на схід⁷⁸. Приблизно 10 тисяч угорських євреїв було знищено біля Кам'янця-Подільського⁷⁹. Проте велика кількість переселених людей залишилась на місці.

Таким чином, на території дистрикту з'явилось багато «нових» євреїв. Німці були обурені такою поведінкою союзників. Потрібно було цю проблему розв'язувати. Нацисти знайшли свій спосіб. Начальник Зіпо у Станіславові Ганс Крюгер був справжнім фанатиком, який проявляв неабияку ініціативу. В окремій статті, яка йому присвячена, Поль пише: «Операції масових убивств здійснював комісаріат прикордонної поліції (Grenzpolizei-Kommissariat) у Станіславові на південному сході Галичини під керівництвом гауптштурмфюрера СС Ганса Крюгера з 1941 по 1943 рік. За 16 місяців цей невеликий відділ чисельністю 25 чоловік організував і здійснив розстріл приблизно 70 тисяч євреїв і ще депортацію приблизно 12 тисяч осіб до таборів смерті»⁸⁰.

Ще з осені 1941 року Фрідріх Кацман почав перебирати відповідальність за «єврейське питання» на себе. У першу чергу, пише Зандкюлер, його головним важелем впливу був контроль за робочою силою⁸¹. У своєму звіті пізніше Кацман зазначить, що вже 15 жовтня 1941 року в дистрикті з'явилось сім таборів примусових робіт, де працювало 4 тисячі євреїв. В'язні будували дорогу DG IV⁸². Умови праці були жахливими. Смертність – високою. Кацман розпочав активно впроваджувати в дію ще один спосіб знищення, через роботу (Vernichtung durch Arbeit). Звичайно, що будівництво стратегічного для фронту шляху було потрібним, але Кацман не жалів своїх в'язнів. Режим у цих таборах

⁷⁸ Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура. Україномовний варіант українсько-угорського видання / ред. М. Вегеша, Ч. Фединець. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2010. С. 216–217.

⁷⁹ Поль Д. Масове вбивство українських євреїв за німецької військової адміністрації і в Рейхскомісаріаті Україна. *Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення*. Київ: Дух і Літера, 2015. С. 49.

⁸⁰ Pohl D. Hans Krüger and the Murder of the Jews in the Stanislawow Region (Galicia). *Yad Vashem Studies*. 26, 1998. P. 239–240.

⁸¹ Sandkühler T. Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz 1941–1944. S. 416.

⁸² Katzmann F. Rozwiązanie kwestii żydowskiej w dystrykcie Galicja. S. 19.

був надзвичайно суворий. У Кацмана була ще одна перевага. Він, як начальник СС і поліції, володів набагато більшим кадровим ресурсом, аніж Зіпо. У Танцмана не було таких можливостей. Коли СС у травні 1942 року перебрало на себе повноваження у справах євреїв, і зокрема організації акцій, появилась нова опція – залучення до цієї брудної роботи Орпо⁸³. Зі середини 1942 року поліцейські батальйони почали відігравати ключову роль під час антисврейських акцій.

У середині березня 1942 року розпочались перші депортації до табору смерті «Белжець». Організацією займалась цивільна адміністрація дистрикту. Рішення про те, кого будуть депортувати, ухвалили на спеціальній нараді 9 січня 1942-го. Ішлося тільки про «непродуктивні елементи». Себто загинути мали лише безробітні.

Зандкюлер зазначає, що протягом усього 1942 року тривали дискусії щодо категорій єврейського населення, які слід «депортувати»⁸⁴. Як наголошує Поль, євреї до травня 1942-го були в компетенції цивільної адміністрації. Пізніше крайсгауптмани на місцях активно допомагали СС. Так тривало до осені 1942 року, коли акції перетворились на криваві бійні⁸⁵. Зандкюлер також пише, що крайсгауптмани дистрикту «Галичина» навіть мали більше повноважень, ніж їхні колеги у старому генерал-губернаторстві. Дослідник зазначає, що суперечки між різними окупаційними інстанціями настільки загострювались, що вбивства на місцях викликали невдоволення в цивільній адміністрації⁸⁶.

Поль натомість пише, що навряд чи дискусії якимось суттєво впливали на результат⁸⁷. Головні суперечки, здебільшого, крутились навколо кваліфікованих єврейських працівників. Цивільна адміністрація з міркувань стабільної роботи економіки намагалась їх не депортувати, на що СС мало свою

⁸³ Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. S. 401.

⁸⁴ Sandkühler T. Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz 1941–1944. S. 411.

⁸⁵ Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. S. 403.

⁸⁶ Sandkühler T. Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz 1941–1944. S. 414.

⁸⁷ Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. S. 403.

позицію. У своєму звіті Кацман, згадуючи про осінь 1941 року, писав, що цивільна адміністрація не була здатна на рішучі дії⁸⁸. Ще одним каменем спотикання стало майно євреїв. Крайсгауптмани вважали, що це їхня юрисдикція. Кацман був іншої думки⁸⁹. Зрештою, від початку травня 1942 року він домігся свого.

Далі, як пишуть дослідники, процес знищення коливався між депортаціями і розстрілами. Унаслідок великої серпневої акції були виселені всі євреї, які не працювали або ж спеціальність яких з погляду нацистів була не потрібною. Станом на осінь 1942 року в дистрикті залишились лише ті, хто працював на великі підприємства оборонної промисловості і Вермахт. Це означає, що великою мірою головними жертвами в серпні стали жінки і діти. Зандкюлер вважає, що до цього готувались ще у травні 1942 року. У Львові тоді узгоджувались питання щодо зменшення території єврейського житлового кварталу. Передбачалось, що там житиме не більше ніж 40 тисяч осіб⁹⁰. Це удвічі менше, ніж на той час було мешканців гетто.

Євреї довгий час вважали, що хто добре працює, той матиме шанс вижити. Частково вони мали рацію. У дистрикті «Галичина» велика кількість підприємств наприкінці 1942 – на початку 1943 року усе ще використовували працю євреїв. Також не слід забувати про цілу мережу таборів примусових робіт. Поль пише, що восени 1942 року тривала дуже довга дискусія між Берліном, Краковом і Львовом. Головною темою була єврейська робоча сила⁹¹. Щодо раціональності її слід було зберегти, аби не підривати місцеву економіку, проте СС на це звертало увагу в останню чергу.

Коли 30 червня 1943 року Кацман звітував про виконану роботу, він писав, що з дистрикту було виселено 434 329 євреїв⁹². На той час у таборах ще перебувало 21 156 осіб. Деяким усе-таки вдалось урятуватись. Наприклад,

⁸⁸ Katzmann F. Rozwiązanie kwestii żydowskiej w dystrykcie Galicja. S. 19–20.

⁸⁹ Sandkühler T. Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz 1941–1944. S. 417.

⁹⁰ Ibidem. S. 412.

⁹¹ Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. S. 404.

⁹² Katzmann F. Rozwiązanie kwestii żydowskiej w dystrykcie Galicja. S. 39.

відомий випадок повстання і втечі в Янівському таборі біля Львова в листопаді 1943 року, або ж доля євреїв Борислава, яких урятував підприємець Бертольд Байц. Про останній випадок детально у своїй праці описав Зандкюлер. То ж, як історик зазначав, раціональність у формулі «порятунок через працю» усе ж існувала⁹³. Звичайно, ще були ті, хто переховувався. Для них, зазначає Поль, найбільша небезпека – доноси місцевого населення⁹⁴. Обидва науковці також погоджуються із думкою, що для тих, хто ховався в лісах, було багато ризиків.

Поль і Зандкюлер особливу увагу приділяють місцевому колабораціонізму, без якого, на їхню думку, злочини в таких великих масштабах не змогли б відбутись. Дослідники наголошують на тому, що в Галичині були сильні впливи місцевих націоналістів, які були антисемітами. Радянська влада проводила терор і, як пише Зандкюлер, використовувала євреїв в управлінні. Вони також були і в секретній поліції. Коли у Львові стався погром на початку липня 1941 року, на думку Зандкюлера, убивства українських і польських в'язнів тюрем Замарстинівської, Бригідок і «на Лонцького», здійснені НКВД, стали лише додатковою причиною. Його вчинили активісти ОУН(Б) під покровительством німців. Усе було інсценізовано службовцями РСХА і Абверу. Історик припускає, що погроми стали наслідком злості ОУН(Б) через невдалу спробу створення держави⁹⁵. Те, що українці були розчаровані в той момент, є правдою, хоча це не може бути прямим доказом мотиву для злочину. Тому твердження Зандкюлера є сумнівним. Звичайно, що будні нового окупаційного режиму виявились далекими від планів ОУН(Б), пише Ковба. Українці все ще сподівались на створення держави, але всі ілюзії зникли, коли Галичину приєднали до генерал-губернаторства. На думку дослідниці, в основному в погромах брали участь кримінальні елементи міста, як поляки, так і українці, а також родичі тих, тіла яких знайшли в тюрмах⁹⁶. Відомо, що всі вищеперелічені категорії більшою чи меншою мірою були причетними до

⁹³ Sandkühler T. Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz 1941–1944. S. 421–422.

⁹⁴ Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. S. 407.

⁹⁵ Sandkühler T. Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz 1941–1944. S. 409.

⁹⁶ Ковба Ж. Людяність у безодні пекла. С. 55–56, 78.

погрому у Львові. Не варто забувати про те, що в ньому брала участь айнзатцгрупа «С». Жертвами погрому, за різними даними, стали від 2 до 5 тисяч євреїв⁹⁷. На даний момент це одна із найбільш неоднозначних подій нацистської окупації Львова. І навіть така велика розбіжність в оцінці кількості постраждалих вказує на недостатнє вивчення.

Події в Галичині періоду Другої світової війни дедалі більше зацікавлюють дослідників. З'являються нові публікації, присвячені репресивним заходам, які здійснювали нацисти на новій території. Важливо, що тема Голокосту розкривається поряд з іншими подібними злочинами, але іншого штибу. Наприклад, убивству польських професорів у Львові і також переслідуванню євреїв Галичини присвячена монографія Дітера Шенка⁹⁸. Науковець об'єднує ці події через спільного зловмисника – айнзатцгрупу для особливого призначення (Einsatzgruppe zur besonderen Verwendung). Вона увійшла до Львова 2 липня 1941 року. Діяла на теренах цілого дистрикту. Айнзатцгрупа займалась убивством і представників польської інтелігенції, і місцевих євреїв. Про підрозділ – кавказьку роту СД, що також був відповідальний за масові розстріли єврейського населення, останнім часом з'явилися перші дослідження⁹⁹. Недавно було опубліковано і дослідження, присвячене діяльності силових структур дистрикту «Галичина» та, безпосередньо, їхній відповідальності за вчинені злочини¹⁰⁰.

Процес знищення єврейського населення на місці, проаналізовано в дослідженні Володимира Зілінського. Автор бере за приклад територію сучасної Львівської області, та, опираючись на численні архіви, у тому числі на

⁹⁷ Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945, Vol II: Ghettos in German Occupied Europe. Part A, Eds. G. Megargee, M. Dean. Bloomington: Indiana University Press, 2012. P. 802.

⁹⁸ Schenk D. Der Lemberger Professoren-mord und der Holocaust in Ostgalizien. Bonn: Dietz, 2007. 320 s. (польською мовою Schenk D. Noc morderców. Każd polskich profesorów we Lwowie i holocaust w Galicji Wschodniej. Kraków: Wysoki Zamek. 2012. 440 s.)

⁹⁹ Pieper H. SS-Oberscharführer Walter Kehrer und die «Kaukasier-Kompanie». Eine Sondereinheit und ihre Rolle im Zweiten Weltkrieg 1942–1944. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*. 2008. 56, heft 3. S. 197–221; Zilinskyi V. The interrogation protocols of SD Kaukasier kompanie from the Security Service of Ukraine Branch-Wise State Archive as a source to the studies of the Holocaust in the territory of the district of Galicia. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2017. Вип. 53. С. 363–375.

¹⁰⁰ Зілінський В. Документи нацистських силових структур дистрикту «Галичина» як джерело до вивчення Голокосту (на матеріалах із українських архівосховищ). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія*. Тернопіль, 2017. Вип. 2. Ч. 3. С. 51–57.

відеозаписи свідчень очевидців Голокосту, які зберігаються в міжнародній асоціації Yahad-in-Unum (Париж, Франція), звертає увагу на те, як відбувались екзекуції¹⁰¹. Про знищення євреїв у роки війни, а також про пам'ять у сучасній Україні писав Омер Бартов. Обрана концепція дозволяє зрозуміти історичну перспективу, усвідомити трагічні наслідки нацистської політики. Однак автор у тексті припускається деяких неточностей, які псують загальне враження¹⁰². У праці українського дослідника Костянтина Курилишина¹⁰³ детально проаналізовано інформацію з української окупаційної преси. У книзі є розділ «Висвітлення антиєврейської проблематики».

У США 2008 року вийшла друком книга «The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization»¹⁰⁴, у якій появились статті Франка Гольчевського, Олександра Круглова і Омера Бартова. А 2015 року видання побачило світ українською. То ж дослідники можуть ознайомитись із перекладами публікацій вищезазначених авторів¹⁰⁵. У них доволі багато фактів про дистрикт «Галичина».

Останнім часом дослідники стали звертати увагу на складні питання. Ідеться про місцевий колабораціонізм. За кордоном появились статті Габріеля Файндера, Александра Прусіна, Венді Лауер, Кая Струве, Джона-Пола Химки¹⁰⁶. Цей об'єкт дослідження зацікавив українських науковців Ярослава

¹⁰¹ Zilinskyi V. They were killed on the spot: the destruction of Jews during the nazi occupation in the territory of the Lviv region. *Вісник Львівського університету. Серія Історична*. Львів, 2019. Спеціальний випуск: На пошану професора Романа Шуста. С. 340–360.

¹⁰² Бартов О. Стерті. Зникаючі сліди євреїв Галичини в сучасній Україні. Київ: Зовнішторгвидав України, 2010. 300 с.

¹⁰³ Курилишин. К. Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944): за матеріалами україномовної преси. Львів, 2010. 325 с.

¹⁰⁴ The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization. / Ray Brandon and Wendy Lowe, eds. Bloomington: Indiana University Press in association with the United States Holocaust Memorial Museum, 2008. 392 p.

¹⁰⁵ Гольчевський Ф. Відтінки сірого: роздуми про єврейсько-українські та німецько-українські стосунки в Галичині. *Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення*. Київ: Дух і Літера, 2015. С. 163–221; Круглов О. Єврейські втрати в Україні, 1941–1944. *Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення*. Київ: Дух і Літера, 2015. С. 374–397.; Бартов О. Білі плями та чорні діри: минуле та сьогодні Східної Галичини. *Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення*. Київ: Дух і Літера, 2015. С. 433–481.

¹⁰⁶ Struve K. Deutsche Herrschaft, ukrainischer Nationalismus, antijüdische Gewalt. Der Sommer 1941 in der Westukraine. München: De Gruyter Oldenbourg 2015, 739 s.; Struve K. Rites of Violence? The pogroms of Summer 1941. *Polin Studies in Polish Jewry*. 2012. Vol. 24. P. 257–274. ; Himka J.-P. The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd. *Canadian Slavonic Papers*. 2011. Vol. LIII, Nos 2-3-4. P. 209–243; Finder G. Prusin A. Collaboration in Eastern Galicia: The Ukrainian police and the Holocaust. *East European Jewish*

Грицака¹⁰⁷, Тараса Мартиненка¹⁰⁸, Андрія Усача¹⁰⁹. Їхні публікації присвячені українській допоміжній поліції, яка підпорядковувалась окупаційній владі. А 2006 року з'явилась книга Володимира В'ятровича. У ній автор аналізує ставлення ОУН до євреїв¹¹⁰.

Варто згадати про охорону таборів примусової роботи – здебільшого колишніх солдатів Червоної армії, а також деяких добровольців із місцевого цивільного населення. У науковій літературі вони відомі як «травники», адже навчались у спеціальному таборі СС з однойменною назвою. Особливо детально про них писали такі дослідники, як Пітер Блек¹¹¹ і Анжеліка Бенц¹¹². Про єврейські ради (юденрати) дистрикту «Галичина» писав Яків Хонігсман. Історик Володимир Зілінський аналізував інформаційний потенціал українських архівів щодо висвітлення їхньої історії¹¹³. Оксана Ятищук присвятила свою працю функціонуванню єврейських рад Тернопільщини¹¹⁴. Її робота однак має багато фактологічних помилок.

У польській історіографії тематика Голокосту в генерал-губернаторстві є популярною. Зважаючи на контекст, історики приділяють увагу і дистрикту «Галичина». Тож не дивно, що польські дослідники за останні роки опублікували багато ґрунтовних монографій. Ми спинимось на найважливіших працях, у яких автори торкаються теми долі євреїв Галичини. Це, зокрема,

Affairs. 2004. № 34 (2). P. 95–118; Lower W. Pogroms, mob violence and genocide in western Ukraine, summer 1941: varied histories, explanations and comparisons. *Journal of Genocide Research*. 2011. Vol. 13 (3). P. 217–246.

¹⁰⁷ Грицак Я. Українці в антиєврейських акціях у роки Другої світової війни. *Незалежний культурологічний часопис «І»*. 1996. № 8. С. 60–70.

¹⁰⁸ Мартиненко Т. Українська Допоміжна Поліція в окрузі Львів-місто: штрихи до соціального портрета. *Вісник Львівського університету. Сер. : Історична*. 2013. Вип. 48. С. 152–167.

¹⁰⁹ Усач А. Місцеві колаборанти та Голокост в Україні: перспективи і виклики дослідження. *Українське суспільство: пам'ять про Голокост: наукові та освітні аспекти (Вибрані доповіді IX і X круглих столів до Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту)*. Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, КВЦ, 2018. С. 41–48.

¹¹⁰ В'ятрович В. Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи. Львів: «Мс», 2006. 139 с.

¹¹¹ Black P. Foot soldiers of the Final Solution: The Trawniki Training Camp and Operation Reinhard. *Holocaust and Genocide studies*. 2011. 25/1. P. 1–99.

¹¹² Benz A. *Handlager der SS. Die Rolle der Trawniki-Männer im Holocaust*. Berlin: Metropol, 2015. 309 s.

¹¹³ Зілінський В. Інформаційний потенціал матеріалів із українських архівосховищ щодо висвітлення історії юденратів дистрикту Галичина (1941–1943 рр.). *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету: збірник наукових праць*. 2016. Вип. 17. С. 97–111.

¹¹⁴ Ятищук О. Функціонування юденратів на Тернопільщині у період німецької окупації. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2013. Вип. 1, Ч. 2. С. 57–61.

дослідження польського історика Юзефа Маршалека, присвячене таборам примусових робіт на території генерал-губернаторства¹¹⁵. Слід згадати праці відомих дослідників Влодзімежа Бонусяка¹¹⁶ і Богдана Мусяла¹¹⁷. Один із найважливіших документів про Голокост на території дистрикту «Галичина» – це рапорт начальника СС і поліції Фрідріха Кацмана¹¹⁸. Детальний його аналіз було здійснено польським дослідником Анджеєм Жбіковським¹¹⁹. У праці Гжегожа Грицюка висвітлюється повсякденне життя в окупаційному Львові. Описується також і побут єврейської громади¹²⁰.

В останні роки популярнішим вектором досліджень стає регіональна історія, або так звані «case studies». Студії, присвячені населеним пунктам дистрикту «Галичина», уже численні. Серед них виділяємо дослідження Шимона Редліха про Бережани¹²¹, Людмили Байбули – про Жовкву¹²², Юлії Кислої – про Борислав¹²³, Володимира Зілінського – про Самбір¹²⁴, статті Любові Соловки, присвячені переслідуванню євреїв у Станіславові і Коломиї¹²⁵, доля євреїв Рави-Руської описана в колективній інформаційній брошурі (автор-упорядник Любов Кремінець¹²⁶). Повсякденне життя у львівському гетто, на

¹¹⁵ Marszałek J. Obozy pracy w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1949. Józef Marszałek. Lublin: Państwowe Museum na Majdanku, 1998. 211 s.

¹¹⁶ Bonusiak W. Polska podczas II wojny światowej. Rzeszów: Wydaw. Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2003. 410 s.

¹¹⁷ Musial B. «Aktion Reinhardt». Der Völkermord an den Juden im Generalgouvernement 1941–1944. Osnabrück: Fibre Verlag, 2004. 454 s.; Musial B. The Origins of «Operation Reinhardt»: The Decision-Making Process for the Mass Murder of the Jews in the Generalgouvernement. *Yad Vashem Studies*. 2004. Vol. 28. S. 113–153.

¹¹⁸ Katzmann F. Rozwiązanie kwestii żydowskiej w dystrykcie Galicja. opracował Andrzej Żbikowski. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2001. 87 s.

¹¹⁹ Żbikowski A. Raport Friedericha Katzmanna i zagłada ludności żydowskiej w dystrykcie galicyjskim. Akcja Reinhardt: Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie, red. Dariusz Libionka. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2004. S. 132–138.

¹²⁰ Hryciuk G. Polacy we Lwowie 1939–1944. Warszawa, 2010. 430 s.

¹²¹ Редліх Ш. Разом і нарізно в Бережанах. Київ: Дух і Літера, 2002. 325 с.

¹²² Байбула Л. Історія єврейської громади в Жовкві: розквіт, загибель, спадщина. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя, 2000. Вип. XII. С. 149 – 161.

¹²³ Кисла Ю. Вживання за екстремальних умов: Голокост у Бориславі (1941–1944). *Голокост і сучасність: студії в Україні і світі*. 2012. № 1 (11). Київ. С. 9–33.

¹²⁴ Зілінський В. Пограбування єврейського майна у м. Самборі під час нацистської окупації: аналіз явища на макрорівні. *Голокост і сучасність: студії в Україні і світі*. 2015. № 1 (13). Київ. С. 109–123.

¹²⁵ Соловка Л. Геноцид євреїв Станіслава в роки Другої світової війни. URL: http://if.archives.gov.ua/pdf/exp_41_3_15.pdf; Соловка Л. Геноцид євреїв Коломийського округу дистрикту Галичина (1941–1944). URL: http://if.archives.gov.ua/pdf/exp_41_3_16.pdf.

¹²⁶ Життя та загибель єврейської громади (на прикладі міста Рави-Руської) [упорядник Любов Кремінець] видання друге, доповнене. Львів, 2014. С. 15–18.

прикладі грошових відносин, продемонстроване у статті Володимира Зілінського¹²⁷.

Окремо слід згадати про довідники, в яких подана загальна інформація про окупаційні фонди архівів України. У виданні, яке вийшло друком 2000 року за редакцією Марини Дубик, є інформація про те, в яких архівних фондах можна знайти дані про гетто, табори примусових робіт і тюрми на території України. Довідник складено за географічним і тематичним принципом. А 2008 року з'явився перший том видання «Архіви окупації. 1941–1944». У ньому всебічно висвітлено джерельну базу українських архівосховищ. У книзі системно описано кількість окупаційних фондів архівів України. Коротко представлено їхній зміст. Тож можна скласти загальне враження про їхнє інформаційне наповнення. В обох довідниках є дані про архівні матеріали, які стосуються Голокосту на території дистрикту «Галичина»¹²⁸.

Доля євреїв Галичини за географічним принципом була широко висвітлена в енциклопедичних виданнях. Багато статей на цю тематику написав уже згаданий нами дослідник Олександр Круглов¹²⁹.

Джерелознавчий аналіз документів, що висвітлюють Голокост на території дистрикту «Галичина», комплексно раніше не здійснювався. Інформаційний потенціал українських архівосховищ з цієї причини достатньо невідомий. Вивчаючи джерельні матеріали і беручи до уваги історико-джерелознавчий аспект, можна зауважити особливості інформаційного наповнення документів.

¹²⁷ Зілінський В. Грошові відносини у Львівському гетто (1941–1943 pp.). *Zagadnienia religijne i narodowościowe we współczesnych badaniach polskich, słowackich i ukraińskich na terenie euroregionu Karpackiego*. Jarosław: Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Techniczno-Ekonomiczej im. Bronisława Markiewicza, 2015. Cześć 1: Aspekt historyczny, prawny, socjologiczny, filozoficzny i etyczny. [pod red. Krzysztofa Rejmana, Wacława Werzbieńca]. S. 175–188.

¹²⁸ Архіви окупації. 1941–1944. [Держ. ком. архівів України. Упоряд. Наталія Маковська]. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 32–51, 69–70, 253–260, 339–355, 501–510; Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944) / Упоряд. Марина Дубик. Київ, 2000. С. 70–74, 96–112, 154–175.

¹²⁹ *Enzyklopädie des Holocaust: Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. Eds. Israel Gutman, Julius Schoeps. Berlin: Argon, 1993. 1914 s.; *Холокост на території ССРР: Енциклопедія*. Гл. ред. И. А. Альтман. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный Центр «Холокост», 2009. 1143 с.; *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*. Eds. G. Megargee, M. Dean. Bloomington: Indiana University Press, 2012. Vol I. 1796 p.; *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*, Eds. G. Megargee, M. Dean. Bloomington: Indiana University Press, 2012. Vol II. 2096 p.; *The Yad Vashem encyclopedia of the Ghettos during the Holocaust*. Eds. Guy Miron, Shulhani Shlomit. Jerusalem: Yad Vashem, 2009. 1166 p.

Отже, ми зможемо краще зрозуміти, як використовувати ці матеріали, яку цінність вони представляють або наскільки вони достовірні. Знання такого характеру потрібні для якісного дослідження.

1.3. Джерельна база дослідження

Джерела, використані при написанні дисертації, є різноманітними. За походженням вони поділяються на дві великі групи. До першої зараховуємо матеріали місцевої нацистської окупаційної адміністрації, як цивільних, так і силових структур. До другої – документи радянських органів державної безпеки, а також спеціально створених комісій, що розслідували злочини нацистів.

У цьому дослідженні нас цікавить українська архівна джерельна база та її інформаційний потенціал для вивчення історії Голокосту в дистрикті «Галичина». В архівосховищах нашої держави зберігаються численні матеріали місцевих цивільних окупаційних органів влади. Мова про документацію адміністрації дистрикту «Галичина», районних керівників (крайсгауптманів), міських керівників (штадтгауптманів) та ін. В архівосховищах зберігаються їхні накази, рекомендації, листування з іншими органами влади. Документи місцевих силових структур (СС, Зіпо-СД, Орпо, Шупо) збереглися меншою мірою, проте ці матеріали все ж можуть допомогти науковцю в дослідженні. Серед радянських документів цінними для дослідників є висновки НДК та її підрозділів. Інформацію збирали та систематизували відразу ж після відвоювання території. Дані згодом були представлені на Нюрнберзькому процесі. Звичайно, матеріали частково публікувались, наприклад у місцевій періодиці. Результат роботи львівської обласної комісії громадськості було представлено 29 грудня 1944 року в газеті «Вільна Україна»¹³⁰. Деякі матеріали,

¹³⁰ Повідомлення НДК про злодіяння німців на території Львівської області. *Вільна Україна*. 1944. № 131 (666). С. 2–4.

які стосувались злочинів нацистів, ще збирала «Комісія академії наук УРСР з історії Великої Вітчизняної війни в Україні».

Основний масив джерел з нашої теми зберігається в обласних архівах Львова, Тернополя та Івано-Франківська (ДАЛО, ДАТО, ДАІФО). Багато матеріалів є в Києві в ГДА СБУ, ЦДАВО України, ЦДАГО, а також у ЦДІА України у м. Львові. Велика кількість документів місцевої окупаційної адміністрації зберігається в ДАЛО. Накази генерального губернатора, розпорядження губернаторства дистрикту, циркуляри, інструкції та листування зосереджені у фонді Р-35 (Губернаторство дистрикту «Галичина»). Фондів місцевих органів окупаційної адміністрації, як це не дивує, небагато. Можемо згадати, наприклад фонд Р-28 (Рава-Руська місцева комендатура). Серед матеріалів такого походження особливо цінними є документи, де згадуються гетто, повсякденне життя єврейської громади, проведення акцій тощо. Діяльність місцевих органів самоуправління представлена у фондах Р-24 (Львівське окружне староство губернаторства дистрикту «Галичина»), Р-37 (Львівське міське староство), Р-1951 (Дрогобицька міська управа дистрикту «Галичина»), Р-1952 (Стрийське окружне староство), Р-2042 (Дрогобицьке окружне староство). Документи містять важливу статистичну інформацію щодо кількості населення. Матеріали, які там зберігаються, дозволяють досліджувати процес створення гетто. У листуванні між різними гілками виконавчої влади обговорюються умови побуту, зокрема, наявні звернення юденратів у справі поліпшення інфраструктури єврейських кварталів.

До групи фондів поліції та інших формувань, які виконували поліцейні функції, належать такі: Р-12 (Команда української поліції у Львові дистрикту «Галичина»), Р-16 (Комісаріати команди української поліції у Львові), Р-36 (Управління поліції безпеки і служби (СБ) дистрикту «Галичина» у Львові), Р-58 (Дирекція поліції у Львові дистрикту «Галичина»), Р-66 (Командир СС і поліції дистрикту «Галичина»). Силові структури брали активну участь під час розстрілів і депортацій галицьких євреїв до табору смерті «Белжець». У зазначених фондах є різноманітні звіти, які є доказом злочинів.

Матеріали НДК сконцентровані у фонді П-3 (Львівський обласний комітет Компартії України) і Р-2022 (Дрогобицька обласна рада депутатів трудящих та її виконавчий комітет), оскільки на час складення актів існувало дві області на території сучасної Львівської. Так, 1939 року була створена Дрогобицька область. Вона була приєднана до Львівської лише 1959-го. Окрім актів районних комісій і висновків обласних, у справах збережені протоколи допитів свідків, протоколи огляду місць злочинів. Також присутні акти судово-медичної експертизи.

У ДАТО документи органів місцевого самоврядування представлені у фондах Р-181 (Тернопільська міська управа Тернопільського округу дистрикту «Галичина»), Р-187 (Скалатська міська управа) і Р-285 (Тернопільське окружне староство дистрикту «Галичина»). У цих фондах знаходимо інформацію, яка відображає діяльність місцевих органів нацистської адміністрації та самоврядування. Відклалися тут матеріали, які висвітлюють примус до праці, обов'язкову реєстрацію єврейського населення, запровадження знаків розрізнення тощо. У фонді Р-284 (Українська поліція Тернопільського округу) зберігається багато документів, завдяки яким довідуємось про особовий склад поліції, її чисельність, місце служби поліцейських, їхні обов'язки. У фонді є їх поіменні списки. Серед різноманітних матеріалів в архіві зберігаються інструкції, стосовно питання, як поліцейським слід поводитися з євреями. Також у фонді маємо приклади порушення дисципліни в підрозділах. Матеріали НДК зберігаються у фонді Р-274 (Тернопільська обласна комісія сприяння надзвичайній державній комісії із встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і завданих ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам та установам на території області).

Документи місцевих органів самоуправління на території Станіславова та області під час окупації представлені в ДАІФО. У нашому дослідженні ми користуємось фондом Р-37 (Коломийське окружне староство) і Р-39 (Снятинська міська управа). У них знаходимо статистичні матеріали, де

згадується чисельність єврейського населення. Фонд Р-71 (Коломийська окружна команда української поліції міста Коломия дистрикту «Галіція» в період німецько-фашистської окупації) дозволяє вивчати діяльність цієї силової структури. Зокрема, є інформація про участь української поліції в пошуках схованок євреїв. У 636-му фонді (Колекція інформаційних матеріалів для населення) є офіційні оголошення, у тому числі розпорядження, щодо обмеження пересування для євреїв під загрозою кари смерті. Заборона стосується покидання території житлового кварталу, а також перебування поза межами визначених великих міст без окремого дозволу. У фонді Р-2014 (Івано-Франківська обласна редакційна колегія історії міст і сіл Української РСР) зберігаються дані щодо переховування місцевими людьми євреїв у роки війни. Матеріали НДК, а саме акти, звіти, протоколи допитів чи висновки судово-медичних експертиз, зберігаються у фонді Р-98 (Станіславська надзвичайна державна комісія із встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників на території Станіславської області).

У ЦДІА України у м. Львові документи періоду нацистської окупації містяться у двох фондах. У 701-му (Єврейська релігійна громада) є 23 справи (5 описів) за 1941–1942 рр. Це облікові картки членів єврейської релігійної громади. У них зазначались прізвище, ім'я, дата народження, адреса, місце роботи. У 755-му фонді (Архівне управління у Львові) зберігаються матеріали про адміністративний поділ дистрикту, дані про пошук метричних книг єврейської громади, зокрема є листування крайсгауптманів, начальників сільських і міських рад, відділу опіки за населенням дистрикту та Зіпо-СД.

ЦДАГО статус державного отримав лише восени 1991 року, коли йому передали на зберігання документи Компартії України. Раніше (з 1929 року) це був Єдиний партійний архів Інституту історії партії та Жовтневої революції в Україні при ЦК КП(б)У¹³¹. З цієї причини велика кількість документів, які

¹³¹ Архіви окупації. 1941–1944. [Держ. ком. архівів України. Упоряд. Наталія Маковська]. Київ: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2008. С. 60.

стосуються періоду окупації, містяться саме в першому фонді (Центральний комітет Комуністичної партії України). Серед цих матеріалів є й дані про переслідування євреїв. Те саме стосується і фонду 57 (Колекція документів з історії Комуністичної партії України). У 166-му фонді зберігаються матеріали Комісії з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР.

Велике зібрання матеріалів періоду нацистської окупації є в ЦДАВО України. Документи, які ми використовуємо в дисертаційному дослідженні, зберігаються у фонді 3538 під назвою «Українська республіканська надзвичайна комісія зі встановлення збитків та злочинів, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками, м. Київ». Тут представлені висновки її діяльності. Також матеріали комісії є у фонді 4620 (Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.). В архіві є невеликий фонд 4329 (Генерал-губернатор округу Галичини), який висвітлює діяльність цивільної окупаційної адміністрації.

Ще донедавна багато матеріалів органів державної безпеки СРСР були засекречені. Лише останніми роками в дослідників з'явилась можливість працювати з ними. Процес розпочався Указом Президента України Віктора Ющенка від 23 січня 2009 року № 37 «Про розсекречення, оприлюднення та вивчення архівних документів, пов'язаних з українським визвольним рухом, політичними репресіями та голодоморами в Україні». У Службі безпеки України створено Департамент архівного забезпечення, основу якого становить Галузевий державний архів СБУ¹³². Оскільки радянські спецслужби велику увагу приділяли місцевим колаборантам, то власне такі матеріали чисельні і добре висвітлюють діяльність української допоміжної поліції, охоронців таборів примусових робіт та ін. Основний масив досліджуваних справ зосереджений у таких фондах: фонд 1 (2-ге управління МГБ-КГБ УРСР), фонд 2 (Управління боротьби з бандитизмом МВД, управління 2Н та 4-те управління МГБ-КГБ УРСР), фонд 5 (Кримінальні справи

¹³² Галузевий державний архів СБУ: Путівник. ГДА СБУ. Автори-упорядники: В.М. Даниленко (відп. упоряд.) та ін. Харків: Права людини, 2009. С. 12.

на nereабілітованих осіб), фонд 13 (Колекція друкованих видань КГБ УРСР), фонд 16 (Секретаріат ГПУ-КГБ УРСР).

У дисертації використовуємо документи із закордонних архівосховищ. Зокрема, йдеться про АЖІН (Archiwum żydowskiego instytutu historycznego – архів єврейського історичного інституту, Варшава), Bundesarchiv (Людвігсбург), ГАРФ (Государственный архив Российской Федерации, Москва), Yahad-in Unum (Париж). Очевидно, що ці матеріали дозволяють нам поліпшити якість нашого дослідження. Історично склалось, що велика частина документів, які стосуються Голокосту на території дистрикту «Галичина» зберігаються в Польщі, Німеччині та Російській Федерації. Це пов'язано з політичною ситуацією в повоєнній Європі. Різноманітні інституції в різний час займались розслідуванням злочинів нацистів. Так, матеріали НДК направлялись до Москви, де й зберігаються в ГАРФ, у фонді Р-7021 (Чрезвычайная Государственная Комиссия). До речі, у 149-му описі, справа 130, містяться навіть дані Єврейської агенції у справах Палестини (The Jewish Agency for Palestine) про Голокост на території дистрикту «Галичина». Серед матеріалів є списки нацистських злочинців. Архів АЖІН у Варшаві зберігає численні спогади тих євреїв, які пережили переслідування. Ці матеріали збережені у 301-му фонді (Relacje z Czasów Zagłady). Вони дозволяють доповнювати та уточнювати наявну інформацію. У багатьох свідченнях наявні унікальні дані. У Людвігсбургу (Німеччина) з 1958 року працює слідча установа «Федеральний центр розслідувань злочинів нацистів» (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen). *Його архів* ми використовуємо в нашому дослідженні. Мова про фонд В 162, у якому зберігаються матеріали на айнзаткоманду 10 а (Ermittlungsverfahren gegen Heinz Seetzen u.a. wegen Mordes (NSG) EK 10 а, справи 1214-1239), яка належала до айнзатцгрупи D. Члени команди потрапили до кавказької роти СД і брали участь у розстрілі євреїв дистрикту «Галичина». У такий спосіб знищували в'язнів таборів примусової праці. У фонді В 162 також зберігаються інші матеріали, які стосуються геноциду євреїв на території дистрикту «Галичина»

(справи 1820–1821, 2113–2132, 4688, 5831–5840, 26211, 29309). В архіві організації *Yahad-in Unum* у Парижі є численні відеозаписи свідків Голокосту. Свідчення почали збирати 2004 року. Очевидці згадують про перебування євреїв у гетто, жахливі житлові умови, знущання. Нерідко місцеві жителі ставали свідками розстрілів. Завдяки відеозаписам *Yahad-in Unum* ми можемо простежити поведінку злочинців і жертв під час екзекуції. Ці матеріали дозволяють встановити певні особливості розстрілів.

Опублікованих спогадів євреїв, які пережили Голокост на території дистрикту «Галичина», доволі багато. Під час аналізу архівних матеріалів ми користувались деякими з них як допоміжним джерелом¹³³. Серед мемуарів неєвреїв про Голокост у Галичині можемо виділити книгу українця Євгена Наконечного¹³⁴.

Отже, архівних джерел присвячених Голокосту на території дистрикту «Галичина» багато. В нашій роботі аналізуватимемо ті, які зберігаються в Україні. Проте, додатково використовуємо матеріали із закордонних архівосховищ. В цілому вони дозволяють вивчати процес знищення єврейської громади Галичини, його головні етапи та особливості.

¹³³Гауптман М. Забуті могили / Пер. з польської А. Шарого; Український центр вивчення історії Голокосту. Київ: Фенікс, 2017. 175 с.; Гешелес Я. Очима дванадцятирічної дівчинки. Київ: Дух і Літера, 2011. 96 с.; Донечка, про яку ми завжди мріяли. Історія Марти. Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2016. 108 с.; Кахане Д. Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. Київ: Дух і Літера, 2009. 275 с.; Левін К. Мандрівки крізь ілюзії. Пер. з англ. Львів: Свічадо, 2007. 478 с.; Світло в темряві: розповідь Сімона Стерлінга, який пережив Голокост, розказана ним Філіс Стерлінг Якобс / Пер. з англ. Київ, Український центр вивчення історії Голокосту, 2012, 120 с.; «Тільки тут я відчув себе людиною...» Історичні та освітні матеріали до документального фільму «З Галичини до Ааргау». Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2014. 92 с.; Фюерман Ю. Щоденник зі Станіслава (1941–1943 рр.). Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. 54 с.; Allerhand M., Allerhand L. Zapiski z tamtego świata. Zagłada we Lwowie w dzienniku profesora i wspomnieniach jego wnuka. Kraków, 2003. 135 s.; Borwicz M.M., Uniwersytet zbiorów. Rzecz o obozie Janowskim we Lwowie 1941–1944. Kraków: Wysoki Zamek, 2014. 252 s.; Chiger K., Paisner D. Dziewczynka w zielonym sweterku. Warszawa, 2011. 320 s.; Lower W. The diary of Samuel Golfard and the Holocaust in Galicia. Washington: AltaMira Press in association with the United States Holocaust Memorial Museum, 2011. 198 p.; Weliczker Wells L. The Janowska road. New York: Macmillan, 1963. 305 p.

¹³⁴ Наконечний Є. «Шоа» у Львові. Спогади. Львів, 2004. 284 с.

РОЗДІЛ 2

ДОКУМЕНТИ МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ УПРАВЛІННЯ ДИСТРИКТОМ «ГАЛИЧИНА»

Серед архівних матеріалів, що висвітлюють історію Голокосту на території дистрикту «Галичина», особливе місце займають документи місцевої нацистської адміністрації. Вивчаючи їх, можемо простежити поступову реалізацію політики дискримінації та знищення єврейського населення. Наслідком різноманітних наказів, розпоряджень, циркулярів і вказівок органів управління дистриктом стало поступове усунення євреїв із сфери нормального повсякденного життя Галичини. Згодом вони були ізольовані в окремих районах населених пунктів – гетто. Частину працездатного населення використовували на примусових роботах у таборах праці. Створення мережі гетто, насамперед, було потрібне нацистам для легшого контролю над єврейським населенням. Проведення «виселення» єврейського населення силовими структурами дистрикту 1942 року не було б можливим без попередньої підготовки ґрунту для подібних операцій. У червні 1943-го останні гетто дистрикту були ліквідовані, лише невелика кількість євреїв, які залишились живими, працювали в таборах примусових робіт.

Документи місцевих цивільних органів управління дистриктом в основному зберігаються в обласних архівах Львова, Тернополя та Івано-Франківська. Проте найбільш репрезентативною є колекція ДАЛО. Львів був столицею дистрикту. Саме тут функціонували керівні органи управління. Їхня документація, яка збереглась, на жаль, фрагментарно, дозволяє реконструювати події переслідування єврейського народу під час нацистської окупації. За принципом їх походження архівні матеріали розподіляємо на *документи цивільної виконавчої гілки влади дистрикту*, видані внутрішнім управлінням дистрикту (Abteilung Innere Verwaltung), міськими і районними керівниками (Stadthauptmannschaften, Kreishauptmannschaften), *документи нацистських*

силових структур дистрикту Галичина (матеріали СС і поліції) (SS und Polizei)), документи судової гілки окупаційної влади дистрикту, видані спеціальним судом при німецькому суді та німецькою прокуратурою (Sondergericht bei Deutsche Gericht und Deutsche Staatsanwaltschaft). Окремо виділяємо матеріали української допоміжної поліції (Ukrainische Hilfspolizei) та єврейських рад (Judenrates).

2.1. Документи цивільної виконавчої гілки влади дистрикту

Дистрикт Галичина став п'ятою і останньою адміністративною одиницею генерал-губернаторства, яке було створене ще 12 жовтня 1939 року. Найвища влада в дистрикті від часу його створення (01.08.1941) належала губернаторові. Жодне важливе рішення не могло бути ухвалене без його відома. Протягом окупації Галичини цю посаду займали дві особи: спочатку – Карл Ляш, а згодом – Отто Вехтер¹³⁵. Губернатор дистрикту підпорядковувався генерал-губернаторові, тобто Гансу Франку. Спираючись на правову базу генерал-губернаторства, яка ще 7 серпня 1941 року була запроваджена на новій території,¹³⁶ а також на розпорядження своїх зверхників, губернатор реалізовував нацистську політику на дорученій йому території. Уперше про свої обов'язки Карл Ляш був поінформований генерал-губернатором Гансом Франком 26 липня 1941 року напередодні створення дистрикту¹³⁷.

У ДАЛО зберігаються документи, що дозволяють відтворити формування вертикалі влади як у генерал-губернаторстві в цілому, так і в дистрикті зокрема¹³⁸. Також збережений алфавітний покажчик усіх, хто працював на керівних

¹³⁵ Офіційно Карл Ляш був звільнений 6 січня 1942 р. (див. ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 13. Спр. 8. Арк. 45). Отто Вехтер вступив на посаду 22 січня 1942 р. (див. Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. S. 77.)

¹³⁶ Grzegorz Mazur, Jerzy Skwara, Jerzy Węgiński. Kronika 2350 dni wojny i okupacji Lwowa: 1 IX 1939-5 II 1946. – Kraków, 2007. S. 224.

¹³⁷ ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 2. Спр. 12. Арк. 5 б.

¹³⁸ ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 5. Спр. 13; Основний масив документів з цієї теми репрезентований у ДАЛО у фонді «Губернаторство дистрикту Галичина» (Ф. Р-35). Не інакше, як через помилку, аналогічний фонд зберігається у ЦДАВО України (Генерал-губернатор округу Галичини, Ф. 4329). Таким чином, порушено принцип

посадах¹³⁹. Губернаторові підпорядковувались керівний орган шефа дистрикту і начальник СС та поліції.

Адміністрація дистрикту складалась з таких відділів: внутрішніх справ, харчування і сільського господарства, праці, пропаганди, здоров'я, юстиції, економічного відділу. На місцях влада зосереджувалась в руках штатдгауптманів (з нім. – *Stadthauptmann*, міський керівник) і крайсгауптманів (з нім. – *Kreishauptmann*, районний керівник)¹⁴⁰. Дистрикт був поділений на 16 районів (крайсів). Лише 31 липня 1943 р. Самбірський і Калуський райони розформували¹⁴¹.

Антисемітська політика нової адміністрації, перш за все, проявлялась у сегрегації єврейського населення. Ще під час захоплення Польщі, 21 вересня 1939 року, начальник головного управління імперської безпеки Рейнгард Гайдріх видав «термінову депешу» (*Schnellbrief*). Це були перші інструкції щодо ставлення до євреїв, які проживали на окупованих територіях. Концентрація єврейського населення передбачалась у великих населених пунктах неподалік залізничної дороги¹⁴². Уже з кінця 1939 року на території генерал-губернаторства почали з'являтися окремі єврейські житлові квартали. У дистрикті «Галичина» євреїв почали переселяти в одну наперед визначену, частину міста ще з осені 1941 року. Спочатку це були необгороджені відкриті квартали. Проте нацистська адміністрація планувала перетворити їх на закриті гетто. Тому на початку 1942 року почався активний процес обговорення огороження цих ділянок.

Десятого листопада 1942-го керівник СС і поліції в генерал-губернаторстві обергрупенфюрер Фрідріх-Вільгельм Крюгер видав наказ, згідно з яким з 1 грудня утворювались численні гетто закритого типу. Євреї зі всіх маленьких містечок наприкінці листопада і на початку грудня були

неподільності архівних матеріалів. В основному в цих фондах ми можемо опрацьовувати циркуляри, накази і розпорядження, що стосуються регулювання життя дистрикту.

¹³⁹ ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 2. Спр. 298.

¹⁴⁰ Pohl D. *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens*. S. 75–76.

¹⁴¹ ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 5. Спр. 43. Арк. 1.

¹⁴² Arad Y. Gutman I. Margalit A. *Documents on the Holocaust*. Jerusalem: Yad Vashem, 1981. P. 173–178.

переселені до більших населених пунктів¹⁴³. На той час на території дистрикту було 32 поселення, де було сконцентровано єврейське населення¹⁴⁴. Нерідко площа гетто була ще меншою, ніж раніше. Зазвичай єврейські житлові квартали організовували поряд із залізничними шляхами.

З перших днів окупації і аж до кінця 1941 року не було конкретних розпоряджень щодо створення гетто. Усі рішення ухвалювали керівники місцевих органів влади. Перша концентрація єврейського населення в одній частині міста відбулась у серпні 1941 року в Рогатині. Натомість перше гетто було створене в Тернополі. Згідно з наказом крайсгауптмана (08.09.1941), євреї повинні були переселитись у визначену частину міста до 25 вересня 1941-го. За невиконання наказу передбачалось покарання – заслання до табору праці¹⁴⁵. Це була ініціатива місцевого крайсгауптмана Хагера, оскільки жодних розпоряджень на той час ще не існувало¹⁴⁶.

Перше задокументоване обговорення питання про створення гетто в адміністрації дистрикту відбулось лише 23 вересня 1941 року. Тоді було визначено, що пріоритетом є депортація єврейського населення, а отже, гетто слід було створювати лише як виняток. Губернатор Карл Ляш наголошував, що у Львові відчувається житлова проблема, тому питання створення єврейського кварталу він вважав першочерговим¹⁴⁷. Відомим є документ (12.09.1941), який засвідчує про плани штатдгауптмана Ганса Куята створити гетто у Львові. Уже 18 вересня 1941 року він обговорював це питання з керівництвом генерал-губернаторства¹⁴⁸. У фондах ДАЛО збереглись накази губернатора в листах до Куята¹⁴⁹ та начальника СС і поліції бригаденфюрера Фрідріха Кацмана¹⁵⁰. У них Карл Ляш писав про створення львівського єврейського житлового кварталу

¹⁴³ ДАЛО. Ф. Р-24. Оп. 3. Спр. 156. Арк. 40.; ДАЛО. Ф. Р-24. Оп. 1. Спр. 252.

¹⁴⁴ Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. S. 243.

¹⁴⁵ ДАЛО. Ф. Р-285. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 19.

¹⁴⁶ Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. S. 155.

¹⁴⁷ ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 2. Спр. 288. Арк. 8.

¹⁴⁸ Там само. Спр. 6. Арк. 5.

¹⁴⁹ Там само. Спр. 155. Арк. 3.

¹⁵⁰ Там само. Арк. 4.

(06.11.1941). Також про це рішення йдеться у «Протоколі засідання адміністрації дистрикту» (06.11.1941)¹⁵¹.

Про львівське гетто можемо говорити як про найбільше в Галичині і третє за величиною в генерал-губернаторстві¹⁵². Офіційні оголошення про його створення з'явилися 12 листопада в газеті «Львівські вісті». У ній було опубліковано статтю «Жидівська дільниця у Львові», в якій йшлося про те, що створення окремого житлового кварталу для євреїв – це вимушена справа, адже саме на них лежить відповідальність за зростання цін на продукти. Це була офіційна позиція нової влади. По-перше, створювався негативний образ єврея, по-друге, як писав історик Томас Зандкюлер, згодом такими термінами, як «боротьба із торгівлею на чорному ринку» або ж «боротьба з асоціальними елементами», пояснювалася необхідність знищення євреїв¹⁵³.

Переселення в гетто у Львові повинно було відбутись у період із 16 листопада до 14 грудня 1941 року. Акцію створення гетто проводило СС, але саме юденрат був відповідальний за розселення¹⁵⁴, а також згідно із наказом штадтгауптмана Львова (16.01.1942 р.) – за порядок і чистоту усіх помешкань, де донедавна жили євреї¹⁵⁵. Після виселення останніх до гетто в їхні квартири в'їжджали або ж німці, або місцеві поляки чи українці. Процес переселення був тривалий. Пізніше, 15 і 16 липня 1942 року, були видані накази штадтгауптмана Львова Гьоллера про створення закритого львівського гетто¹⁵⁶. Одразу ж після «великої акції» (10.08 – 22.08.1942), у вересні 1942 р., у місті мешкало 36 тисяч євреїв. Сьомого вересня усі вони повинні були переселитись у закрите і зменшене гетто¹⁵⁷.

Рішення про створення гетто на території дистрикту «Галичина» було ухвалено 17 грудня 1941 року. До того часу створення гетто було ініціативою

¹⁵¹ ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 2. Спр. 155. Арк. 33-36.

¹⁵² Там само. Арк. 3-4.; ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 6. Спр. 228. Арк. 5.

¹⁵³ Sandkühler T. Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz 1941-1944. S. 415.

¹⁵⁴ Жидівська дільниця. *Львівські вісті*. 1941. ч. 82. 12 листопада. С. 3.

¹⁵⁵ ДАЛО. Ф. Р-37. Оп. 4. Спр. 913. Арк. 30.

¹⁵⁶ ДАЛО. Ф. Р-37. Оп. 2. Спр. 11. Арк. 2; ДАЛО. Ф. Р-37. Оп. 2. Спр. 14. Арк. 43.

¹⁵⁷ Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941-1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. S. 223.

місцевої адміністрації, і в найбільших містах дистрикту вони уже існували. До вищеперелічених гетто у Львові і Тернополі можемо додати Станіслав, де оголошення про переселення місцевих євреїв з'явилося 3 грудня 1941 року¹⁵⁸. Плани створення гетто ще восени 1941-го були також у таких містах, як Стрий¹⁵⁹ і Борислав¹⁶⁰. Однак рішення про їх створення було ухвалене пізніше – відповідно, у лютому¹⁶¹ і березні¹⁶² 1942 року. У Дрогобичі також була значна кількість єврейського населення. Першого березня 1942 року тут створили одне з найбільших гетто дистрикту¹⁶³.

Протягом березня і квітня 1942 року крайсгауптмани округів Львів, Чортків, Бережани, Кам'янка-Струмилова, Рава-Руська і Тернопіль обговорювали тему укрупнення поселень євреїв. Ішлося про те, що в одному місці має мешкати не менше ніж тисяча осіб. Це спричинило більш активні дії щодо створення і, згодом, огороження єврейських кварталів¹⁶⁴. Підтвердженням цього слугує показовий документ – лист ландкомісара Городка до крайсгауптмана округу Львів (12.06.1942), який засвідчує процес укрупнення гетто¹⁶⁵. У ДАЛО зберігається справа з документами про створення гетто на території районів і містечок Львівського округу на початку 1942 року¹⁶⁶. Зокрема, тут є проект розпорядження крайсгауптмана (16.05.1942) щодо появи єврейських кварталів у 14-ти населених пунктах (Бібрка, Городок, Янів, Яричів Новий, Яворів, Комарне, Краківець, Мостиська, Мости Великі, Рудки, Судова Вишня, Щирець, Великі Очі, Жовква). У ньому наголошується, що вони з'являються згідно з третім законом генерал-губернаторства від 15 жовтня 1941 року про обмеження пересування. Для успішного переселення

¹⁵⁸ Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. S. 156–157.

¹⁵⁹ ДАЛО. Ф. Р-1952. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 4.; ДАЛО. Ф. Р-1952. Оп.1. Спр. 62. Арк. 10.

¹⁶⁰ ДАЛО. Ф. Р-1933. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 1.

¹⁶¹ ДАЛО. Ф. Р-1952. Оп. 1. Спр. 62. Арк. 16.

¹⁶² Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol II: Part A. P. 755.

¹⁶³ ДАЛО. Ф. Р-2042. Оп. 1. Спр. 155. Арк. 32.

¹⁶⁴ Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. S. 195.

¹⁶⁵ ДАЛО. Ф. Р-24. Оп. 1. Спр. 123. Арк. 101.

¹⁶⁶ ДАЛО. Ф. Р-24. Оп. 1. Спр. 392; Також інформацію про створення гетто і обмеження руху євреїв див: ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 9. Спр. 27. Арк. 8.

юденратам слід було утворили житлові відділи. Передбачалось, що євреї будуть жити в тому районі поселення, де раніше вони домінували. Проте заборонялось селити їх на головних вулицях і площах міста¹⁶⁷. Найбільше нацистська адміністрація побоювалась економічних проблем. Крайсгауптман перепитував у місцевих керівників, чи не буде дефіциту робочої сили після переселення євреїв до гетто¹⁶⁸.

На початках, ще 1941 року, з'являлись лише квартали для євреїв, а от закриті гетто утворювали пізніше. Наявні документи дозволяють робити висновок, що цивільна адміністрація дистрикту восени 1941 року не мала жодної цілісної картини бачення того, що відбудеться з місцевими євреями. Було зрозуміло лише те, що невдовзі їх кудись вивезуть. Тому євреїв слід було зібрати в одному місці. Однак, на нашу думку, після перших акцій депортацій до Белжця, які розпочались у середині березня 1942 року і після того, як цивільна адміністрація відіграла активну роль у цьому, навряд чи в управлінців вже були сумніви щодо того, що станеться з більшістю євреїв. Ще до серпневої акції 1942 року гетто були вже у Львові, Тернополі, Станіславі, Чорткові та Дрогобичі. Проте вони ще не були закритими. До кінця року процес завершився. У кожному великому населеному пункті з'явилося закрите гетто¹⁶⁹.

Єврейські житлові квартали передбачалось ущільнювати. У тих населених пунктах, де вони з'явилися ще 1941 року, на початку наступного року їх було вирішено зменшити. У травні 1942-го німці планували це зробити із львівським гетто. З цим пов'язано створення проекту розпорядження штадтгауптмана. Точна дата не вказана, вказано лише рік – 1942-й (нагадаємо, що гетто вже існувало від листопада 1941 р.). У документі йдеться про огороження і зменшення площі єврейського житлового кварталу. Зазначається, що арійське населення, яке все ще живе в межах цієї території, зобов'язане її покинути. У

¹⁶⁷ ДАЛЮ. Ф. Р-24. Оп. 1. Спр. 392. Арк. 11.

¹⁶⁸ Там само. Арк. 14–15, 18, 25–26, 28.

¹⁶⁹ Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. S. 242–243.

разі непослуху передбачався грошовий штраф або ув'язнення на три місяці. За наділення житла відповідальним залишався юденрат¹⁷⁰.

Нацисти довго не знали, що робити з єврейським населенням невеликих містечок чи сіл. Зокрема, дискусії на цю тему тривали на початку 1942 року. У ДАЛО є документ «Примітка для п. Лянге». У ньому йдеться про ідеї щодо виселення євреїв, які обговорювались на рівні крайсгауптманів. Пропонувалось створити тимчасові табори примусової праці біля залізничних станцій в Мостиськах, Судовій Вишні, Городку, Янові, Яворові, а також у Щирці та Жовкві. Перші акції, відповідно до написаного, слід було провести з 12 до 18 квітня 1942 року. Справа, як зазначалось, була дуже актуальна через брак продовольства. Ідеться про те, що арешт і опис майна вже проводився¹⁷¹.

Відомо, що цей план не було реалізовано. Однак кілька тисяч євреїв вищеперелічених населених пунктів, за винятком Жовкви, на початку травня 1942 року перевели до таборів примусових робіт у Львові, Плугові, Якторові і Ляцькому Великому¹⁷².

Одним із найважливіших завдань місцевої адміністрації був підрахунок чисельності єврейського населення. Згідно з німецькими даними, станом на літо 1941 року у дистрикті проживало 700 000 євреїв¹⁷³. Ця цифра завищена. Насправді в дистрикті приблизно мешкало 550 000. Однак навіть беручи до уваги цю цифру, це більше, ніж у будь-якому іншому дистрикті генерал-губернаторства. У ДАЛО наявні дані щодо загального населення міст 1941 року¹⁷⁴, а також є статистика усіх євреїв округу Львів. Конкретної дати на документі немає. Найімовірніше, що це цифри станом на початок 1942 року¹⁷⁵. Є відомості щодо населення окремих міст, зокрема таких, як Львів, Яворів, Мостиська і Городок. Подаються процентні співвідношення, ураховуючи домінуючі національності. Дані стосуються початку окупації. До прикладу, у

¹⁷⁰ ДАЛО. Ф. Р-37. Оп. 4. Спр. 140. Арк. 26–29.

¹⁷¹ ДАЛО. Ф. Р-24. Оп. 1. Спр. 392. Арк. 7.

¹⁷² Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol II: Part A. P. 778, 782, 785, 807.

¹⁷³ Krugłow A. Deportacje ludności żydowskiej z dystryktu Galicja do obozu zagłady w Bełżcu w 1942. *Biuletyn Żydowskiego instytutu historycznego*. Warszawa. 1989. № 3. S. 101.

¹⁷⁴ ДАЛО. Ф. Р-24. Оп. 1. Спр. 256.

¹⁷⁵ Там само. Спр. 261. Арк. 1–2.

столиці дистрикту нараховувалось 360 тисяч мешканців. З них 12,2 % українців, 38,4 % поляків і 40,41 % євреїв. Населення Городка становило 13 691 чоловік (5 502 українці, 4 805 поляків і 3 384 євреї). В Яворові проживало 10 258 осіб (6 620 українців, 1 052 поляки і 2 586 євреїв). Натомість у Мостиськах населення становило 4 591 чоловік (525 українців, 1 972 поляки і 2 020 євреїв)¹⁷⁶.

У ДАТО зберігається листування між крайсгауптманом Тернополя і міським комісаром (кінець січня 1942 року) щодо обов'язкової реєстрації всіх євреїв¹⁷⁷. Ішлося про те, що в гетто на той момент вже обладнали спеціальне місце для цього. Усю справу на себе брало бюро перепису населення, якому допомагав юденрат. Підрахунок вівся як і загальний, так і окремо – за статтю і віком (до або після 18 чи 60 років)¹⁷⁸. Станом на 20 серпня 1942 року у Тернополі перебувало 10 475 євреїв (для порівняння: українців – 12 439, поляків – 12 588)¹⁷⁹. Є відомості про чисельність єврейського населення в Тернопільській окрузі. Станом на квітень 1942 року там було 33 409 євреїв, а у вересні 1942 р. – 14 021¹⁸⁰.

Нацистське керівництво весь час уточнювало інформацію щодо демографічної ситуації в регіоні. В архівах збережені окремі запити щодо чисельності населення того чи іншого населеного пункту. Наприклад, маємо дані крайсгауптмана Львів-Городок (18.02.1942) про кількість єврейського населення на території крайсів Городка і Судової Вишні. Зазначається наявне число представників єврейської національності – 18 436¹⁸¹. Коли вже тривала серпнева акція, відділ пропаганди дистрикту звертався до всіх крайсгауптманів з вимогою порахувати українське і польське населення (10.08.1942)¹⁸².

Підрахунок чисельності єврейського населення вівся систематично. Одні з найбільш точних даних маємо внаслідок проведення перепису населення

¹⁷⁶ ДАЛО. Ф. Р-24. Оп. 1. Спр. 258. Арк. 1–23.

¹⁷⁷ ДАТО. Ф. Р-181. Оп. 1. Спр. 109. Арк. 2.

¹⁷⁸ Там само. Арк. 14.

¹⁷⁹ ДАТО. Ф. Р-181. Оп. 1. Спр. 108. Арк. 11.

¹⁸⁰ ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 12. Спр. 50. Арк. 10.

¹⁸¹ ДАЛО. Ф. Р-24. Оп. 1. Спр. 392. Арк. 4.

¹⁸² Там само. Спр. 258. Арк. 24.

дистрикту станом на 1 березня 1943 року. На жаль, в українських архівах дуже мало даних щодо нього.

У ДАІФО є статистичні матеріали щодо населення Коломийського округу¹⁸³. Згідно з цими документами, в окрузі Коломия на той час залишалось усього 15 євреїв, з них семеро проживали в Коломії¹⁸⁴. Також цікавими матеріалами є інструкції для тих, хто мав проводити перепис населення генерал-губернаторства станом на 1 березня 1943 року¹⁸⁵.

Статистична інформація різного характеру є дуже цінною. Не варто забувати, що 8 березня 1944 року цивільна адміністрація отримала наказ знищити всю статистику і таємні документи¹⁸⁶. Більшість із них не збереглась. Тому ті матеріали, які ми можемо досліджувати – тільки частина. Найпоширеніша проблема – відсутність дати. Ми не знаємо, коли саме були зібрані ці дані. Однак навіть у цій ситуації є вихід. Шляхом найпростішого зіставлення з довоєнними даними чи радянськими матеріалами, що були зібрані після деокупації можемо приблизно визначити потрібну дату.

Із підрахунком чисельності населення напряму було пов'язане питання знаходження, систематизації, використання і збереження метричних книг. Стосовно питання їхньої передачі в ДАЛО і ЦДІА України у м. Львові знаходимо листування крайсгауптманів, начальників сільських і міських рад, відділу опіки за населенням дистрикту та Зіпо-СД¹⁸⁷. На місцях збором займались юденрати, місцеві ландкомісари, крайсгауптмани. Також процесом цікавились представники СС і поліції, а контролювало результат роботи управління опіки за населенням генерал-губернаторства (Abteilung Innere Verwaltung, Bevölkerungswesen und Fürsorge).

У ДАЛО є справа, в якій можемо досліджувати матеріали про чисельність єврейського населення. Збережене листування між крайсгауптманами і

¹⁸³ ДАІФО. Ф. Р-37. Оп. 1. Спр. 13.

¹⁸⁴ Там само. Арк. 38, 41, 43.

¹⁸⁵ ДАТО. Ф. Р-285. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 32.

¹⁸⁶ Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. S. 384.

¹⁸⁷ ДАЛО. Ф. Р-24. Оп. 1. Спр. 252; ЦДІА України у м. Львові. Ф. 755. Оп. 1. Спр. 129.

сільськими общинами (Landgemeinde). Зі Львова надійшов наказ із відділу внутрішнього управління крайсгауптманшафту (Kreishauptmannschaft Lemberg-Land. Amt für Innere Verwaltung) надіслати всі метричні єврейські книги і дані про населення (13.11.1942). Частина громад відповіла, що в них нічого не збереглося. Такі райони надіслали метричні книги: Городок, Яворів, Комарне, Краківець, Мости Великі, Мостиська, Судова Вишня, Стшеліська¹⁸⁸. Є інформація про книги із Жовкви, Городка, Мостів Великих, Бібрки, Великих Очей, Мишлятич, Рудок¹⁸⁹. Окремі громади надіслали поіменні списки євреїв станом на листопад 1942 р. Ідеться про общини Рудок, Зашкова, Гошан, Підгородища, Жовтанців, Шкла¹⁹⁰. Після збору інформації управління крайсгауптмана у Львові всі дані надіслало (18.02.1943) управлінню з опіки за населенням у Кракові¹⁹¹.

Для ідентифікації євреїв запроваджувались спеціальні знаки розрізнення. Для кожного обов'язковим було носити на руці пов'язки з намальованою зіркою Давида. Цьому питанню присвячено цілу масу документів. У ДАЛО зберігається листування різноманітних структур німецької адміністрації з цієї теми¹⁹². Серед них, передусім, найважливішим є лист першого відділу головного внутрішнього управління генерал-губернаторства (13.11.1941). У документі детально розписано, яким має бути знак розрізнення. Передбачалось, що за його впровадження і використання відповідальними будуть єврейські ради (юденрати)¹⁹³. Про те, що за дотриманням цієї вказівки серйозно стежили, свідчить розпорядження заступника губернатора доктора Льозакера про переслідування за невикористання євреями нарукавних пов'язок (08.04.1942)¹⁹⁴. Винятків не робилося. Зокрема, відомий випадок, коли компанія «Warschauer Siemens Aktiengesellschaft» прохала про те, аби Гансові Ліпману, місцевому керівникові їхнього львівського відділення, дозволили не носити нарукавної

¹⁸⁸ ДАЛО. Ф. Р-24. Оп. 1. Спр. 252.

¹⁸⁹ Там само. Спр. 389. Арк. 11–49.

¹⁹⁰ Там само. Спр. 252.

¹⁹¹ Там само. Спр. 389. Арк. 5.

¹⁹² Там само. Спр. 391.

¹⁹³ Там само. Спр. 391. Арк. 1.

¹⁹⁴ ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 12. Спр. 76 . Арк. 7.

пов'язки. Було встановлено, що його предки – євреї. Підприємство звернулось до внутрішнього управління дистрикту, а ті, у свою чергу, до управління Зіпо-СД. Останні відповіли категоричною відмовою¹⁹⁵.

Як і в цілому дистрикті, у Тернополі євреям повідомляли про нарукавні пов'язки, які вони повинні були носити. Після 6 серпня 1941 року для всіх, кого б запримітили без подібної ознаки, передбачався грошовий штраф у 50 марок (500 карбованців)¹⁹⁶. У ДАТО зберігається документ, згідно з яким біржа праці в Тернополі оголошувала, що євреї (дата не вказана) повинні носити пов'язки з номером. Разом з тим кожен повинен був мати посвідчення із фотокарткою і цим номером¹⁹⁷. Попри серйозну відповідальність за відсутність знака розрізнення, були такі випадки, де місцева влада мала великі труднощі. Ландкомісар Ходорова в листі до крайсгауптмана Стрия (26.01.1943) жалівся, що в його районі євреї ходять без розпізнавальних знаків. Тому за їхнім пересуванням неможливо встановити контроль¹⁹⁸. Звичайно, що це утруднювало проведення ліквідаційних акцій.

Посвідчення і дозволи на пересування, на рівні зі знаками розрізнення, мали дуже важливе значення для контролю за єврейським населенням. Нацистська адміністрація впроваджувала такі розпорядження, які повинні були максимально утруднити можливість втечі. На території дистрикту діяв закон про обмеження переміщення осіб єврейської національності. У ДАЛО зберігається розпорядження губернатора дистрикту (07.01.1942) для всіх крайсгауптманів щодо місця перебування євреїв. Ішлося про те, що юденрати мали встановити імена тих євреїв, які після 7 серпня 1941 року без дозволу переселились зі свого постійного місця перебування на іншу територію. Після ідентифікації цих осіб служба безпеки (СД) мала доправляти їх до таборів примусових робіт¹⁹⁹. Штадтгауптман у Львові видав окремий наказ № 56 про обмеження перебування євреїв у Львові (28.02.1942). У ньому йшлося про те,

¹⁹⁵ ДАЛО. Ф. Р-24. Оп. 1. Спр. 391. Арк. 2–4, 8, 10.

¹⁹⁶ ДАТО. Ф. Р-285. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 7, 10.

¹⁹⁷ ДАТО. Ф. Р-181. Оп. 1. Спр. 110. Арк. 15.

¹⁹⁸ ДАЛО. Ф. Р-1952. Оп. 1. Спр. 172. Арк. 41.

¹⁹⁹ ДАЛО. Ф. Р-24. Оп. 1. Спр. 392. Арк. 1.

що під карою смерті не можна було покидати своє місце проживання після 15 жовтня 1941 року²⁰⁰. Аналогічне розпорядження було видане 10 березня 1942-го, напередодні проведення першої акції депортації в Белжець²⁰¹. У квітні 1942 року управління поліції адміністрації дистрикту звернулось до всіх крайсгауптманів із наказом повідомляти дані про тих євреїв, які без дозволу покинули свій житловий квартал²⁰². Наприклад, маємо листування відділу поліції внутрішнього управління крайсгауптманшафту округу Львів, німецькою жандармерією Жовкви і місцевою українською поліцією (02.09.1942) про те, що євреї незаконно без жодних перепусток ходять на роботу із Жовкви до Зашкова. Виявилось, що вони працювали на сільськогосподарських роботах у поселенні Гряда і були в розпорядженні СС. Проте були євреї, що дійсно «порушували» закон. Їх передали Зіпо зі Львова²⁰³.

В українських архівосховищах є багато спеціальних дозволів на переміщення євреїв у зв'язку з роботою. Ці документи дозволяють вивчати питання зайнятості єврейського населення. Тобто які підприємства їх наймали на роботу і який був характер праці. У ДАЛО зберігається листування про списки перепусток між ландкомісарами округи, крайсгауптманшафтом у Львові, а також юденратами. Ідеться про посвідчення для євреїв Бібрки, Миколаєва, Нового Яричева, Мостиськ, Судової Вишні, Жовкви, Городка, Рудок, Щирця і Наварії²⁰⁴. У ДАТО зберігається лист штадтгауптмана Тернополя від 17 січня 1942 року до референта у справах євреїв щодо виготовлення посвідчень-перепусток для робітників, які мають ремонтувати каналізацію в гетто²⁰⁵. Також у ДАТО зберігаються дозволи на прохід по території арійської частини Тернополя і прохання різних інстанцій щодо виготовлення і продовження терміну дійсності таких посвідчень²⁰⁶. Одне із посвідчень належало відомому докторові Рубіну Лінгарту. Він був завідувачем

²⁰⁰ ДАЛО. Ф. Р-37. Оп. 4. Спр. 913. Арк. 15.

²⁰¹ ДАЛО. Ф. Р-37. Оп. 6. Спр. 29. Арк. 7.

²⁰² ДАЛО. Ф. Р-24. Оп. 1. Спр. 392. Арк. 5–6.

²⁰³ Там само. Арк. 29-30.

²⁰⁴ ДАЛО. Ф. Р-24. Оп.1. Спр. 391. Арк. 5 – 7, 11–13

²⁰⁵ ДАТО. Ф. Р-181. Оп. 1. Спр. 109. Арк. 1.

²⁰⁶ Там само. Спр. 109. Арк. 5–9, 10–12.; Спр. 110. Арк. 3, 9, 10–13, 16, 20–22, 24.

лікарні в гетто²⁰⁷. Посвідчення було видане комісаром Тернополя. Також є лист інспектора у справі фінансів у Тернополі до місцевого комісара у справі вироблення посвідчень для проходу (Passierscheins)²⁰⁸ та аналогічне звернення підприємства «Східна залізниця» (Ostbahn – Bahnbetriebe)²⁰⁹.

На початку літа 1942 року велась активна підготовка до майбутньої «великої серпневої акції». На нашу думку, один із найважливіших документів для дослідників був виданий управлінням поліції крайсгауптманшафту округу Львів (01.07.1942). Згідно з ним євреям заборонялось покидати свій житловий квартал під страхом смертної кари²¹⁰. Це розпорядження дублювалось на місцях окремими наказами. Крайсгауптман Коломиї Фолькман також з 1 липня 1942 року повністю заборонив свободу пересування євреїв. Усі, хто не мав спеціальних дозволів і перебував поза межами гетто в Коломиї, Городенці чи Снятині після зазначеного числа, каралися смертю²¹¹. Ще швидше були видані розпорядження щодо концентрації єврейського населення в більших поселеннях і заборони їм виїжджати звідти. У тому ж крайсі Коломия такий наказ був виданий 11 квітня 1942 року. Євреї переселялись до вищеперелічених Коломиї, Городенки і Снятина. Дозвіл залишитись на місці отримали лише деякі євреї Кутів, Косова, Заболотова і Печеніжина, що працювали на стратегічно важливих підприємствах для війни²¹². У ДАЛО маємо копію розпорядження для Дрогобича, де є наказ РСХА щодо іноземних євреїв, які повинні повернутись до тієї країни, звідки вони родом²¹³.

Євреїв використовували як робочу силу різноманітні цивільні та силові структури окупаційної влади. Проте були місцеві підприємства, які, знаючи, що єврейське населення є безправним, старались використати його в роботі. Однак без спеціальних дозволів місцеві підприємства чи організації не мали права цього робити. Про випадки залучення євреїв до роботи свідчить розпорядження

²⁰⁷ ДАТО. Ф. Р-181. Оп. 1. Спр. 109. Арк. 6.

²⁰⁸ Там само. Арк. 11.

²⁰⁹ Там само. Арк. 12.

²¹⁰ ДАЛО. Ф. Р-24. Оп. 1. Спр. 389. Арк. 2.

²¹¹ ДАІФО. Ф. Р-39. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 22.

²¹² ДАІФО. Ф. Р-636. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 1.

²¹³ ДАЛО. Ф. Р-2042. Оп. 1. Спр. 158. Арк. 34–61.

губернатора, що стосувалось питання незаконного використання праці євреїв і припинення цього в майбутньому (28.11.1941)²¹⁴, а також оголошення для неєврейського населення, підписане керівником внутрішнього управління Бауером (18.04.1942). В останньому документі згадано розпорядження губернатора від 13 березня 1942 року про те, що використання євреїв у роботі на неєвреїв заборонено²¹⁵. Відомо, що деякі підприємства під час небезпек, намагаючись уберегти своїх працівників, позбувались наркувних пов'язок. Начальник цивільної адміністрації дистрикту Людвіг Льозакер погрожував, що за такі вчинки будуть серйозні наслідки²¹⁶.

Біржа праці для євреїв у Львові (Arbeitsamt-Judeneinsatz) 25 лютого 1942 р. звернулася до всіх підприємств, які використовували працю євреїв. Євреї зі спеціальним посвідчення (Meldekarte) повинні були вважатись робітниками біржі. Передусім, ішлося про тих, хто працював на важливі підприємства, зокрема для Вермахту. У цих людей на пов'язці в «зірці Давида» була літера «А» і номер. Також ішлося про те, що всі єврейські робітники повинні прийти з посвідченнями зі своєї роботи і зареєструватись на біржі. Будь-який найм на роботу чи звільнення повинні були узгоджуватись із нею²¹⁷. Очевидно, що цей документ став реакцією на безправне користування єврейською робочою силою. У документі йшлося про те, що фахових робітників не вистачає. У ДАТО, натомість, зберігається копія розпорядження (25.06.1942) керівника головного управління роботи в генерал-губернаторстві Фрауендорфера до відділу роботи в окрузі. Ідеться про використання роботи євреїв, яке можливе лише після узгодження з поліцією²¹⁸. Цей документ свідчить про те, що в Тернополі ситуація була схожа на ту, яка була у столиці дистрикту.

Нерідко виникали конфліктні ситуації, пов'язані з використанням єврейської робочої сили. Підтвердженням цього є лист від головного будівельника міста Львова до місцевої поліції, а саме до пана Ульріха,

²¹⁴ ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 12. Спр. 76. Арк. 1.

²¹⁵ ДАЛО. Ф. Р-37. Оп. 6. Спр. 29. Арк. 1.

²¹⁶ ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 12. Спр. 76. Арк. 7.

²¹⁷ ДАЛО. Ф. Р-12. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 10.

²¹⁸ ДАТО. Ф. Р-181. Оп. 1. Спр. 110. Арк. 14.

датований 20 жовтнем 1942 року. У ньому йдеться про те, що багатьох євреїв, попри документи, видані СС і поліцією, єврейська поліція порядку перехоплює і відправляє на іншу роботу. Її представники не визнають посвідчень і рвуть їх. Головний будівельник просив вплинути на єврейську поліцію, аби вона в майбутньому такого не чинила²¹⁹. Подібні випадки могли траплятись через те, що єврейська поліція виконувала накази декількох управлінь, наприклад біржі праці. Їхні інтереси не завжди збігались. Тож у таких випадках єврейська поліція ставала заручником ситуації.

Готуючись до проведення перших депортацій у Белжець, треба було знати кількість працюючих євреїв. У першу чергу, передбачалось «виселити» тих, хто не міг повноцінно працювати. У фондах ДАЛО міститься розпорядження штадтгауптмана Львова від 25 березня 1942 року щодо реєстрації єврейських робітників. Підприємства і служби, де вони працювали, повинні були направити списки до управління поліції (до 27 березня 1942 р.). У них мали бути всі потрібні дані. Юденрат надавав таку інформацію. Усі мешканці гетто незалежно від статі та віку, які не працювали, зобов'язані були зареєструватись у єврейській раді. Згідно зі списками, слід було вказати адресу, вік, сімейне становище, професію. Витяги з реєстрації юденратом повинні були бути проштамповані і розглядались як посвідчення. Особи, які після 1 квітня 1942 року не мали такого документа, сплачували штраф²²⁰.

Серед єврейських робітників найбільше цінували хороших фахівців технічних спеціальностей і лікарів. Особливу увагу приділяли останнім. Тому представників цього фаху ліквідовували в останню чергу. У ДАЛО збереглося чимало документів, звітів головних лікарів районів з інформацією про практикуючих єврейських медиків. Ще в жовтні 1942 року в деяких районах їхня кількість перевищувала число лікарів-поляків чи лікарів-українців. Відомо, що станом на 30 липня 1942 року в дистрикті серед медиків працювало 108

²¹⁹ ДАЛО. Ф. Р-37. Оп. 4. Спр. 140. Арк. 5.

²²⁰ Там само. Арк. 41–42.

поляків, 129 українців і 113 євреїв²²¹. Кількість останніх постійно зменшувалась через акції виселення. Це засвідчують звіти головного лікаря Городка до служби охорони здоров'я у Львові (Gesundheitskammer in Lemberg) і головного лікаря Львівського округу (Lemberg-Land)²²². Також у ДАЛО є лист ветеринарного управління з адміністрації дистрикту до командира Зіпо-СД (квітень 1942 р.), у якому є списки євреїв-ветеринарів, яких відправили в табори примусової праці²²³. Третього червня 1942 року Зіпо-СД надіслало відповідь до ветеринарного управління із зазначенням однієї проблеми. Лікарі прибули до місця призначення зі своїми інструментами. Як превентивний захід їх конфіскували і поліція попередила ветеринарне управління, що в майбутньому інструменти й надалі будуть вилучати²²⁴.

Євреїв використовували як робітників не тільки на великих підприємствах, пов'язаних з оборонною промисловістю, а й у малих установах. Свідченням цього є лист архівної служби (Archivamt) від 30 вересня 1941 року до міської управи у справах євреїв (Judische Stadtverwaltung Lemberg), у якому був список тих, хто був зобов'язаний безплатно працювати²²⁵. Відомо про євреїв, які працювали в самбірському архіві²²⁶.

Найменше шансів на порятунок мали непрацездатні категорії населення гетто. Одними з перших жертв були особи похилого віку, немічні та хворі. У фондах ДАЛО є низка документів, які свідчать про плани їхнього вбивства. Один із них, виданий внутрішнім управлінням дистрикту (Abteilung innere Verwaltung), містить висновки наради (10 січня 1942 р.), на якій були присутні есесівець д-р Маурер, урядовець адміністрації дистрикту, відповідальний у справах поліції (Innere Verwaltung Polizeiangelegenheiten), начальник поліції (Polizeidirektor) д-р Ульріх, майор Вайзе, командир поліції порядку (Kommandant der Ordnungspolizei), керівник житлового відділу (Wohnungsamt)

²²¹ ДАЛО. Ф. Р-24. Оп. 3. Спр. 283. Арк. 22, 45, 46.

²²² Там само. Арк. 17, 49.

²²³ ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 9. Спр. 597. Арк. 1–4, 15–18.

²²⁴ Там само. Арк. 10.

²²⁵ ЦДА України у м. Львові. Ф. 755. Оп. 1. Спр. 312. Арк. 1–2.

²²⁶ Там само. Спр. 391.

Умбек, головний будівельник міста (Stadtbaudirektor) д-р Гальбауер, полковник Бізанц з відділу внутрішнього управління дистрикту, уповноважений у справах опіки за населенням (Abteilung Innere Verwaltung, Bevölkerungswesen und Fürsorge). Наслідком наради стало рішення про те, що юденрат має подати списки тих євреїв, які працюють непродуктивно. Згідно з документом, цих людей мали виселити в маленькі провінційні міста. Зі собою дозволяли брати тільки найпотрібніші речі. Справи звільнення квартир і передання меблів мав вирішувати юденрат. Не виселяли лише тих, хто працював, і їхніх найближчих родичів, фахових робітників, а також тих, хто займався домашньою роботою, ремеслом і дрібною торгівлею²²⁷. Цей документ можна розглядати як свідчення про непряму співучасть юденрату у знищенні частини єврейського населення Львова. На підставі цих списків німці відбирали тих, які першими були відправлені з міста в табір смерті «Белжець» у березні 1942 року. Є свідчення, що члени юденрату викреслювали зі списків заможних євреїв, які платили хабар²²⁸. Після війни д-р Філіп Фрідман згадував, що німці дуже хитро провели березневу акцію у Львові (1942 р.). Спочатку єврейське населення вважало, що це було звичайне переселення. Потім, коли з'явилися відомості про долю вивезених людей, мешканці гетто надіялись, що подібні речі відбуватимуться тільки з безробітними. Також Фрідман зазначає, що під час акції в табори примусової праці відправили кількох єврейських поліцейських, які рятували членів громади²²⁹. На той час головна думка, що кружляла в гетто, була пов'язана з порятунком життя через роботу. Втрата роботи прирівнювалась до смертельного вироку. У фондосховищах ДАЛО зберігаються документи, які висвітлюють ситуації, коли крайсгауптман звільняв євреїв з роботи і цим, по суті, прирікав їх на смерть²³⁰.

²²⁷ ДАЛО. Ф. Р-37. Оп. 4. Спр. 140. Арк. 61–63.

²²⁸ Кисла Ю. Виживання за екстремальних умов: Голокост у Бориславі (1941–1944). *Голокост і сучасність: студії в Україні і світі*. Київ, 2012, № 1 (11). С. 19–20.

²²⁹ ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 289. Арк. 38.

²³⁰ ДАЛО. Ф. Р-24. Оп. 1. Спр. 391. Арк. 43.; ДАЛО. Ф. Р-2042. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 39; ДАЛО. Ф. Р-2042. Оп. 1. Спр. 155. Арк. 47.

Звичайно, що працездатні євреї мали більше шансів вижити. Однак, зазвичай, робота лише допомагала їм продовжити своє існування. На початку 1942 року механізм знищення був запущений. Крайсгауптман округу Львів Бекер 16 квітня твердив, що до кінця 1943-го усі єврейські робітники повинні бути виселені. Згодом (23.04.1942) Бекер дає розпорядження, що, в першу чергу, треба буде очистити від євреїв населені пункти довкола Львова²³¹. Важко довести, спираючись на наявний обсяг документів, що цивільна адміністрація розуміла, куди вивозять євреїв. По-перше, питаннями безпосереднього знищення займалося СС. По-друге, в офіційних документах присутні евфемізми, такі як «Aussiedlung» або ж «Umsiedlung» (виселення, переселення). Зараз дослідники чудово розуміють, що в термінології нацистів, яка стосується євреїв, поняття «виселити» дорівнює поняттю «вбити». Досліджуючи документ, у якому натрапляємо на ці вислови, розуміємо, про що йдеться, але не можете прямо звинуватити його автора у причетності до злочину.

Окрема група документів – це розпорядження, які обмежували права єврейського населення. Спираючись на директиви зверху, їх видавали на місцях штаттгауптмани або крайсгауптмани. Усе починалось із побутового рівня. Для прикладу візьмімо Львів. Щоденне життя в місті регулювалося наказами штаттгауптмана. Їх друкували, як оголошення, трьома мовами: німецькою, українською і польською. Деякі з його розпоряджень стосувалися питання обмеження прав представників єврейської громади, зокрема заборони євреям появлятися на вулицях міста після 20-ї год.²³² (12.08.1941), заборони перебувати на міських ринках з 6 год. до 12-ї²³³ (12.09.1941), розпорядження про збір серед євреїв хутра, теплих речей, лиж і лижного екіпірування на потреби німецької армії на фронті²³⁴ (03.01.1942). Про цей збір також є відомості в інших документах цивільної адміністрації²³⁵. Розпорядження штаттгауптмана «Про

²³¹ ДАЛО. Ф. Р-24. Оп. 1. Спр. 123. Арк. 90, 93.

²³² ДАЛО. Ф. Р-37. Оп. 6. Спр. 29. Арк. 3.

²³³ Там само. Арк. 4.

²³⁴ ДАЛО. Ф. Р-37. Оп. 6. Спр. 43. Арк. 1.

²³⁵ ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 6. Спр. 32. Арк. 3–4.; ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 2. Спр. 233. Арк. 1. ; ДАІФО. Ф. Р-37. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 36–38, 58.

збірку і облік єврейських предметів побуту і коштовностей із звільнених помешкань»²³⁶ (16.01.1942) регламентувало порядок дій стосовно квартир, які були у власності євреїв. Також накази штадтгауптмана застерігали від допомоги євреям під загрозою страти²³⁷. Подібні оголошення були і в Тернополі. У ДАТО зберігається низка таких документів. Зокрема, є оголошення про реєстрацію місцевого єврейського населення (26.07.1941). Передбачалось, що весь процес займе три дні, із 29 липня до 2 серпня²³⁸. Окремим оголошенням повідомлялось про те, що від 10 серпня при уряді крайсгауптмана в Тернополі утворюється відділ для єврейських справ²³⁹. Було видане оголошення про те, що євреї віком від 15 до 60 років повинні зголоситись до управи (04.09.1941)²⁴⁰.

Восени 1941 року адміністрація дистрикту давала львівському юденрату спеціальні вказівки щодо харчового раціону єврейського населення²⁴¹. Наприклад, у Львові, згідно з розпорядженням штадтгауптмана Львова Ганса Куята від 6 серпня 1941 року встановлювалося, що євреї могли на тиждень отримати кілограм хліба, 100 грамів м'яса без кісток та інших м'ясних виробів, 50 грамів цукрових виробів, 250 грамів борошна, круп або макаронів на десять днів, 100 грамів жиру і 200 грамів цукру на місяць. Особливий дефіцит був на жири і цукор. Улітку 1942 року навіть поляки і українці не могли цього дістати. Рідко можна було придбати м'ясо і молоко²⁴². Восени 1941 року євреї на тиждень могли придбати лише 700 грамів хліба, 400 грамів борошна на місяць, а ще 100 грамів цукру і мармеладу²⁴³.

Особливо цінними для дослідників історії Голокосту є архівні матеріали, які висвітлюють перебіг реалізації «остаточного вирішення єврейського питання». У грудні 1941 року цивільна адміністрація почала активно

²³⁶ ДАЛО. Ф. Р-37. Оп. 6. Спр. 29. Арк. 6. ; ДАЛО. Ф. Р-37. Оп. 4. Спр. 913. Арк. 30.

²³⁷ ДАЛО. Ф. Р-37. Оп. 4. Спр. 913. Арк. 26.

²³⁸ ДАТО. Ф. Р-285. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 6.

²³⁹ Там само. Арк. 11.

²⁴⁰ Там само. Арк. 15.

²⁴¹ ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 9. Спр. 638.

²⁴² Hryciuk G. Polacy we Lwowie 1939–1944. Warszawa, 2010. S. 268, 271–272.

²⁴³ Sandkühler T. Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz 1941–1944. S. 158.

контактувати із СС щодо єврейського питання. Відомо, що станом на п'яте грудня Бауер був поінформований про вже здійснені розстріли²⁴⁴. Раніше, першого грудня, він обговорював питання «виселення» євреїв із губернатором і крайсгауптманами²⁴⁵. Власне в той час можемо простежити велику активність щодо пошуків вирішення питання, що робити з євреями. Так, 16 грудня 1941 року у Кракові була проведена нарада вищого керівництва управління губернаторства. Тоді обговорювали питання масового вбивства євреїв. На нараді були присутні начальники СС і поліції дистриктів «Галичина» і «Люблін», відповідно Фрідріх Кацман і Одило Глобочник. Губернатор Франк наголошував, що депортація не проводиться, а будуть інші заходи. Імовірно, тоді зароджувалась ідея виселення непрацездатного населення²⁴⁶. А от сама ідея знищення євреїв генерал-губернаторства з'явилась приблизно між 1-м і 13 жовтня 1941 року. Про це аргументовано пише дослідник Богдан Мусял²⁴⁷. На думку Дітера Поля, малоімовірним є те, що Глобочник проводив політику знищення євреїв у своєму дистрикті без вказівок канцелярії фюрера. Швидше за все, інформацією він ділився з Кацманом. Конкретних доказів немає, зазначає дослідник, проте все вказує на співпрацю. Глобочник вибрав Белжець як місце вбивства для галицьких євреїв саме через географічне положення²⁴⁸.

Після провалу ідеї виселення почався процес створення гетто. Першочергово підготовкою до депортацій на початку 1942 року займалась цивільна адміністрація²⁴⁹. На думку польського дослідника Роберта Кувалека перший транспорт до Белжця із території дистрикту прибув саме зі Львова по обіді 17 березня 1942 року, хоча не з'ясовано, коли саме він виїхав²⁵⁰. Проте є

²⁴⁴ ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 12. Спр. 76. Арк. 2.

²⁴⁵ ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 2. Спр. 6. Арк. 19.

²⁴⁶ Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. S. 181–182.; ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 2. Спр. 6. Арк. 21.

²⁴⁷ Musial B. The Origins of “Operation Reinhard” : The Decision Making Process for the Mass Murder of the Jews in the Generalgouvernement. *Yad Vashem Studies*, Jerusalem, 2000. Vol. XXVIII. P. 113-153.

²⁴⁸ Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. S. 183.

²⁴⁹ ДАЛО. Ф. Р-12. Оп. 1. Спр. 37, 38, 40, 41.

²⁵⁰ Кувалек Р. Табір смерті у Белжеці. Київ: Укр. центр. вивч. Історії Голокосту, 2018. С. 96, 105.

версія, що перший транспорт був з Жовкви – 15-го березня²⁵¹. У ДАЛО є документ, виданий крайсгауптманом округу Львів (24.04.1942), про припинення виселення євреїв²⁵². Це було пов'язане з тимчасовим припиненням роботи табору «Белжець». Камери були замалі. Їх почали збільшувати²⁵³.

Видається неможливим, аби представники цивільної адміністрації не знали, якою є кінцева мета виселення і куди прямують поїзди з євреями. Звичайно, що безпосередньо вбивствами займалося СС. Однак цивільна влада послідовно зробила все для того, аби знищення стало можливим. Дітер Поль наголошує на тому, що в адміністрації дистрикту (Distriktamt) був відділ управління за населенням (Bevölkerungswesen und Fürsorge) і ненімецьке населення (Nichtdeutsche Bevölkerung). Дослідник зазначає, що саме вони несуть відповідальність за виселення²⁵⁴. Ще один доказ. Володіємо документом, згідно з яким Бауер писав (12.05.1942) до управління СС і поліції про очікування наступних депортацій євреїв²⁵⁵. У червні 1942 року в крайсах тривала підготовка до майбутніх акцій²⁵⁶. Натомість після серпневої акції 1942-го не може бути жодних сумнівів відносно того, що цивільна адміністрація знала про те, що депортації призводять до знищення. Зберігся проект її рекомендацій для крайсгауптмана Чорткова (20.08.1942). У ньому йдеться про співпрацю з гестапо під час облав на євреїв²⁵⁷. Згодом Людвіг Льозакер видав денне розпорядження (Tagesordnung) для крайсгауптманів від 2 жовтня 1942 року. Там ішлося про різноманітний досвід, пов'язаний із масовими вбивствами²⁵⁸. Серед управлінців на місцях були поширеними різні думки. З одного боку, крайсгауптмани хотіли якнайшвидше позбутись проблем із євреями. Вони остерігались збільшення їхньої кількості. Наприклад,

²⁵¹ Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. S. 189.

²⁵² ДАЛО. Ф. Р-24. Оп. 1. Спр. 123. Арк. 93.

²⁵³ Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. S. 196.

²⁵⁴ Ibidem. S. 280; Детальніше див: ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 5. Спр. 111; ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 9. Спр. 13; ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 12. Спр. 75. Арк. 103–105.

²⁵⁵ ДАЛО. Ф. Р-24. Оп. 1. Спр. 123. Арк. 98.

²⁵⁶ Там само. Арк. 101.

²⁵⁷ ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 12. Спр. 42. Арк. 117–119.

²⁵⁸ ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 6. Спр. 228. Арк. 15.

ландкомісар Ходорова звертався до крайсгауптмана Стрия з проханням якнайшвидше зробити його територію вільною від євреїв (26.01.1943)²⁵⁹. Те саме у своїх зверненнях до крайсгауптмана і Шупо просив зробити у його володіннях комісар Дрогобича Мьоллер (Möller) у вересні і листопаді 1942 року. У серпні 1943-го він ще раз писав до СД. Ішлося й про пошуки тих євреїв, які переховувались²⁶⁰. Подібні прохання, використовуючи документи ДАЛО, можемо простежити навіть на найнижчих рівнях. Зокрема, вїйт Зашкова писав до керівника загальної громади, щоб звільнити його населений пункт від євреїв (29.09.1942; 29.10.1942)²⁶¹.

З другого боку, крайсгауптмани розуміли, що єврейські робітники відіграють важливу роль в економіці. Тому швидке і повне їх усунення призведе до серйозних проблем. На початку липня 1942 року біржа праці у Дрогобичі попереджала всі підприємства про зменшення кількості єврейських робітників²⁶². У численних документах ішлося про те, що на місцях неможливо найти достатню кількість українських чи польських робітників, які б зайняли місце євреїв. Також варто пам'ятати, що збільшувались витрати. Українська і польська робоча сила була дорожчою. Зважаючи на вищезазначене, не дивно, що восени 1942 року в дистрикті тривали дискусії. Предметом розгляду було питання єврейської робочої сили. У ДАЛО зберігається циркуляр адміністрації дистрикту (21.10.1942) щодо дискутування на цю тему серед крайсгауптманів²⁶³.

Деякі матеріали висвітлюють безпосередньо перебіг акцій та їхні наслідки. У ДАЛО маємо повідомлення про діяльність референта пропаганди дистрикту. У документі йдеться про акцію у Львові, що відбулась 19–20 листопада 1942 року. Тоді до Белжця було вивезено 8–10 тисяч євреїв, а також застрелено на

²⁵⁹ ДАЛО. Ф. Р-1952. Оп. 1. Спр. 172. Арк. 41.

²⁶⁰ ДАЛО. Ф. Р-1933. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 51; ДАЛО. Ф. Р-1933. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 151; ДАЛО. Ф. Р-1933. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 3.

²⁶¹ ДАЛО. Ф. Р-24. Оп. 1. Спр. 123. Арк. 128, 130.

²⁶² ДАЛО. Ф. Р-2042. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 38, 86.

²⁶³ ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 2. Спр. 6. Арк. 26.

місці ще 80 чоловік²⁶⁴. Згодом Крайсгауптманшафт округу Львів 20 травня 1943 року, напередодні остаточної ліквідації гетто, зазначав, що виселення євреїв допоможе побороти нелегальну торгівлю²⁶⁵. Маємо дані про акцію в Бориславі. Міський комісар (Stadtkommissar) пише лист до крайсгауптмана у Дрогобичі (27.11.1942), описує, що євреї перед виселенням були поміщені в кінозал²⁶⁶. Серед документів маємо і лист районного лікаря Бібрки до головного лікаря дистрикту (11.12.1942). У документі є інформація про виселення з Бібрки 8 грудня 1942 року²⁶⁷. Останніх євреїв на початку грудня вивозили, відповідно, з Бережан, Рогатина і Бібрки. Маємо звіт (02.07.1943) крайсгауптмана Стрия за травень і червень²⁶⁸, а також порядок денний засідання місцевого крайсгауптманшафту від 19 липня 1943 року²⁶⁹. У цих документах ідеться про наслідок акції 5–8 червня 1943-го і той факт, що місцеві люди жаліються на недостатньо ретельне її виконання. Мова про те, що деякі євреї залишалися живими після розстрілів. Також обговорювали становище гетто після виселення. Слід було забезпечити його охорону від мародерства. Однак якщо йдеться про гроші, цінні речі чи меблі страчених, то, звичайно, нацисти все це привласнювали. Тривала конкуренція між цивільною адміністрацією і СС. Нам відомо про наказ Бауера щодо вилучення єврейського майна (05.12.1941)²⁷⁰.

Власність євреїв була свого роду здобиччю переможця. Меблі, одяг, цінні речі, коштовні метали і гроші ставали надбанням Райху. До червня 1942 року збором займалась цивільна адміністрація. Потім ці питання потрапили під юрисдикцією СС. Проте траплялись випадки, коли місцеве населення претендувало на майно вбитих сусідів. Є лист управління поліції (Polizeidezernat) до штатдгауптмана Гьоллера від 5 липня 1943 року. Після депортацій євреїв до табору смерті «Белжець» 1942 року на території гетто залишалось чимало помешкань, які стояли порожніми і були начисто

²⁶⁴ ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 13. Спр. 115. Арк. 16.

²⁶⁵ ДАЛО. Ф. Р-24. Оп. 2. Спр. 40. Арк. 11.

²⁶⁶ ДАЛО. Ф. Р-1933. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 51.

²⁶⁷ ДАЛО. Ф. Р-24. Оп. 3. Спр. 283. Арк. 16.

²⁶⁸ ДАЛО. Ф. Р-1952. Оп. 1. Спр. 172. Арк. 83.

²⁶⁹ Там само. Спр. 202. Арк. 89.

²⁷⁰ ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 12. Спр. 76. Арк. 2.

пограбовані. Демонтували двері, вікна, сходи, балкони, а навіть розбирали дах. Усе це опинялось і продавалось на чорному ринку²⁷¹. Місцеві жителі доволі часто претендували на майно євреїв після того, як останні покидали своє помешкання. У ДАІФО зберігається справа «Заяви окремих осіб на рахунок видачі їм дозволів на придбання домівок залишених єврейським населенням, знищеним німецько-фашистськими загарбниками»²⁷². У ДАЛО також є два документи зі свідченнями про розкрадання залишеного єврейського майна місцевим населенням: лист ландкомісара Сколе до комісара Стрия (18.02.1943)²⁷³ і лист комісара Борислава до місцевого Шупо (31.03.1943)²⁷⁴. У цьому контексті типовим є лист вейта Комарного до відділу поліції крайсгауптманшафту (21.12.1942), у якому він запитує, що робити з меблями та речами євреїв, які залишились у місті після переселення останніх. У відповіді зазначалось, що розподіл майна є справою СС²⁷⁵. Щодо єврейського майна маємо ще один документ: у ДАЛО зберігається список речей, що залишились на квартирах євреїв, яких було примусово переселено²⁷⁶.

Маємо деякі відомості і про вилучені в євреїв кошти. Зокрема, володіємо листом комісара міста Тернополя до крайсгауптмана щодо заборони банківських рахунків, на яких вони були. Ці рахунки особисто заборонив начальник внутрішнього управління дистриктом Отто Бауер²⁷⁷. Очевидно, тернопільська місцева адміністрація не узгодила своїх дій у цьому питанні з власним безпосереднім керівництвом.

У Дрогобичі гетто було закрито у вересні 1942 року. Про це крайсгауптман Дрогобича пише в листі до міського комісара (Stadtkommissar) Борислава (08.09.1942)²⁷⁸. До 10 жовтня 1942 року було закрито і гетто в Бориславі. Про це

²⁷¹ ДАЛО. Ф. Р-37. Оп. 5. Спр. 35. Арк. 14.

²⁷² ДАІФО. Ф. Р-37. Оп. 1. Спр. 7.

²⁷³ ДАЛО. Ф. Р-1952. Оп. 1. Спр. 172. Арк. 44.

²⁷⁴ ДАЛО. Ф. Р-1933. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 19.

²⁷⁵ ДАЛО. Ф. Р-24. Оп. 1. Спр. 392. Арк. 32–33.

²⁷⁶ ДАЛО. Ф. Р-37. Оп. 8. Спр. 16–18.

²⁷⁷ ДАТО. Ф. Р-181. Оп. 1. Спр. 110. Арк. 5.

²⁷⁸ ДАЛО. Ф. Р-1933. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 4.

маємо інформацію зі звіту лікаря крайсу за вересень – жовтень²⁷⁹. Після акцій крайсгауптман Стрия наказував усім євреям перебраться до Стрия, Болехова, Ходорова, Сколе і Журавно (07.10.1942). Своїм циркуляром він звертався до всіх міських голів і війтів (an alle Bürgermeister und Vögte im Kreise Stryj), аби ті до кінця місяця перевірили, чи не ховаються в їхніх районах євреї²⁸⁰.

Унікальна одиниця зберігання є в архівосховищі ДАЛО, у фонді Р-37. Тут зберігається карта «Юолагу»²⁸¹, тобто карта території гетто в період із січня 1943 року і аж до ліквідації в червні 1943-го. На ній кожна будівля гетто пронумерована. У лівому верхньому куті розміщена таблиця, в якій навпроти цифр, що відповідають номерам будинків Юолагу, є записи німецькою мовою, якими вказується, якій фірмі чи то установі належали ці будинки.

Матеріалів цивільної виконавчої гілки влади в українських архівосховищах багато. За їх допомогою, маємо можливість досліджувати імплементацію і реалізацію нацистського антисемітського законодавства: обмеження пересування, використання знаків розрізнення, заборону брати участь в суспільному житті, примусове переселення до гетто тощо. Матеріали окупаційної адміністрації стосуються виселення до табору смерті в Белжці, а також співпраці та допомоги СС і поліції під час екзекуцій на місцях. Окрім документів адміністрації дистрикту, чимало збережено розпоряджень на місцях – крайсгауптманів чи штатдгауптманів, які не цуралися ініціатив. Таким чином для дослідника з'являється перспектива вивчення локальних особливостей.

2.2. Документи нацистських силових структур дистрикту «Галичина»

Матеріали цієї категорії особливо важливі. Вони дозволяють досліджувати питання ідентифікації євреїв, їх чисельності, використання як робочої сили. СС і поліція проводили розстріли, брали активну участь в організації депортації євреїв до табору смерті «Белжець». Вони також займалися питаннями

²⁷⁹ ДАЛО. Ф. Р-1932. Оп. 1. Спр. 88. Арк. 7–13.

²⁸⁰ ДАЛО. Ф. Р-1952. Оп. 1. Спр. 62. Арк. 92.

²⁸¹ ДАЛО. Ф. Р-37. Оп. 8. Спр. 188. Арк. 1.

вилучення майна у євреїв. Зважаючи на це, документи силових структур є дуже потрібними для вивчення історії Голокосту. На жаль, через те, що більшість із них була із грифом «таємно», весною 1944 року ці матеріали знищували у першу чергу.

Формально СС у дистрикті мало бути підпорядкованим губернаторові. Однак, здебільшого, діяло на власний розсуд. Виконувались ті розпорядження, які йшли від безпосереднього керівництва в генерал-губернаторстві²⁸². Бригаденфюрер Фрідріх Кацман обійняв посаду начальника СС і поліції 13 жовтня 1941 р²⁸³. Відомо, що саме того дня він уперше повідомив Ляша про розстріли євреїв²⁸⁴. Згодом у своєму рапорті Кацман напише, що до 27 червня 1943 року в дистрикті було знищено 434 329 євреїв. Ті, хто ще жив, працювали в таборах примусових робіт. В'язні будували стратегічну дорогу DG 4. Таких таборів, де євреї працювали, у дистрикті на той час було 58²⁸⁵. Звіт Кацмана вважається одним із найцінніших джерел²⁸⁶. У ньому детально описано заходи, здійснені з метою ліквідації єврейської громади Галичини.

Після припинення діяльності айнзатцгрупи особливого призначення (Einsatzgruppe zur besonderen Verwendung), яка здійснювала численні розстріли літом 1941 року, поряд із айнзатцгрупою С, її члени сформували спеціальні відділи Зіпо-СД в дистрикті Галичина. Загальне керівництво поліцією і службою безпеки здійснював оберштурмбанфюрер СС Гельмут Танцман (з початку 1943 року його замінив оберштурмбанфюрер СС Йозеф Вітіска). У Львові гестапо (третій, згодом – четвертий відділ Зіпо) очолював оберштурмбанфюрер СС Курт Ставіцкі. За злочини проти єврейського народу також був відповідальний гауптштурмфюрер СС Еріх Енгельс, який керував «єврейським» відділом гестапо – В («Judenreferat»)²⁸⁷. Підрозділи Зіпо-СД функціонували в Сокалі (до травня 1942 року керівником був штурмбанфюрер

²⁸² Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. S. 84.

²⁸³ ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 2. Спр. 50. Арк. 6–7.

²⁸⁴ Там само. Спр. 52. Арк. 1.

²⁸⁵ Żbikowski A. Raport Friedericha Katzmanna i zagłada ludności żydowskiej w dystrykcie galicyjskim. S. 132–133.

²⁸⁶ ДАЛО. Ф. Р-36. Оп. 2. Спр. 14.

²⁸⁷ Bundesarchiv Ludwigsburg. B 162. 2128. 7617–7618; 2130. 7863–7864.

СС Ганс Блок, потім – оберштурмфюрер СС Освальд Гейдук), Дрогобичі (до травня 1942 р. – штурмбанфюрер СС Франц Ветцель, потім – штурмбанфюрер СС Блок), Тернополі (штурмбанфюрер СС Герман Мюллер, із червня 1943 р. – гауптштурмфюрер СС Вільгельм Крюгер), Чорткові (Герман Бломе – вересень 1941 р., із жовтня 1941 р. – оберштурмфюрер СС Карл Гільдеман, із жовтня 1942 р. – унтерштурмфюрер Ганс Вельде, з лютого 1943 р. – штурмшарюферер Генріх Пекман, з вересня 1943 р. – оберштурмфюрер Вернер Ейзель) і Станіславі (гауптштурмфюрер СС Ганс Крюгер). Варто додати, що ще в деяких містах була кримінальна поліція (спочатку четвертий, згодом – п'ятий відділ Зіпо). Наприклад, у Раві Руській (гауптшарфюрер Гельмут Шпат), яка підпорядковувалася підрозділу в Сокалі²⁸⁸.

Особливо розгалужена система була на півдні дистрикту, біля кордону з Угорщиною. У Коломиї також перебував пост гестапо під керівництвом оберштурмфюререра СС Петера Ляйдерітца²⁸⁹. Окрім того згадане вище станіславське Зіпо-СД мало підрозділи у Тлумачі, Надвірній і Калуші, а також був прикордонний пост в Татарові²⁹⁰.

У Чорткові, Коломиї і Сокалі не було відділу служби безпеки. Чисельність Зіпо-СД загалом, на початках, становила приблизно 400 осіб. З них більшість служили в гестапо. У спеціальних підрозділах було приблизно по 40 поліцейських²⁹¹. З часом чисельність особового складу зменшили. Наприклад 1944 року в Сокалі було 12 працівників, Дрогобичі – 35, Тернополі – 30, Чорткові – 18, Станіславі – 40²⁹².

Робота органів СС і поліції в дистрикті проходила у співпраці з начальником губерньського управління. Мова про те, що всі дії заздалегідь обговорювались. Накази начальника СС і поліції генерал-губернаторства (26.06.1942; 22.08.1942) регулювали питання співробітництва. Для цього,

²⁸⁸ Bundesarchiv Ludwigsburg. B 162. 2128. 7617–7618. ; Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol II: Part A. P. 770–771, 774, 819, 829, 831, 837.

²⁸⁹ Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol II: Part A. P. 790–793.

²⁹⁰ ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 89. Спр. 47. Арк. 24.

²⁹¹ Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. S. 87–88.

²⁹² Bundesarchiv Ludwigsburg. B 162. 2128. 7617–7618.

зокрема, передбачалось створення відділу поліцейського управління в цивільній структурі (Polizeiabteilung)²⁹³. В адміністрації дистрикту його очолював Гайнц Маурер²⁹⁴. Безперечно, не є секретом те, що була досить суттєва конкуренція між Франком і Крюгером у різних питаннях, а особливо в єврейському. Це позначалось на аналогічних стосунках між цивільною адміністрацією і СС у дистрикті. Відомо, що Кацман увесь час намагався перебрати на себе якнайбільше повноважень у справах євреїв. Наприклад, ще 19 травня 1942 року він звертався до всіх крайсгауптманів із заявою, що йому потрібна інформація про непрацюючих євреїв²⁹⁵. Потім, 29 червня 1942 р., він просив цивільну адміністрацію дистрикту надати йому дані про єврейські житлові квартали. Кацман наголошував, що саме він займається цим питанням і йому слід повідомляти все про переселення євреїв у межах міст, сіл чи навіть гетто²⁹⁶. У той самий день губернатор Вехтер видав розпорядження для усіх керівників відділів, штатдгауптманів, крайсгауптманів щодо координації співпраці цивільної адміністрації та органів СС і поліції в дистрикті. Згідно з інструкцією, у різних питаннях слід було звертатись до райхскомісара і бригаденфюрера СС Кацмана. Це мало відбутись на підставі розпорядження фюрера від 7 травня 1942 р.²⁹⁷. Отже, саме відтоді СС перебрало на себе будь-яку ініціативу в єврейському питанні.

Одне з найважливіших питань, яке цікавило Кацмана, стосувалось майна євреїв. У ДАЛО є документи, які добре висвітлюють цю тему. Нам відомо, що 2 червня 1942 року Кацман наполягав на тому, аби одяг і речі вбитих євреїв переходили до спеціальної організації, яка перебувала під його контролем, – «Volksdeutsche Mittelstelle» (VoMi, ФоMi). Вона повинна була все розподіляти між фольксдойчами²⁹⁸. Згодом, 13 липня, Кацман вимагав не тільки одяг і речі,

²⁹³ ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 1.

²⁹⁴ ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 9. Спр. 27. Арк. 10.

²⁹⁵ ДАЛО. Ф. Р-2042. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 31.

²⁹⁶ ДАЛО. Ф. Р-24. Оп. 1. Спр. 392. Арк. 24.

²⁹⁷ ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 9. Спр. 109. Арк. 5.

²⁹⁸ ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 12. Спр. 32. Арк. 56.

й меблі²⁹⁹. Перед акціями поліція навіть попереджала представників ФоМі, коли все буде відбуватись, аби ті могли підготуватись до роботи³⁰⁰.

Райхсфюрер СС Генріх Гімлер 19 липня 1942 року наказав своєму підлеглому в генерал-губернаторстві Фрідріхові-Вільгельмові Крюгеру «виселити» усіх євреїв на підконтрольній території до 31 грудня поточного року³⁰¹. Машина знищення розпочала свою роботу на повну потужність. Уже 15 липня 1942 року Кацман надіслав лист до всіх крайсгауптманів і штаттгауптманів, а також до керівника Орпо Зостена, керівника Зіпо-СД Танцмана і начальника райхспрокуратури Бауера. У цьому секретному документі він просив надати детальну інформацію про кількість євреїв і на картах різними кольорами позначити ті населені пункти, де євреїв більше або менше ніж тисяча. Через поспішність вимагалось надіслати ці карти в однотижневий термін³⁰².

Під час убивств євреїв 1942 року Кацман, на думку історика Дітера Поля, отримував розпорядження Крюгера щоденно³⁰³. Такого висновку дослідник дійшов на підставі аналізу книг доставки пошти. Матеріали зберігаються в ДАЛО³⁰⁴. У лютому 1943 року, коли розпочались нові розстріли, їх проводило Зіпо у Дрогобичі, Чорткові і Коломиї. Напередодні, 30 січня, Кацман видав розпорядження про повне обмеження пересування єврейського населення, за невеликим винятком³⁰⁵.

Про плани Ф. Кацмана знаємо, що він на початку серпня 1942 року говорив, що через півроку не буде вільних євреїв, адже вони будуть або виселені, або переведені в табори, або ліквідовані³⁰⁶. На початку 1943 року остаточне знищення ще не відбулось, як це анонсував Гімлер у своєму наказі. У

²⁹⁹ ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 13. Спр. 30. Арк. 55.

³⁰⁰ ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 12. Спр. 17. Арк. 32.

³⁰¹ Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. S. 211; Bundesarchiv Ludwigsburg. B 162. 4688. Bl. 168.

³⁰² ДАЛО. Ф. Р-24. Оп. 1. Спр. 261. Арк. 5–6.

³⁰³ Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. S. 269.

³⁰⁴ ДАЛО. Ф. Р-36. Оп. 2. Спр. 13, 14.

³⁰⁵ ДАЛО. Ф. Р-2042. Оп. 1. Спр. 154. Арк. 13.

³⁰⁶ ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 12. Спр. 42. Арк. 70.

порядку денному для крайсгауптманів (08.01.1943) знаходимо відомості про погодження дій із Кацманом, який очікував на співпрацю в майбутніх акціях. Досить часто він отримував підтримку³⁰⁷. Можемо говорити про свідому співучасть цивільної адміністрації у вбивстві десятків тисяч євреїв. Крайсгауптмани допомагали по-різному. Наприклад, вони забезпечували розстрільні команди транспортом, а навіть і алкоголем.

СС контролювало і займалось організацією створення закритих гетто. Їх поява передбачалась згідно з наказом начальника СС і поліції генерал-губернаторства Крюгера від 10 листопада 1942 року. Кацман у своїх розпорядженнях наголошував, що зміна місця перебування євреями каратиметься смертю. Таке саме покарання чекатиме на тих, хто їм допомагатиме і буде переховувати. Також винним у злочині вважали того, хто знав про місце переховування євреїв і не повідомляв про це відповідні органи влади³⁰⁸. Однак під час акцій місцеве населення досить часто допомагало євреям ховатись від переслідувачів. На підтвердження цього можна навести такий факт: у ДАЛО зберігається лист від СС (Маурер) до крайсгауптманів (11.06.1943) про те, що ще раз слід попередити населення щодо заборони допомоги євреям. Подібне правопорушення каралось смертю³⁰⁹. Маємо декілька документів щодо їхньої долі (справами займалась прокуратура). Людей страчували, а майно вилучали. Збереглося листування німецької прокуратури, поліції безпеки та інших закладів щодо конфіскації меблів в осіб, які переховували євреїв³¹⁰. Напередодні відступу на захід Зіпо-СД надіслало лист (12.07.1944) до керівника німецької прокуратури у Львові з повідомленням, що всі справи на невстановлених осіб, які переховували євреїв, слід направити їм³¹¹. Швидше за все, це було пов'язано із бажанням знищити документи.

³⁰⁷ ДАЛО. Ф. Р-2042. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 10.

³⁰⁸ ДАЛО. Ф. Р-24. Оп. 1. Спр. 392. Арк. 31.

³⁰⁹ ДАЛО. Ф. Р-2042. Оп. 1. Спр. 155. Арк. 76.

³¹⁰ ДАЛО. Ф. Р-37. Оп. 5. Спр. 16а.

³¹¹ ДАЛО. Ф. Р-77. Оп. 1. Спр. 366. Арк. 25.

Наприкінці 1942 року в живих залишили тільки тих євреїв, які працювали на важливих підприємствах, передусім для потреб війни. Наприклад, восени 1942 року оберфельдкомендатура 365 у Львові звітувала про 10 616 євреїв-робітників. Усі вони отримали спеціальні посвідчення з літерою «W» (Вермахт)³¹². Такі документи часто перевіряли. Командир Зіпо 9 січня 1943 року просив надати йому дані щодо кількості євреїв, яких позначали літерами «W» (Вермахт) і «R» (важка промисловість). Управління поліції повідомило, що станом на 11 січня кількість євреїв у таких населених пунктах становить: Жовква – 5 тисяч, Городок – 3 400, Яворів – 4 164, Рудки – 3 тисячі, Новий Яричів – 2 тисячі³¹³. Щоб знати чисельність євреїв, а також аби мати поіменні списки, СС займалось пошуками книг народжень, смертей та одружень. У ЦДІА України у м. Львові зберігається справа, у якій є списки метричних книг єврейських громад на території дистрикту. Серед матеріалів – листування управління опіки за населенням (Bevölkerungswesen und Fürsorge) з Кракова до місцевої СС. Мова, наприклад, про ті книги, яких бракувало станом на вересень 1942 року. Не було відомостей про них із таких населених пунктів, як Долина, Калуш, Тисмениця, Глумач і Богородчани. Збором книг займались крайсгауптмани. Далі вони передавали їх СС. Тому збереглись листи перших до других³¹⁴.

Або ще такий приклад. 25 січня 1943 р. Крюгер видав розпорядження вбити усіх євреїв, за винятком тих, які працювали на важливих для війни підприємствах³¹⁵. У той час нацистська влада старалась якнайшвидше провести германізацію дистрикту. Як не парадоксально, але після поразки вермахту під Сталінградом процес пришвидшився. Фольксдойчів зі сходу почали переселяти до Галичини. Наявність досить значної кількості євреїв була на той час скалкою в оці для місцевої влади. Процес знищення знову відновився. Після серпневої акції СС контролювало передавання власності євреїв фольксдойчам. У першу

³¹² Bundesarchiv Ludwigsburg. B 162. 4688. Bl. 183.

³¹³ ДАЛО. Ф. Р-24. Оп. 1. Спр. 261. Арк. 10–11.

³¹⁴ ЦДІА України у м. Львові. Ф. 755. Оп. 1. Спр. 129.

³¹⁵ Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. S. 246.

чергу, ішлося про меблі. Були складені відповідні списки і згідно з ними райхскомісар із утвердження німецької народності (Derbeauftragte des Reichskommissars für die Festigung Deutschen Volkstums) займався розподілом. У ДАЛО збережені квитанції на отримання цих меблів із Городка (осінь 1942 року)³¹⁶.

В українських архівосховищах документів про табори примусових робіт, які контролювали органи СС, на жаль, є мало. Головна проблема для дослідників полягає у їхній фрагментарності. Більшу частину матеріалів було знищено напередодні приходу Червоної армії. У ДАЛО є матеріали щодо розбудови Янівського табору примусових робіт (01.11.1942), найбільшого в дистрикті. Він розміщувався на окраїні Львова³¹⁷. Є дані щодо дезертирів серед його охоронців – колишніх червоноармійців, так званих «травників». Це лист від СС до Орпо (15.05.1943)³¹⁸. Також маємо деякі дані про ув'язнених у таборі українців і поляків³¹⁹.

Для порівняння, у Німеччині, в архіві «Федерального центру розслідувань злочинів нацистів» у місті Людвігсбургзі, документів про систему таборів на території дистрикту «Галичина» багато. Вони дозволяють скласти цілісну картину про їхнє функціонування³²⁰. Мабуть, найбільший судовий процес над колишніми працівниками адміністрації Янівського табору був проведений у 1967–1968 рр. у Штутгарті. На лаві підсудних опинилось 15 есесівців. Було встановлено їхні численні злочини. Для громадськості процес висвітлювався в місцевих газетах³²¹.

Початок будівництва таборів примусової праці в дистрикті Галичина розпочався 15 жовтня 1941 року. Процес здійснювався під контролем СС.

³¹⁶ ДАЛО. Ф. Р-11. Оп. 1. Спр. 47, 48, 190.

³¹⁷ ДАЛО. Ф. Р-37. Оп. 5. Спр. 35. Арк. 25.

³¹⁸ ДАЛО. Ф. Р-36. Оп. 3. Спр. 4. Арк. 3.

³¹⁹ ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 9. Спр. 34. Арк. 2–5.

³²⁰ Bundesarchiv Ludwigsburg. В 162. 2116.

³²¹ Bundesarchiv Ludwigsburg. В 162. 2113. Вл. 3286, 3290–3294, 3351–3354, 3363; 2114. Вл. 3422–3425, 3455, 3475–3483, 3543, 3553, 3555–3556, 3576–3579, 3621–3624, 3628, 3630, 3640–3642; 2115. Вл. 3721–3724, 3726–3729, 3787, 3809–3819, 3832–3835, 3839, 3854–3857, 3859, 3865–3880, 4044–4045; 2116. Вл. 4057–4058, 4245–4247; 2117. Вл. 4592–4594, 4665, 4748–4749; 2118. Вл. 4797, 4869, 4899a–4899b, 4941–4942, 4961–4962; 2119. Вл. 5046–5049, 5071–5075, 5270; 2120. Вл. 5294–5296; 2127. Вл. 7275; 2129. Вл. 7622.

Головною метою була побудова магістралі на схід – DG 4 (Durchgangstraße 4). Завдяки використанню єврейської робочої сили до 30 червня 1943 року на території дистрикту побудували 160 кілометрів шляху³²². У Дрогобичі гестапо жалілось, що отримало єврейську робочу силу тільки в серпні 1942-го³²³. Проте після цієї великої акції більша частина таборів примусових робіт були у владі СС. У той час навіть створювались нові. Маємо архівні дані щодо планування (04.09.1942) створення таборів, де мала використовуватись єврейська робоча сила, у Добромилі, Брожнів 1 і 2 та Сколе³²⁴.

Літом 1943 року офіційно євреї в дистрикті були лише в таборах примусових робіт. Починаючи з 20 липня, відбувались ліквідації деяких таборів³²⁵. Тому в їхній системі тривала реорганізація: 30 липня 1943 р. табори примусових робіт у крайсі Дрогобич стали частиною спеціальної групи «Zwangsarbeitslager-Gruppe Drohobycz», якою керував унтерштурмфюрер СС Фрідріх Гільдебранд. Про це великі місцеві підприємства «Karpaten Öl» і «Delta» були повідомлені керівництвом над озброєнням (Rüstungskommando Lemberg der Reichsministers für Bewaffnung und Munition)³²⁶. Особливим для нацистської влади був нафтовий бориславський басейн. Там єврейські робітники використовувалися до 1944 року. У ДАЛО зберігаються списки євреїв, які працювали там на підприємстві «Karpaten Öl»³²⁷.

З числа документів, що зберігаються в українських архівах, особливо інформативними є ті, які пов'язані з питанням використання єврейської робочої сили. У ДАЛО зберігається листування начальника СС і поліції з керівництвом Янівського табору щодо фінансових справ. Ішлося про те, що дві фірми – VNB (Vereinigte Holzbearbeitungsbetriebe) і «Firma Kreysa» – використовували ув'язнених євреїв як робочу силу і заборгували адміністрації табору великі

³²² Bundesarchiv Ludwigsburg. В 162. 4688. Bl. 198.

³²³ ДАЛО. Ф. Р-1951. Оп. 1. Спр. 519. Арк. 40.

³²⁴ ДАЛО. Ф. Р-62. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 51.

³²⁵ Bundesarchiv Ludwigsburg. В 162. 4688. Bl. 221.

³²⁶ ДАЛО. Ф. Р-62. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 87.

³²⁷ ДАЛО. Ф. Р-85 ; Ф. Р-1933. Оп. 1. Спр. 17.

суми³²⁸. Станом на 15 січня 1944 року підприємство VNB, наприклад, сплатило частину – 20 тисяч злотих. Залишалось – 35 595,27³²⁹. У листі цієї фірми від 6 грудня 1943 року наголошується на тому, що за зайнятих євреїв вони сплачували вчасно, але внаслідок виселення єврейського населення фірма отримала великі збитки, адже прийшлося терміново наймати нових, арійських робітників, робота яких здебільшого була непродуктивною. Зважаючи на це, фірма VNB просила зменшити суму оплати удвічі³³⁰. Комендант табору гауптштурмфюрер Варцок відповів, що зменшення суми неможливе, а єврейська робоча сила є настільки дешевою, що для фірми VNB не мало б бути проблем із виплатою грошей³³¹.

Адміністрація Янівського табору заробляла великі кошти. Ув'язнені євреї працювали на різних підприємствах як раби. Маємо лист від управління Янівського табору до відділу садівництва (Abteilung Gartenbau) в управлінні дистрикту, в якому подано рахунок (2 378,25 злотого). За які послуги, не вказано, але очевидно, що за використану робочу силу ув'язнених євреїв³³². Служба садівництва (Gartenbauamt) звернулась до підрозділу будівництва (Dezernat Bauwesen – Bauverwaltung) і відмітила, що у квітні євреїв у роботі не використовувала. Підрозділ будівництва (Dezernat Bauwesen – Bauverwaltung) 14 вересня 1942 року попросив адміністрацію табору 30 єврейських робітників для праці в парках Персенківка і Залізна вода, а також 15 чоловік для робіт у львівській опері³³³.

Попри те, що для Кацмана, перш за все, була важлива ліквідація євреїв – так зване «знищення через працю» (Vernichtung durch Arbeit), слід було виконувати і плани виробництва. Особливо це стосувалось побудови стратегічної дороги DG IV. Єврейська робоча сила на цьому проекті

³²⁸ ДАЛО. Ф. Р-36. Оп. 2. Спр. 6. Арк. 14, 28, 30–31, 33–37, 54–62.

³²⁹ Там само. Арк. 28.

³³⁰ ДАЛО. Ф. Р-36. Оп. 2. Спр. 6. Арк. 37.

³³¹ Там само. Арк. 36.

³³² ДАЛО. Ф. Р-37. Оп. 4. Спр. 140. Арк. 1.

³³³ Там само. Арк. 9.

застосовувалась ще зі жовтня 1941 року³³⁴. Тому, наприклад, протягом червня – липня 1943-го велось листування з адміністрацією таборів примусових робіт Кам'янка 1 і 2 щодо забезпечення ув'язнених медикаментами і бинтами. Ще 24 травня СС звернулось з цього питання до фармацевта Фанзелова, який був керівником аптечного відділу в дистрикті. Зазначалось, що ліки потрібні для 35 тисяч в'язнів, аби підтримувати їхню силу для важливої роботи³³⁵.

Звичайно, особливо важливими є ті документи, які більшою чи меншою мірою дають можливість вивчати процес проведення акцій. З 20 до 22 травня 1943 року була проведена акція в Самборі. У ДАЛО є звіт місцевої комендатури (21.06.1943) щодо використання зброї³³⁶. Маємо також документи, які висвітлюють потреби комісаріатів Бережан, Золочева і Самбора в амуніції після акцій³³⁷. Управління поліції міського староства Львова (Stadthauptmannschaft) направило листа до дирекції поліції (Polizeidirektion) (24 листопада 1942 р.), у якому були спеціальні вказівки для Шупо щодо проведення єврейських акцій³³⁸. Про акцію в Раві-Руській (07.12.1942), коли євреїв розстрілювали на цвинтарі, маємо свідчення німецьких солдатів, які бродили на території колишнього гетто. Їх схопила фельджандармерія. Отож, володіємо документами, у яких дезертири 18 та 25 грудня 1942 року дали пояснення того, що вони там робили і бачили³³⁹. Є в архіві і звіт Шупо Стрия про те, що в місті переховуються євреї³⁴⁰. Справами тих, хто переховував євреїв, займалось Кріпо. Про це читаємо у спеціальній примітці керівника Зіпо-СД (10.06.1944)³⁴¹. Зберігаються в архіві й документи про активну участь Орпо у знищенні євреїв Галичини.

³³⁴ Ангрік А. Знищення та праця: євреї і Транзитний шлях IV в центральній Україні // Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення. За ред. Рея Брандона та Венді Лауер. Пер. з англ. Н. Комарової. Київ: Дух і Літера, 2015. С. 270.

³³⁵ ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 9. Спр. 978. Арк. 1–5.

³³⁶ ДАЛО. Ф. Р-36. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 102.

³³⁷ ДАЛО. Ф. Р-36. Оп. 1. Спр. 6.

³³⁸ ДАЛО. Ф. Р-58. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 31.

³³⁹ ДАЛО. Ф. Р-28. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 150, 174–175.

³⁴⁰ ДАЛО. Ф. Р-1952. Оп. 1. Спр. 176. Арк. 23.

³⁴¹ ДАЛО. Ф. Р-77. Оп. 1. Спр. 1258. Арк. 5.

Підтвердженням є список розпоряджень за 1943 рік (Sachverzeichnis zu den Tagesbefehlen)³⁴².

Після ліквідації усіх гетто 22 червня 1943 року дистрикт офіційно був проголошений «Judenfrei». Багато євреїв втекли в ліси, особливо на півдні дистрикту. Тоді розпочалося полювання на них («Judenjagd»). Маємо звіт начальника СС і поліції до свого вищого керівництва, де подано інформацію про розстріли євреїв, які ховались у лісах (11.08.1943)³⁴³. Аналогічним є повідомлення (15.10.1943) жандармерії Стрия до крайсгауптмана міста про виявлену схованку євреїв у лісі³⁴⁴. В одному з документів СС є згадка, що була навіть спеціальна група, яка їх шукала. Група старалась виявити бункери (06.06.1944)³⁴⁵.

Документи СС і поліції стосуються безпосереднього проведення акцій, грабунку майна, використання євреїв, як робочої сили. Інформація, що містилась в них, була секретна. Тому, з наближенням фронту, ці документи знищувались. Ті, які залишились – не чисельні. В українських архівосховищах вони збереглись фрагментарно. Через це дуже складно прослідкувати канву події опираючись лише на них. Звідси випливає, що використовувати ці архівні матеріали варто у поєднанні із іншими джерелами. Тільки таким чином можливо правдиво інтерпретувати інформацію, що міститься в документах.

2.3. Документи судової гілки окупаційної влади в дистрикті «Галичина»

Особливо інформативними є документи німецької прокуратури і спеціального суду, який займався справами, пов'язаними з євреями. Багато місцевих жителів їх переховували. З позиції нацистського судочинства це трактувалось як серйозне правопорушення. Проте завдяки архівним

³⁴² ДАЛО. Ф. Р-2042. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 7–11.

³⁴³ ДАЛО. Ф. Р-66. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 11–13.

³⁴⁴ ДАЛО. Ф. Р-1952. Оп. 1. Спр. 176. Арк. 58.

³⁴⁵ ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 12. Спр. 97. Арк. 153.

документам можемо говорити про чисельність вдалих чи невдалих спроб порятунку переслідуваних євреїв.

У дистрикті спеціальний суд (Sondergerichte) почав діяти 13 жовтня 1941 року³⁴⁶. Він працював для ненімецького населення в найбільших містах: Львові, Тернополі та Івано-Франківську. Спеціальний суд у Львові почав працювати в листопаді 1941-го але невідомо, чи він у той час видавав вироки проти євреїв. Перше подібне слідство відбулося в січні 1942 року. Однак євреїв судив німецький суд. Вироком була або смертна кара, або ж суд виправдовував підсудного. Так було, наприклад, у Тернополі³⁴⁷. Перший відомий смертний вирок єврею, який покинув територію гетто, був виданий 16 жовтня 1942 року³⁴⁸.

Найбільше матеріалів судів стосуються переховування євреїв³⁴⁹.

Наприклад, у ДАЛО є справа про звинувачення поляка Володимира Корбецького в переховуванні євреїв. За період із листопада 1942 року до травня 1943-го в його будинку в містечку Турка переховувалось кілька євреїв. За сховок вони заплатили йому 1 700 злотих. Корбецького засудили до смертної кари. Його адвокат навіть написав звернення про помилування до губернатора Ганса Франка. У ньому наголошувалось на тому, що Корбецький – бідний робітник, який має велику сім'ю – дружину і восьмеро дітей. Чотирнадцятого грудня 1943 року головний відділ юстиції генерал-губернаторства надіслав лист прокуратурі у Львові, в якому йшлося, що помилування не буде, а вирок слід виконати. Також зазначалось, що дружина Корбецького повинна бути під підозрою, оскільки вона могла бути співником чоловіка³⁵⁰. Аналогічною була справа про звинувачення Юлія Костирка, який також переховував євреїв. Деталі, на жаль, невідомі. Знаємо тільки про факт арешту, який відбувся у

³⁴⁶ Bundesarchiv Ludwigsburg. B 162. 4688. 164.

³⁴⁷ Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. S. 79, 163.

³⁴⁸ ДАЛО. Ф. Р-77. Оп. 1. Спр. 284. Арк. 4.

³⁴⁹ ДАЛО. Ф. Р-77. Оп. 1. Спр. 309, 343, 366, 504, 654, 661, 735, 801, 835, 851, 1054, 1064, 1168, 1228, 1230, 1258, 1279, 1327.

³⁵⁰ ДАЛО. Ф. Р-77. Оп. 1. Спр. 504.

Львові 11 липня 1944 року³⁵¹. Ще одна справа (серпень 1943 р.) була заведена проти Богдана і Євгенії Грабовських, а також Євдокії Борис, які переховували євреїв у Рогатині³⁵². Є також звинувачення поляка Міхала Цеслуцінського в переховуванні євреїв у Львові. У січні 1944 року управитель дому помітив, як вони заходили до квартири цього чоловіка. Самого Цеслуцінського ж не встигли допитали, оскільки він утік, побоюючись смертельного вироку від окупаційної влади³⁵³.

Українці Семен Маслій і Йозеф Маслій переховували, а потім убили єврея Давіда Ландау і двох невідомих єврейок у грудні 1942 року. Спочатку Маслії допомагали, надаючи їм прихисток, проте згодом жорстоко розправилися зі своїми жертвами з ціллю наживи. Слідство, яке проводила кримінальна поліція, встановило, що Ландау було вбито виключно з метою пограбування. Найімовірніше, що також із цієї причини Маслії вбили ще дві особи, зокрема ще одну єврейку, яка в них переховувалась (жінка видавала себе за арійку по імені Марія Шелінська), а також її подругу³⁵⁴.

Деякі судові справи стосуються крадіжок майна євреїв. З погляду нацистів воно було власністю Райху. В архіві зберігається справа про звинувачення Йозефа Красовського та інших, у тому числі вахманів СС (охоронців табору), у крадіжці речей із табору примусових робіт у Львові (йдеться про Янівський табір). Зокрема 29 лютого 1943 р. служба безпеки (СД) направила лист до спеціального суду (Sondergericht) при німецькому суді у Львові, в якому зазначалось, що кілька чоловіків з табору вкрали одяг (піджаки, штани), столові прибори (ложки, виделки, ножі) і навіть фотоапарат. Відповідно до звіту Кріпо (Kriminaldirektion) від 8 липня 1943 року, зрозуміло, що злочин завдав збитків більше ніж на 200 тисяч злотих. Тільки самих костюмів було вкрадено 500. Серед злочинців були українці та поляки. Їхніми спільниками виявилися вахмани СС, національність яких установити важко (в

³⁵¹ ДАЛО. Ф. Р-77. Оп. 1. Спр. 366. Арк. 14.

³⁵² Там само. Арк. 33.

³⁵³ ДАЛО. Ф. Р-77. Оп. 1. Спр. 309.

³⁵⁴ Там само. Спр. 343.

одних документах записано, що вони українці, в інших – росіяни). Також, згідно з пізнішими звітами, стає відомо, що вкрадені речі зловмисники продавали на Краківській площі, на ринку в самому центрі Львова. Багато хто із крадіїв утік, проте заарештовані українці Красовський і Стельмах уникли покарання, оскільки були записані у ваффен дивізії СС «Галичина» і суд, що проходив 20 січня 1944 року, відмовився вести справу за таких обставин³⁵⁵.

Цікавою є справа про звинувачення Гринька Чучмана у крадіжці речей (одягу, посуду, книг, машинки для гоління) із Золочівського гетто у травні 1943 року. Він і його спільники (ще дві особи) забирали речі з помешкань тих євреїв, яких виселили. Чучмана рішенням прокуратури засудили до одного року ув'язнення. Це рішення він намагався опротестувати у спеціальному суді, проте йому в цьому відмовили³⁵⁶.

Найдивніший випадок стався в місті Самборі. Єврей Мозес Гальберт, перебуваючи на арійській території міста, 9 січня 1943 року намагався повернути собі золото свого тестя. У той момент він був пограбований українцями Стефаном Калакуном і Міхалом Студентом. Гальберт, однак, не змирився, а на другий день звернувся до єврейського поліцейського, а той, у свою чергу, до кримінальної поліції міста. Як наслідок, обидва кривдники були затримані, а згодом і заарештовані. Уже сам факт того, що Гальберт звертався до поліції в надії на позитивний результат, є дивовижним. Зрозуміло, що майно повернути не вдалось, оскільки його автоматично вважали власністю німецької держави, а єдине, що отримав Мозес Гальберт, – це моральна сатисфакція від того, що злочинців покарано. Однак на той час він уже сам перебував під арештом. Як свідчив Гальберт під час допиту, він не знав про те, що золото належить Райху³⁵⁷.

³⁵⁵ ДАЛО. Ф. Р-77. Оп. 1. Спр. 363.

³⁵⁶ Там само. Спр. 492.

³⁵⁷ Там само. Спр. 324.

Інформацію різного характеру можемо почерпнути з відповідних вироків спеціального суду (Sondergericht). Наприклад про акцію у Бродях, яка здійснювалась 22 травня 1943 року³⁵⁸.

Використовуючи матеріали прокуратури окупаційної німецької влади і спеціального суду при Німецькому суді можемо вивчати широкий спектр тем, що стосуються переслідування єврейського народу. Особливо добре висвітлено питання переховування євреїв місцевим населенням, а також випадки пограбування їх майна. Документи судової гілки окупаційної влади дослідниками Голокосту в дистрикті «Галичина» використовувались рідко. Тому цей комплекс матеріалів ще достатньо не вивчений.

2.4. Документи української допоміжної поліції

У перші дні нацистської окупації у Львові розпочався процес створення Української Народної Міліції (далі – УНМ) з ініціативи ОУН (Б). Проте німці вважали її небезпечною через широку свободу дій. Коли 1 серпня 1941 року офіційно був створений дистрикт «Галичина», місцева влада заходилась ліквідувати цю структуру. Її членам запропонували перейти до новоствореної Української допоміжної поліції. Вона з'явилась між 10 і 13 серпнем 1941 року. Спочатку було 3 тисячі поліцейських. З часом їхня кількість почала збільшуватись. У квітні 1942-го вона вже налічувала 3 400 осіб, а 1943 року це число зросло до 4 тисяч³⁵⁹. Наприклад у липні 1942-го, в дистрикті «Галичина» було 3 434 членів української поліції³⁶⁰. За даними історика Александра Прусина, у жовтні 1942 року у Львові служило 13 офіцерів і 465 поліцейських³⁶¹. З часом чисельність особового складу і в дистрикті, і у Львові тільки збільшувалась. У жовтні 1943-го в українській поліції на території

³⁵⁸ ДАЛЮ. Ф. Р-77. Оп. 1. Спр. 574. Арк. 1-3.

³⁵⁹ Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. S. 92.

³⁶⁰ ДАЛЮ. Ф. Р-58. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 39.

³⁶¹ Finder G., Prusin A. Collaboration in Eastern Galicia: The Ukrainian police and the Holocaust. *East European Jewish Affairs*. London: Routledge, 2004. № 34 (2). P. 102.

дистрикту служило 4 133 осіб. З них 19 офіцерів і 841 поліцейський безпосередньо у Львові³⁶².

У ДАТО зберігається наказ тернопільської окружної команди від 25 березня 1942 року, де є багато відомостей про чисельність української допоміжної поліції. На той час в окрузі Тернопіль склад був збільшений до шести старшин і 265 поліцейських. Відділи функціонували в Теребовлі, Скалаті, Збаражі, Зборові, Великих Бірках, Гримайлові та Підволочиську³⁶³. Серед документів, які збереглися, насамперед цікавими є матеріали автобіографічного характеру поліцейських 3-го комісаріату у Львові (1941–1942 рр.). Вони дозволяють дослідити соціальне становище поліцейських. Більшість із них походила із селян та ремісників³⁶⁴. Аналогічною була ситуація і в інших підрозділах.

Матеріали про українську допоміжну поліцію ми виділяємо окремо, зважаючи на їхню велику кількість. Вони є інформативним джерелом до вивчення історії Голокосту, адже українська допоміжна поліція (далі – УДП) часто залучалась до проведення акцій або ж охорони таборів примусових робіт. Вона підпорядковувалась Орпо і перебувала в тісній співпраці з іншими каральними органами. У ДАЛО зберігається окрема справа щодо взаємодії органів правопорядку, а саме СД, польської і української поліції³⁶⁵. У документах ДАТО є повідомлення про те, що УДП із 26 серпня 1942 року підлягає компетенції СС і поліцейського суду у Кракові. У документі уточнено, за які провини передбачалось покарання. Наприклад, ідеться про заборону контактів з євреями і «ходження» з єврейками³⁶⁶.

У столиці дистрикту, Львові, число комісаріатів спочатку було – шість, згодом зросло до 11³⁶⁷. В архівосховищах досить добре представлені документи, що висвітлюють антиєврейські дії. Володіємо звітами львівських

³⁶² ДАЛО. Ф. Р-58. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 11.

³⁶³ ДАТО. Ф. Р-284. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 19.

³⁶⁴ ДАЛО. Ф. Р-16. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 1–100.

³⁶⁵ ДАЛО. Ф. Р-36. Оп. 1. Спр. 27.

³⁶⁶ ДАТО. Ф. Р-284. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 60.

³⁶⁷ ДАЛО. Ф. Р-37. Оп. 4. Спр. 183. Арк. 21.

комісаріатів української поліції до своєї головної команди щодо проведення акцій, унаслідок яких єврейське населення вивозили до табору смерті «Белжець». Документи друковані українською та німецькою мовами. У своїх рапортах українські комісаріати звітували про проходження інструктажу, про перебіг і форс-мажорні ситуації під час самої акції, про її результати: подавали інформацію про кількість затриманих євреїв і вилучених ключів від квартир. Окремі звіти написано за фактами підкупу. У такому разі до рапорту додавали предмет підкупу (гроші, коштовності, шнапс тощо). У ДАЛО є звіти першого³⁶⁸, другого³⁶⁹, третього³⁷⁰, четвертого³⁷¹, п'ятого³⁷², і шостого³⁷³ комісаріатів до головної команди української поліції. Також у справі є звіти самої головної команди до шуцполіції³⁷⁴. Окрім того, є ще один цікавий документ: звернення керівника єврейської біржі праці д-ра Ніцше до всіх підприємств, на яких застосовувалася праця євреїв, з повідомленням про нові правила прийняття їх на роботу³⁷⁵. У документі йшлося про встановлення правила, коли на кожного єврея було заведено справу і видано особливу реєстраційну картку (Meldekarte) з номером цієї справи.

Під час проведення акції у Львові наприкінці березня 1942 року нацисти використовували як допоміжну силу українську і єврейську поліцію. Згідно зі звітом 6-го українського комісаріату, 25 березня до акції було залучено 12 німецьких поліцейських, 22 українських і 40 єврейських³⁷⁶; 27 березня – 12 німців, 23 українці і 39 євреїв³⁷⁷, а 30 березня – 14 німців і 32 українці³⁷⁸. Беручи до уваги зазначені цифри, можна встановити певну пропорцію. Наприклад, у проведенні акцій 25, 27 і 30 березня від 6-го комісаріату загалом брало участь 38 німців, 77 українців і 79 євреїв. У відсотковому відношенні –

³⁶⁸ ДАЛО. Ф. Р-12. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 8.

³⁶⁹ Там само. Арк. 83.

³⁷⁰ Там само. Арк. 78.

³⁷¹ Там само. Арк. 42, 76.

³⁷² Там само. Арк. 81.

³⁷³ Там само. Арк. 2, 34, 57.

³⁷⁴ Там само. Арк. 9, 13, 14, 15, 52.

³⁷⁵ Там само. Арк. 10.

³⁷⁶ Там само. Арк. 3.

³⁷⁷ Там само. Арк. 34.

³⁷⁸ Там само. Арк. 57.

19,59 % німців, 39,7 % українців, 40,72 % євреїв. Подібними були кількісні пропорції представників поліції і в інших комісаріатах. Наприклад, від 1-го комісаріату 25 березня акцію проводили 10 німецьких, 20 українських і 40 єврейських поліцейських³⁷⁹; 27 березня від 4-го комісаріату брало участь 16 німецьких, 31 український і 38 єврейських поліцейських³⁸⁰.

У ЦДАВО України зберігаються звіти українських поліцейських Львова, в яких вони повідомляють про використання зброї під час акцій в березні і серпні 1942 року. Наприклад, поліцейський 5-го комісаріату Довганик відрепортував, що до збірної пункту 15 серпня 1942 року було доставлено 685 євреїв і під час акції було використано сім набоїв до тих, що втікали. Працівники Шупо підстрелили одного, а українські поліцейські – трьох євреїв. Також у звіті Довганик зазначає, що були випадки підкупу. Єврейка Тавба Цукер на вулиці Замарстинівській, 50, пропонувала 200 злотих і золотий перстень. Поліцейський 1-го комісаріату Михайло Олійник 12 серпня стріляв до жінки, яка вискочила з трамваю під час транспортування. Куля її не зачепила, і відразу ж інші поліцейські жінку спіймали. Також є звіт від 14 серпня 1942 року про перебіг акції, яка відбувалась напередодні вдень. Поліція безпеки розпочала її о 14 годині. Від 6-го українського комісаріату брало участь 14 чоловік. Унаслідок акції до Янівського табору було доставлено 99 євреїв. Використовували зброю. Одну єврейку вбили вночі, під час транспортування³⁸¹. В архівах зберігаються і матеріали та звіти про серпневу акцію³⁸². Цінними є документи ДАЛО з інформацією про озброєння поліції у 1941–1942 рр.³⁸³.

Маємо відомості про постійне ведення служби на території гетто представниками української допоміжної поліції. Зокрема, за весь період

³⁷⁹ ДАЛО. Ф. Р-12. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 8.

³⁸⁰ Там само. Арк. 42.

³⁸¹ ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 378. Арк. 63, 66.

³⁸² ДАЛО. Ф. Р-12. Оп. 1. Спр. 39–40.

³⁸³ ДАЛО. Ф. Р-13. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 13; ДАЛО. Ф. Р-13. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 42; ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 2. Спр. 58. Арк. 9.

окупації міста число поліцейських, які виконували там завдання, коливалось від п'яти до 25 % особового складу комісаріату³⁸⁴.

У ДАТО зберігаються численні документи української поліції. Зокрема, є наказ тернопільської окружної команди, виданий 10 січня 1942 року. У ньому подано численні інструкції. Наприклад, у разі виявлення єврея без ідентифікаційної нарукавної пов'язки його слід арештувати, а потім передати поліції безпеки (Зіпо)³⁸⁵. Маємо і підтвердження браку дисципліни. Зокрема, є наказ (від 1 червня 1942 р.) про покарання поліцейського Ковб'ясовського арештом на чотири дні за те, що залишив свій пост у таборі примусових робіт «Озірна». У наказах від 5 липня, 30 серпня і 25 грудня 1942 року є списки поліцейських, які служили в таборах примусових робіт (Озірна, Якторів, Плугів, Ступки, Кам'янка, Брониславівка, Бірки Великі, Зборів, Тернопіль, Козаки та Лавриківці)³⁸⁶. В інших звітах є інформація про ліквідацію табору в Лавриківцях 15 грудня 1942 року³⁸⁷, а також наказ, що поліцейські, які служать у таборах, повинні повернутись до своїх відділень 1 січня 1943-го³⁸⁸.

УДП систематично шукала євреїв, які переховувались³⁸⁹. У ДАЛО є документи про їхні арешти³⁹⁰. Спійманих передавали Зіпо, а тих, хто їх ховав, до спеціального суду³⁹¹.

Спектр документів Української допоміжної поліції широкий: заяви про вступ на службу, анкети, особові списки, звіти про дислокацію підрозділів, використання зброї на службі, про роботу, зокрема про участь в акціях «виселення» євреїв, тощо. У вітчизняних архівосховищах цих матеріалів зберігається доволі багато. В основному це фонди обласних державних

³⁸⁴ Підрахунки було здійснено в статті: Мартиненко Т. Українська допоміжна поліція в окрузі Львів-місто: штрихи до соціального портрету. С. 156. Детальніше див.: ДАЛО. Ф. Р-16. Оп. 1, Спр. 14. Арк. 42-57; ДАЛО. Ф. Р-16. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 24, 27, 92, 94.

³⁸⁵ ДАТО. Ф. Р-284. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 2-4.

³⁸⁶ Там само. Арк. 43-45, 57-60, 83.

³⁸⁷ Там само. Арк. 81.

³⁸⁸ Там само. Арк. 82.

³⁸⁹ ДАЛО. Ф. Р-12. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 17.

³⁹⁰ Там само. Спр. 7. Арк. 36; ДАЛО. Ф. Р-16. Оп. 1. Спр. 39. Арк. 51, 56.

³⁹¹ ДАЛО. Ф. Р-16. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 2.

архівних установ Львова і Тернополя. Хоча, деякі документи є у ЦДАВО України.

2.5. Документи юденратів

Для керування євреями нацистська влада організувала спеціальні ради або юденрати (Judenräte). На них була покладена відповідальність за реалізацію нацистської політики щодо євреїв. Роль, яку відігравали юденрати в роки Другої світової війни є однією з найбільш контраверсійних. З одного боку, їхні представники старались допомогти єдиновірцям, а з другого – вони, під страхом смертної кари, повинні були виконувати всі накази німців.

Утворення і діяльність юденратів була напряму пов'язана з військовими успіхами нацистів у Польщі у вересні 1939 року. На захопленій території опинилась величезна кількість євреїв. Нацистська верхівка вирішила створити спеціальне самоуправління. Так, 21 вересня 1939 р. Райнгард Гайдріх, начальник поліції безпеки (Sicherheitspolizei або Зіпо) і Служби безпеки (Sicherheitsdienst або СД, розвідувальної служби нацистської партії), надіслав усім командирам айнзацгруп секретну депешу, в якій уперше йшлося про створення єврейських рад³⁹². Діяльність юденратів у генерал-губернаторстві регулювалась наказом генерал-губернатора Ганса Франка від 28 листопада 1939 року. Із 7 серпня 1941-го ці закони також були введені і на території дистрикту «Галичина»³⁹³. У кожній єврейській общині мав бути утворений представницький орган. Голова юденрату обирався єврейською громадою. Про його вибір слід було відзвітувати крайсгауптману або штадгауптману, які мали право змінити склад ради.

Головними завданнями юденратів були реєстрація населення і контроль за ним, організація примусової праці, проведення переселення в гетто, соціальна та економічна опіка, співпраця з німецькою поліцією у здійсненні конфіскації

³⁹² Hilberg R. Die Vernichtung der europäischen Juden. S. 201.

³⁹³ Mazur G., Skwara J., Węgierski J. Kronika 2350 dni wojny i okupacji Lwowa: 1 IX 1939–5 II 1946. Kraków, 2007. S. 224.

різноманітного майна і проведенні депортацій євреїв під час масового знищення. Перш за все, єврейська рада повинна була виконувати німецькі накази, а всі євреї були зобов'язані підкорятись юденрату. У разі невиконання розпоряджень німців покаранням була смерть. Представництво створювалось у населених пунктах, де було більше ніж 50 євреїв. Якщо населення становило не більше ніж 10 тисяч, то в керівництві юденрату мало бути 12 чоловік, а якщо більше, то 24³⁹⁴. Деколи це не збігалось.

У ДАЛО є лист крайсгауптмана округу Львів (Lemberg-Land) до ландкомісара в Жовкві про утворення місцевого юденрату. В документі детально розписано, скільки має бути чоловік при керівництві радою. У населеному пункті, де є до 10 тисяч, – 12 чоловік, якщо більше, – то 24. Остаточо членів юденрату затверджував крайсгауптман. Ця рада повинна була виконувати завдання від різноманітних німецьких служб, але тільки ті, які пересилав крайсгауптман. У відповідь ландкомісар із Жовкви повідомив (08.10.1941), що в них обрали керівництво єврейської ради чисельністю 12 чоловік, а в Куликові і Мостах Великих – по шість³⁹⁵. Відповідно, маємо листи-звернення з Наварії (22.04.1942) і Великих Очей (01.06.1942), з проханням затвердити склад рад³⁹⁶. У столиці дистрикту «Галичина» – Львові юденрат (Jüdische Gemeinde der Stadt Lemberg) було створено 22 липня 1941 р³⁹⁷. На початку єврейська рада складалася з 10 секцій і тисячі працівників. До керівництва входило шестеро чоловік, згодом їхня кількість зросла до 12-ти. У липні 1942 року їх було вже 30³⁹⁸. Адміністрація львівського юденрату була величезна і складалася із 4 тисяч осіб (4,5 % від усіх мешканців гетто)³⁹⁹. У липні 1942 року, коли виробляли робочі картки, виявилось, що вже є 5 тисяч працівників. Більшу їхню частину було депортовано в серпні того ж самого

³⁹⁴ Арад И. Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941–1945). С. 169–170.

³⁹⁵ ДАЛО. Ф. Р-24. Оп. 1. Спр. 390. Арк. 1, 4.

³⁹⁶ Там само. Арк. 14–15.

³⁹⁷ Ковба Ж. Людяність у безодні пекла. С. 81.

³⁹⁸ Sandkühler T. Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz 1941–1944. S. 202.

³⁹⁹ Trunk I. Judenrat: The Jewish Councils in Eastern Europe under Nazi Occupation. P. 51.

року до табору смерті «Белжець»⁴⁰⁰. Для порівняння, у Коломиї в юденраті в різний час працювало від 300 до 500 чоловік, а у Дрогобичі – більше ніж 250⁴⁰¹. Склад керівництва юденратів у Галичині дуже часто змінювався. Його членів або міняли або розстрілювали⁴⁰². Німецький дослідник Томас Зандкюлер пише, що на моральний занепад працівників єврейських рад передусім впливало те, що часто змінювались керівники юденратів, а також те, що вони виконували накази, які сприяли «остаточному вирішенню єврейського питання»⁴⁰³.

Склад єврейських рад швидко змінювався через різні причини. По-перше, керівники часто ставали заручниками складних рішень і не могли їх прийняти, через що їх усували (здебільшого шляхом фізичного знищення). Наприклад, маємо документ, у якому ландкомісар з Бібрки пише до крайсгауптмана округу Львів, що юденрат Миколаєва просить затвердити двох нових працівників, оскільки попередні не справлялися. Відповідь була ствердна⁴⁰⁴. Також є лист юденрату з Нового Яричева (04.11.1942) до крайсгауптмана Lemberg-Land з проханням затвердити кандидатуру нового члена правління, який мав замінити померлого⁴⁰⁵.

Юденрати мали велику кількість відділів. Зокрема, структура львівського юденрату була така: відділ кадрів, житловий відділ, господарський відділ, відділ праці, відділ охорони здоров'я, соціальний відділ, юридичний відділ, статистичний відділ, будівельний відділ, відділ освіти, похоронний відділ, відділ релігії⁴⁰⁶. Інші юденрати дистрикту «Галичина» мали аналогічну структуру і відрізнялись хіба що чисельністю.

Єврейська служба порядку Львова (Judische Ordnungsdienst Lemberg) рішенням керівника СС і поліції Фрідріха Кацмана була утворена в листопаді 1941 року. Спочатку поліцейськими ставала молоді люди, які походили з

⁴⁰⁰ Sandkühler T. Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz 1941–1944. S. 204.

⁴⁰¹ Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. S. 106.

⁴⁰² Ibidem. S. 106.

⁴⁰³ Sandkühler T. Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz 1941–1944. S. 202.

⁴⁰⁴ ДАЛО. Ф. Р-24. Оп. 1. Спр. 390. Арк. 12–13.

⁴⁰⁵ Там само. Арк. 18.

⁴⁰⁶ Йонес Е. Евреи Львова в годы Второй Мировой Войны и катастрофы европейского еврейства 1939–1944. С. 120–131.

інтелігенції. Відомо, що багато хто з них згодом тікав як дезертир, щоб не бути причетним до «остаточного вирішення єврейського питання»⁴⁰⁷. На початку поліцейських було 500, згодом – приблизно 750⁴⁰⁸.

Для керівництва єврейською громадою німцям потрібні були дані про чисельність населення, статевий чи віковий склад, працездатну спроможність, кількість представників певного фаху і т. д. В українських архівосховищах збереглась низка документів, у яких юденрати подають таку інформацію.

Тернопільський юденрат було створено наприкінці липня 1941 року. Так само як і у Львові, одне з його першочергових завдань – збір контрибуції, а також підрахунок чисельності єврейського населення. За даними юденрату, в місті перебувало приблизно 20 тисяч євреїв⁴⁰⁹. Юденрат Борислава повідомляв Зіпо-СД у Дрогобичі про кількість робітників у міських майстернях із січня до червня 1942 року. У той час максимальна кількість євреїв, які там працювали, становила 3 037 чоловік⁴¹⁰.

Юденрати невеликих поселень біля Львова: Зимної Води, Рудна, Голоско і Брюхович-Лонецьких на власних засіданнях (грудень 1941 – січень 1942 рр.) обговорюють дані про кількість населення, їхню професійну кваліфікацію та зайнятість. Цю інформацію надсилали до нацистської адміністрації⁴¹¹. Юденрат Дрогобича надіслав до головного лікаря дистрикту лист (01.10.1942) зі списком членів ради, які були виселені 7 і 8 серпня 1942 року⁴¹².

У ДАЛО зберігається розпорядження стосовно євреїв. Ішлося про те, що юденрати мали встановити імена тих євреїв, які після 7 серпня 1941 року без дозволу переселились зі свого постійного місця перебування на іншу територію. Після ідентифікації цих осіб служба безпеки (СД) мала доправляти

⁴⁰⁷ Sandkühler T. Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz 1941–1944. S. 205.

⁴⁰⁸ Bundesarchiv Ludwigsburg. B 162. 4688. Bl. 173.

⁴⁰⁹ ДАТО. Ф. Р-274. Оп. 1. Спр. 123. Арк. 114.

⁴¹⁰ ДАЛО. Ф. Р-1942. Оп. 1. Спр. 2.

Арк. 2.

⁴¹¹ ДАЛО. Ф. Р-24. Оп. 1. Спр. 390. Арк. 5–7, 10–11, 19–20.

⁴¹² ДАЛО. Ф. Р-1925. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 4.

їх до таборів примусових робіт⁴¹³. Немає підстав вважати, що юденрати не надавали потрібних свідчень.

Велика частина львівських євреїв ще в лютому догадувалась про можливі проблеми для тих, хто не має роботи. Багато людей одразу ж звернулися до юденрату, аби там їм призначили будь-яку роботу. Проте це було неможливо, оскільки відділ праці при юденраті був уже розформований. Він діяв при міській управі і очолив його німець Гайнц Вебер. Щоденно юденрат відправляв йому певну кількість робітників, якими той розпоряджався на власний розсуд⁴¹⁴.

Інформацію подавали не тільки про працююче і непрацююче населення. Юденрати збирали інформацію про людей однієї кваліфікації і передавали її німцям. У ДАЛО зберігається лист (23.06.1942) єврейської ради Дрогобича до служби охорони здоров'я у Львові (Gesundheitskammer), де вказується про те, що юденрат надсилає заповнений формуляр на персонал єврейських фармацевтів і допоміжний персонал⁴¹⁵.

Ради допомагали шукати і впорядковувати інформацію про єврейські метричні книги. Є багато списків книг народжень, смертей та одружень, які складала представники єврейських громад⁴¹⁶. Інформація німцям була потрібна для підрахунку чисельності населення.

Одне з основних завдань юденратів – це організація примусової праці євреїв. Таким чином, нацистська влада на певний час забезпечувала себе дешевою робочою силою. В українських архівах збереглися документи, які висвітлюють діяльність єврейських рад у цьому напрямі.

Голові львівського юденрату Йозефові Парнасу наприкінці жовтня 1941 року поліція безпеки (Зіпо) наказала прислати 500 чоловіків у табір примусових робіт «Куровичі». Він відмовився і його заарештували як заручника⁴¹⁷. У той

⁴¹³ ДАЛО. Ф. Р-24. Оп. 1. Спр. 392. Арк. 1.

⁴¹⁴ Honigsman J. Zagłada żydów Lwowskich. S. 44.; Кахане Д. Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. С. 68.

⁴¹⁵ ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 9. Спр. 997. Арк. 1.

⁴¹⁶ ЦДА України у м. Львові. Ф. 755. Оп. 1. Спр. 129. Арк. 257, 307–309, 317, 319–324, 398–401, 410–414.

⁴¹⁷ Sandkühler T. Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz 1941–1944. S. 146.

час заступник Парнаса – Адольф Ротфельд 2 листопада 1941 року надіслав лист міському голові, в якому йшлося про те, що ще 30 жовтня все було зроблено в термін⁴¹⁸. Парнас, проте, був страчений. Його місце зайняв Ротфельд⁴¹⁹. Вищезгаданий лист засвідчує пряму відповідальність юденрату за те, що 500 чоловік потрапили в табір примусових робіт. Однак слід відмітити, що в Ротфельда можливості відмовити німцям, без негативних наслідків для себе, не було.

Доказом участі єврейської поліції Львова у примусі до роботи є численні спогади. Серед них післявоєнні свідчення єврея Йозефа Датнера (1 березня 1948 р.), які він склав прокуратурі окружного суду у Варшаві (Prokuratura Sądu Okręgowego). Копії документа зберігаються в ГДА СБУ. Датнер згадував, що керівник відділу біржі праці у Львові, який займався справами євреїв (Arbeitsamt-Judeneinsatz), Гайнц Вебер часто наказував єврейській поліції порядку відловлювати людей з гетто для певної роботи. Деколи нещасні потрапляли в Янівський табір примусових робіт. Хоча дехто давав Веберові хабарі і, таким чином, рятувався⁴²⁰. Ще один єврей, Густав Бурий [склав свідчення в Катовіцах (Польща) 4 лютого 1948 р.] згадував, що всі 800 євреїв фірми «Галіроль» здавали певну суму Веберові за послугу продовження терміну дії трудових посвідчень⁴²¹.

У ДАТО зберігається листування між міською владою міста Скалат і місцевим юденратом. У ній обговорюються різноманітні проблеми. Зокрема, міська влада просить залучити до громадських робіт єврейських працівників, надсилає повідомлення про штраф для осіб, які занехаяли різними нечистотами власні ділянки землі в місті⁴²². Із листів стає зрозумілим, що виникали неузгодженості між місцевою міською владою і юденратом. Влада платила кошти єврейським робітникам особисто, що не задовольняло юденрат. Його голова Нірлер запевняв міську владу, що кошти слід направляти до єврейської

⁴¹⁸ ДАЛО. Ф. Р-37. Оп. 4. Спр. 140. Арк. 77.

⁴¹⁹ Sandkühler T. Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz 1941–1944. S. 146.

⁴²⁰ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 987. Т. 2. Арк. 49, 52–53.

⁴²¹ Там само. Арк. 43.

⁴²² ДАТО. Ф. Р-187. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1–5.

ради, а та нараховує зарплату за виконану роботу. У справу втрутилась вища інстанція. З Тернополя міському голові Скалата Хрущу було надіслано лист (30 вересня 1941 р.) від районного керівника, де було чітко роз'яснено, що робітники не повинні отримувати зарплату на руки. Гроші слід переправляти в юденрат. У листі детально описано тарифи оплати залежно від майстерності робітника⁴²³. У генерал-губернаторстві існували окремі закони та рекомендації, про те, яким чином повинна здійснюватись оплата єврейським робітникам⁴²⁴.

У межах громади головним завданням юденрату було підтримувати порядок. Задля здійснення керівництва гетто, в першу чергу, єврейські ради друкували оголошення. У Львові їх публікували в бюлетні юденрату. У ДАЛО зберігається перший номер, датований 1 січня 1942 року⁴²⁵. У ньому містяться офіційні розпорядження адміністрації дистрикту, детально розписано всю структуру єврейської ради, а також подано потрібну інформацію побутового характеру. Ідеться про видачу продуктових карток, про робочі посвідчення, питання житла і організацію єврейської соціальної самопомоги.

Юденрати впроваджували спеціальні картотеки населення гетто. Їх робили за алфавітним принципом. Картотека львівського юденрату зберігається в ЦДІА України у м. Львові. На кожній картці є шість пунктів: ім'я, прізвище, дата народження, проживання, ким і де працює, відмітки⁴²⁶. Є цікаві дані про місця роботи. Зокрема, єврейка Іда Адлер працювала в таборі примусових робіт швачкою, а Лусія Адлер була робітницею в Зіпо⁴²⁷.

Юденрати вирішували всі справи громади на місці. Юденрат у Новому Яричеві звертався із проханням до крайсгауптмана округу Львів, аби їм дозволили створити місцевий третейський суд (23.07.1942). У відповіді було написано, що такі справи є в юрисдикції керівництва юденрату⁴²⁸.

⁴²³ ДАТО. Ф. Р-187. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 1–3.

⁴²⁴ ДАЛО. Ф. Р-37. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 16.

⁴²⁵ ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 12. Спр. 50.

⁴²⁶ ЦДІА України у м. Львові. Ф. 701. Оп. 5. Спр. 1–1186.

⁴²⁷ Там само. Спр. 1. Арк. 262, 283.

⁴²⁸ ДАЛО. Ф. Р-24. Оп. 1. Спр. 390. Арк. 16–17.

У Львові 28 жовтня 1941 року була створена єврейська соціальна самодопомога [Judische Sozialen Selbsthilfe (Hilfskomitees)]. Розпорядження було підписано начальником цивільної адміністрації дистрикту (Chef des Amtes) Людвігом Льозакером⁴²⁹. Самодопомога функціонувала до жовтня 1942 року⁴³⁰. У ДАЛО зберігається лист управління опіки за населенням (Bevölkerungswesen und Fürsorge) з Кракова до уряду дистрикту «Галичина» від 20 січня 1942 року. У ньому йдеться про те, що реалізація опіки і добробуту євреїв є виключно завданням єврейської соціальної самодопомоги. Її слід відокремити від юденратів, однак вони зобов'язані утримувати самодопомогу, без жодної юрисдикції щодо неї⁴³¹. Проте, насправді, вона не працювала окремо від юденрату. У Львові самодопомога могла утворювати тільки безплатну кухню і службу, яка займалась зниклими людьми. Усім іншим забезпеченням займався юденрат. У реальності працівники самодопомоги допомагали старшим самотнім євреям і дітям, батьки яких були замордовані⁴³².

Особливо важливим завжди було питання ідентифікаційних нарукавних пов'язок із зіркою Давида. У ДАТО зберігається листування тернопільського юденрату з місцевою німецькою цивільною адміністрацією щодо таких пов'язок для єврейських лікарів. Насамперед ідеться про уніфікацію єдиного стандарту⁴³³.

Одне з головних завдань юденрату полягало в тому, що він повинен був дбати про створення належних житлових умов на території єврейського кварталу. В українських архівосховищах зберігається декілька документів, де це висвітлено. Зокрема, у ДАЛО є лист (9 грудня 1941 р.), з якого ми можемо довідатись, що відділ львівського юденрату у справах переселення ремісників і фахових робітників (Umsiedlungsstelle der Jüdische Gemeinde in Lemberg für Handwerker und Facharbeiter) надіслав головному будівельникові міста карти

⁴²⁹ ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 2. Спр. 154. Арк. 4.

⁴³⁰ Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. S. 118.

⁴³¹ ДАЛО. Ф. Р-24. Оп. 1. Спр. 392. Арк. 3.

⁴³² Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. S. 118.

⁴³³ ДАТО. Ф. Р-181. Оп. 1. Спр. 110. Арк. 8, 23.

деяких територій гетто⁴³⁴. Очевидно, йшлося про підготовку належного облаштування території для проживання кваліфікованих євреїв.

Належне облаштування гетто було важливим питанням. 27 травня 1942 року був направлений лист від львівського юденрату до головного будівельника міста д-ра Гальбауера, в якому було описано пропозицію євреїв щодо формування житлового кварталу для їх проживання. Представники єврейської ради пропонували залишити їм більше території. Вони зазначали, що в будинках, які, таким чином, опиняться поза гетто, проживають євреї, які працюють на Вермахт і їх не буде де поселити⁴³⁵. Водночас варто сказати, що юденрат мав усі підстави добиватись свого, адже в ДАЛО зберігається звернення оберфельдкомендатури 365 до єврейського відділу переселення (Jüdische Umsiedlungsstelle), де наголошується на тому, що робітники, які працюють на Вермахт, мають жити в ідеальних умовах⁴³⁶. Очевидно, що юденрат використовував цей факт як можливість залишити більшу територію єврейського кварталу, вказуючи, що такі умови для робітників можна забезпечити тільки в тих частинах гетто, які мають відділити. Попри старання єврейської ради, усе ж територія житлового кварталу була зменшена.

Важливими були питання технічного оснащення кварталу. Зокрема, – житловий відділ львівського юденрату (Wohnungsamt der Jüdische Gemeinde der Stadt Lemberg) 11 травня 1942 року надіслав лист до будівельного відділу міського управління (Bauabteilung der Stadtverwaltung), у якому просив, аби в єврейському кварталі було забезпечене електропостачання, водопостачання і діяльність каналізації⁴³⁷. У відповідь головний будівельник міста д-р Гальбауер написав керівникові юденрату Генрику Ландесбергу (18 травня 1942 р.). До листа був прикріплений попередній план очікуваного єврейського кварталу.

⁴³⁴ ДАЛО. Ф. Р-37. Оп. 4. Спр. 140. Арк. 65.

⁴³⁵ Там само. Арк. 21–24.

⁴³⁶ Там само. Арк. 25.

⁴³⁷ Там само. Арк. 34.

Також у документі зазначалось, що за забезпечення водопостачання, електроенергії та функціонування каналізації відповідає сам юденрат⁴³⁸.

У ДАЛО зберігається справа із листуванням дрогобицького юденрату з місцевою міською владою щодо зведення єврейського ринку. Дрогобицька єврейська рада в листі (6 вересня 1941 р.) до міського комісара жалілася, що євреї не мають місця для торгівлі, а представники української поліції взагалі забороняють їм будь-що продавати чи купувати. Юденрат просив виділити окреме місце для ринку. У справі є декілька листів (січень – лютий 1942 р.), у яких рада вела листування з технічним відділом місцевої цивільної адміністрації (Stadtverwaltung, Technische Abteilung) і міським головою. Плани реалізувати не вдалося⁴³⁹. Також дрогобицький юденрат безрезультатно намагався відкрити єврейську школу. У листопаді 1941 року рада на розгляд німецької влади подала статут майбутнього навчального закладу. Юденрат наголошував на тому, що у Дрогобичі на той час було 1 040 дітей шкільного віку, а також достатня кількість учителів-євреїв⁴⁴⁰. Однак, ініціатива була безрезультатною.

Загалом, історія юденратів була б неповна, якби не згадувати про те, що єврейські ради намагались (хоча рідко їм це вдавалось) відстояти певні права єврейського населення. Такі документи нечисленні, однак вони є. Зокрема, маємо матеріали тернопільського юденрату, в яких єврейська рада вказує на повну відсутність робочої сили для прибирання вулиць міста в арійському районі і ввічливо просить голову міста звільнити її від цього обов'язку⁴⁴¹. Окрім того, юденрат Тернополя надіслав лист (20.08.1941) міському управлінню, у якому йшлося про направлення півтори тисячі заяв євреїв у справі звільнення і зменшення оплати за розпізнавальні знаки⁴⁴².

У ДАЛО зберігається цікавий документ – лист юденрату Львова до міської управи (Stadthauptmanschaft) від 26 січня 1942 року щодо заборони євреям

⁴³⁸ ДАЛО. Ф. Р-37. Оп. 4. Спр. 140. Арк. 31.

⁴³⁹ ДАЛО. Ф. Р-1951. Оп. 1. Спр. 269.

⁴⁴⁰ Галів М. Між серпом і свастикою: освіта на Дрогобиччині у 1939 – 1944 рр. Дрогобич, 2010. С. 129–130.

⁴⁴¹ ДАЛО. Ф. Р-181. Оп. 1. Спр. 110. Арк. 2.

⁴⁴² Там само. Спр. 111. Арк. 1.

користуватись трамваєм. Унаслідок цього багато робітників запізнювалися на роботу, а функціонери єврейської поліції не могли вчасно добратися до місця злочину. Саме тому юденрат просив дозволити євреям користуватись трамваєм. До листа було додано список підприємств, яким це потрібно в першу чергу. Міський голова відповів відмовою⁴⁴³.

Юденрат був представницьким органом, але він не мав повноважень і можливостей щось вимагати від німецької окупаційної влади. Представники єврейських рад у багатьох випадках боялись або не вважали за потрібне допомагати членам громади. У Самборі єврей Гальберт Мозес разом з єврейським поліцейським Самуелем Брандом, якого він підкупив, перебуваючи на арійській території міста, 9 січня 1943 року намагався повернути собі золото свого тестя (якого відправили в табір примусових робіт), що було закопане біля будинку. У той момент його пограбували українці Стефан Калакун і Міхал Студент. Гальберт 10 січня звернувся до єврейської поліції, а та, у свою чергу, до кримінальної поліції міста. Обидва кривдники були затримані, а згодом заарештовані. Проте золото вважалось власністю німецької держави і було конфісковане, а самого Гальберта заарештували, так само як інших, що були причетні до цієї справи. Можемо простежити небажання вплутуватись і допомагати Мозесові Гальберту з боку єврейської ради міста Самбора. Заступник голови ради – адвокат Заусмер Северин свідчив: «Категорично заперечую, що ніби-то хтось із єврейської ради останнім часом отримував для юденрату гроші або золоті предмети від Бранда Самуеля, а також Гальберта Мозеса. Пригадую собі, що 11 січня в коридорі будинку єврейської ради підійшли до мене троє збирачів шмат і один із них мені зізнався, що Гальберт знайшов банку із золотом і нарікав, що католики йому багато золота забрали. Я, аби позбутися їх, сказав, що чув про золото, яке знайшов Гальберт»⁴⁴⁴. Северин Заусмер жодним чином не намагався допомогти, а, навпаки, старався не

⁴⁴³ ДАЛО. Ф. Р-37. Оп. 4. Спр. 140. Арк. 53–55.

⁴⁴⁴ ДАЛО. Ф. Р-77. Оп. 1. Спр. 324; Детальніша інформація про цей випадок є в статті: Зілінський В. Пограбування єврейського майна у м. Самборі під час нацистської окупації: аналіз явища на мікрорівні. *Голокост і сучасність: студії в Україні і світі*. Київ. 2015. № 1 (13). С. 109–123.

надавати цій справі багато уваги. Він боявся стати співучасником «злочину» Гальберта.

Окремо можемо згадати про ті документи, у яких є інформація про штрафування юденратів і незадоволення їхньою діяльністю, а також матеріали, які засвідчують виконання юденратом таких завдань німців, що безпосередньо призводили до загибелі євреїв. Таких матеріалів небагато.

Тернопільський юденрат вів листування з комісаром міста Зальтнером щодо єврейки Готфрід Шайндлі, яка під час роботи загубила свою розпізнавальну пов'язку. Їй видали спеціальне посвідчення, з яким її затримала УДП. Комісар Зальтнер був незадоволений тим, що юденрат вчасно не повідомив про випадок загубленої пов'язки і призначив раді грошовий штраф⁴⁴⁵.

У ДАЛО є лист від головного будівельника міста Львова до місцевої поліції, а саме до пана Ульріха, датований 20 жовтнем 1942 року. У ньому йдеться про те, що багатьох євреїв, попри документи, видані СС і поліцією, єврейська поліція порядку перехоплює і відправляє на іншу роботу. Її представники не визнають посвідчень і рвуть їх. Головний будівельник просив вплинути на єврейську поліцію, аби вона в майбутньому такого не чинила. Аналогічним є ще один лист (22 вересня 1942 р.), де будівельне підприємство «Eustachy Romanow» пише до єврейської поліції і жаліється, що її функціонери вилучили документи в їхніх єврейських працівників⁴⁴⁶.

У ДАЛО зберігається також судова справа між ненімецькою арійкою і німцями щодо меблів євреїв, які вони намагались у неї забрати. Постраждала вважала, що саме юденрат призначив її меблі для інших і, таким чином, її хотіли ошукати⁴⁴⁷.

Історія юденратів дистрикту «Галичина», навіть тепер, є дуже слабо вивченою темою і це в той час, коли архівних джерел для якісного дослідження достатньо. За їх допомогою можемо з'ясувати як відбувався процес створення

⁴⁴⁵ ДАТО. Ф. Р-181. Оп. 1. Спр. 110. Арк. 25–27.

⁴⁴⁶ ДАЛО. Ф. Р-37. Оп. 4. Спр. 140. Арк. 5–6.

⁴⁴⁷ ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 13. Спр. 85. Арк. 1–2.

рад, яким чином вони комплектувалися та функціонували, якою була їх юрисдикція. Документи висвітлюють характер співпраці із окупаційною нацистською владою. Зокрема, ідеться про те, яку інформацію юденрати надавали, та які накази виконували. Питання колаборації із окупантом місцевим єврейським населенням достатньо не вивчене. Також маловідомою залишається тема спроб членів юденрату допомогти одновірцям. Зважаючи, на різноманітність і широку репрезентативність збережених документів в українських архівосховищах можна зробити висновок, що в подальшому, дослідження юденратів дистрикту «Галичина» повинно стати перспективною темою.

РОЗДІЛ 3

ГОЛОКОСТ У СВІТЛІ ОФІЦІЙНИХ РАДЯНСЬКИХ ДОКУМЕНТІВ

Радянські архівні документи, які висвітлюють історію Голокосту на території дистрикту «Галичина», перш за все, сконцентровані на постатях злочинців. Вони були створені відразу ж після відвоювання окупованих територій. Наявні матеріали можемо розподілити на дві великі категорії. Перша – архівно-кримінальні справи. Тобто це документи каральних органів, таких як НКВД, які стосуються тих, кого радянська влада звинувачувала у співпраці з нацистами. Також володіємо подібними документами СМЕРШУ і воєнної прокуратури. Документи силових структур радянської влади – численні і можуть вважатися вартісним джерелом. До другої категорії ми зараховуємо матеріали спеціально створених радянських комісій. Перш за все мова про «Надзвичайну державну комісію та її підрозділи по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників і їхніх пособників і заподіяної ними шкоди громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР» (далі – НДК) і Комісію академії наук УРСР з історії Великої Вітчизняної війни в Україні, яка також займалась накопиченням матеріалів з цієї тематики.

3.1. Архівно-кримінальні справи радянських органів державної безпеки

Радянські органи державної безпеки систематично й ґрунтовно вивчали і перевіряли будь-яку інформацію, що стосувалась нацистського панування на окупованих територіях. Таким чином, накопичувався цілий пласт потрібних даних. Серед матеріалів цієї категорії – донесення, досьє, довідки про злочини, численні вироки, ордери на арешти, протоколи допитів тощо. Інформація

представлялась як про певний регіон, так і про конкретний населений пункт чи об'єкт.

На початку радянські спецслужби збирали загальні дані про період окупації. Серед документів, які це висвітлюють, у ГДА СБУ зберігається доповідна записка начальника управління МГБ у Львівській області генерал-лейтенанта Вороніна начальникові МГБ УССР генерал-лейтенантові Савченку від 15 лютого 1947 року про «звірства німецько-фашистських загарбників» на території Львівської області. У цьому документі, зокрема, й описано переслідування місцевого єврейського населення. Особливу увагу приділено питанню відповідальних за злочини нацистів і місцевих колаборантів. Аналогічні висновки були відправлені і начальникові другого відділу МГБ УССР полковникові Медведєву⁴⁴⁸. У фондосховищах ГДА СБУ зберігається багато матеріалів про початок діяльності підрозділу НДК у Львівській області у вересні 1944 року. Зберігаються численні документи місцевої прокуратури. Також є висновки судово-медичної експертизи з місць масових розстрілів⁴⁴⁹. Радянські спецслужби активно користувались цими матеріалами.

Накопичення свідчень про окупацію було одним з основних напрямів роботи органів державної безпеки. Опитування очевидців і жертв стосувалися характеристики нацистського режиму. В архівосховищах ГДА СБУ зберігаються власноручно записані свідчення відомого єврея Леона Велічкера про так звану «бригаду смерті» (зондеркоманда «1005») – спеціальну групу, що складалась із в'язнів табору примусових робіт на вулиці Янівській у Львові. Саме вона восени 1943 року викопувала останки розстріляних і, за наказом та під наглядом нацистів, одразу ж на місці спалювала їх⁴⁵⁰. З наказу райхсфюрера СС Генріха Гімmlера керівництво проектом «1005» щодо приховування слідів злочинів отримав штандартенфюрер СС Пауль Блобель. З його ініціативи з червня 1943 року у Львові реалізацію розпочали оберштурмбанфюрер СС Курт Ставіцкі та унтерштурмфюрер СС Вальтер

⁴⁴⁸ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 119–154.

⁴⁴⁹ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 987. Т. 3. Арк. 1–259.

⁴⁵⁰ Там само. Т. 2. Арк. 144–151.

Шеллок. Останній був безпосередньо відповідальний за діяльність спеціальної групи (зондеркоманди), що викопувала останки розстріляних. Вона складалась із 10–15 есесівців і приблизно 60 чоловік із 3-ї роти 2-го батальйону 23-го поліцейського полку. До роботи відібрали понад 120 в'язнів Янівського табору. Діяльність команди тривала 7 місяців – до січня 1944 р. включно⁴⁵¹.

Серед архівних матеріалів маємо згадки про ще двох членів «бригади смерті». Ідеться про лист заступника начальника контррозвідки військової частини № 28662 зі Смоленська до керівництва управління МГБ у Львівській області щодо перевірки особи Михаїла Карміна. Були сумніви, чи він дійсно перебував у «бригаді смерті» і чи воював згодом у складі партизанського загону, який організував біля міста Буськ радянський лейтенант-парашутист⁴⁵². Також у ГДА СБУ є протокол допиту (13.09.1948) іншого члена «бригади смерті» Григорія Каравана в Буську⁴⁵³.

Серед інших свідчень вартісними можемо вважати спогади тих, хто мав можливість відвідувати гетто і міг описати все, що там відбувалося. Саме такими є протоколи допитів французького педагога Іди Вассо-Том. Так 1946 року вона свідчила у львівській прокуратурі. Жінка доволі добре була ознайомена із ситуацією у львівському гетто. Вона бувала там неодноразово⁴⁵⁴. Також у ГДА СБУ зберігаються копії свідчень, даних у Польщі різноманітними свідками відразу після війни. Це матеріали прокуратури щодо львівського гетто і конкретних нацистських злочинців. Серед цих записів зберігається цінний документ про ліквідацію єврейських житлових кварталів у Буську і Кам'янці-Струмиловій⁴⁵⁵.

Одне з першочергових питань, яким цікавились радянські спецслужби, – пошук осіб, які співпрацювали з нацистами. Мова, зокрема, про колишніх членів української допоміжної поліції, що була створена в дистрикті «Галичина» нацистською владою на початку серпня 1941 року. Працівники

⁴⁵¹ Bundesarchiv Ludwigsburg. В 162. 2117. Вл. 4546; 2130. Вл. 7772–7774, 7818, 7823, 7862.

⁴⁵² ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 987. Т. 2. Арк. 153–154, Т. 3. Арк. 2676–267з.

⁴⁵³ Там само. Т. 3. Арк. 268–269.

⁴⁵⁴ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 155–159, 164–168.

⁴⁵⁵ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 987. Т. 2. Арк. 25–61.

органів державної безпеки складала списки поліцейських підрозділів, у тому числі й української поліції⁴⁵⁶. Володіємо документом від 21 вересня 1969 року «Об участі українско-немецкой полиции в истребление евреев в период гитлеровской оккупации». У ньому українських поліцейських звинувачують у численних погромах та акціях. У документі зазначається, що підтвердженням участі у злочинах є збережені звіти самої ж української поліції⁴⁵⁷. Вражає той факт, що радянські органи безпеки встановили: станом на листопад 1971 року у Львові в міліції служили колишні члени української поліції⁴⁵⁸. З цієї теми інформативними є документи СМЕРШу 18-ї армії. У справі йдеться про спеціальну школу для українських поліцейських, що діяла у Львові. Є дані про 30 осіб. Установлено, що її начальником був 70-річний російський емігрант на прізвище Красіцький⁴⁵⁹. Документи УМГБ у Тернопільській області з цієї теми – це матеріали, у яких встановлюється або уточнюється особа підозрюваного. Більшість із розшукуваних були звинувачені у вбивствах чи участі у вбивствах євреїв таких населених пунктів, як Тернопіль, Зборів, Збараж і Бережани⁴⁶⁰.

Окремо слід згадати наявні дані про охорону тюрем, зокрема сумнозвісної львівської в'язниці «на Лонцького»⁴⁶¹. Серед матеріалів на працівників нацистських окупаційних структур є протокол допитів Шмайковського, перекладача Зіпо зі Львова. Він згадує про розстріли євреїв, розповідає про персональну відповідальність начальника Зіпо – Танцмана⁴⁶². Працівник гестапо в Сокалі Теодор Грос після проведення останньої депортації із гетто займався пошуком тих, хто там ще переховувався⁴⁶³. У матеріалах УМГБ Дрогобицької області є окремі дані щодо осіб, які допомагали гестапо шукати євреїв⁴⁶⁴.

⁴⁵⁶ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 95. Спр. 52.

⁴⁵⁷ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 988. Т. 1. Арк. 87–92.

⁴⁵⁸ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 987. Т. 1. Арк. 92.

⁴⁵⁹ Там само. Арк. 139–145.

⁴⁶⁰ ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 11. Спр. 9. Арк. 51; ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 89. Спр. 72. Арк. 21–22, 43–48, 61, 188–190, 242–248.

⁴⁶¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 987. Т. 1. Арк. 48–58.

⁴⁶² Там само. Арк. 80–84.

⁴⁶³ Там само. Арк. 102–105.

⁴⁶⁴ ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 11. Спр. 5.

Збережені протоколи допитів колаборантів важливі, хоча їхній внутрішній зміст потребує уточнення і ретельної перевірки. Наприклад, є кілька протоколів, складених на одну і ту ж саму людину. Причому їхній внутрішній зміст не можна назвати ідентичним. Отже, вивчаючи такі документи, варто бути максимально обережним із наявними фактами. Природно, що звинувачені хотіли уникнути суворого покарання і не зізнавались у скоєнні масових убивств або участі в них. Однак підозрювані перераховували цілі списки своїх колишніх «колег». Стають відомими імена і прізвища колаборантів, їхні звання. Радянські спецслужби з'ясовували питання субординації в тих підрозділах, до яких заарештовані належали. Під час порівнянь свідчень членів одного і того ж самого з'єднання можна з'ясувати достовірну інформацію про його діяльність. Таким чином, за допомогою протоколів допитів дослідники мають можливість визначити або ж ідентифікувати злочинців. Звичайно, в архівно-кримінальних справах є і судові вироки. То ж можна встановити, якою була міра покарання.

У ГДА СБУ зберігається велика кількість архівно-кримінальних справ, які стосуються так званих «травників». Здебільшого, це колишні солдати Червоної армії, які потрапили в полон і згодом добровільно погодились співпрацювати з нацистами. Вони пройшли спеціальне навчання в таборі, що був у населеному пункті Травники. З цієї причини їх так і почали називати. Загони використовували, здебільшого, для охорони в'язнів таборів примусових робіт. Тому «травників» також називали вахманами (від німецького *Wachmann* – охоронець). Про них в архіві ГДА СБУ нещодавно (з 2011 р.) розсекретили велику кількість матеріалів. Вважаємо за потрібне детальніше розглянути цю проблематику.

Поява «травників» пов'язана із впровадженням операції «Райнгард», унаслідок якої розпочалося знищення євреїв генерал-губернаторства. Їх вербували із числа радянських військовополонених, які перебували у спеціальних таборах у містах Холм, Рівне та інші. Вони склали присягу, підписували документи і після цього проходили навчання у тренувальному

таборі СС «Травники»⁴⁶⁵. Там вони отримували первинний вишкіл охорони ув'язнених і важливих об'єктів. Починаючи з весни 1942 року, велику частину вахманів направили в дистрикт «Галичина» охороняти табори примусової праці⁴⁶⁶.

За наявними на даний час документами немає можливості дослідити чисельність вахманів на території дистрикту «Галичина». Відомо, що загалом у навчальному таборі «Травники» з 1941 до 1944 рр. було підготовлено 5 082 вахмани. З них сформували два батальйони⁴⁶⁷. Велику частину травників направили у дистрикт «Галичина». Збереглись лише фрагментарні відомості про їхню кількість, тому важко назвати точне число. За спогадами колишніх охоронців, їх направляли групами по 20, 40 і 90 осіб⁴⁶⁸. Це могло бути пов'язаним із ротацією особового складу, а також зі збільшенням чи зменшенням кількості ув'язнених, яких слід було охороняти.

Станом на 4 квітня 1968 року органам КГБ були відомі особи 332 «травників», які працювали в найбільшому таборі примусових робіт на території дистрикту «Галичина», – Янівському, що був у Львові⁴⁶⁹. А 23 квітня того ж року це число зросло вже до 372. З них заарештували лише 65 осіб⁴⁷⁰. Решту не виявили з декількох причин. По-перше, до кінця війни деяких «травників» уже не було в живих. Частина з них брала участь у придушенні Варшавського повстання. По-друге, до 1960-х дехто вже помер. По-третє, багато вахманів утекли до Америки або ж перебували в Німеччині. Окрім цього, були й такі, що жили на території Радянського союзу, використовуючи фальшиві імена.

⁴⁶⁵ Тренувальний табір СС «Травники» (Ausbildungslager Trawniki der SS), був у с. Травники (тепер – Республіка Польща, Люблінське воєводство). Функціонував у період із вересня 1941 р. до липня 1944 р. Від назви табору вахманів називали «травниками».

⁴⁶⁶ У нашому дослідженні ми спинимося виключно на вивченні охорони таборів примусової праці, що функціонували в дистрикті «Галичина».

⁴⁶⁷ Encyclopedia of camps and ghettos, 1933–1945. Vol I: Part A. P. 893.

⁴⁶⁸ В. Вутке згадує, що у квітні 1942 року його і ще 29 вахманів відправили до Львова охороняти Янівський концтабір (ГДА СБУ. Ф. 5. Спр 66213. Арк. 265.); У травні 1942 року Григорій Шкурко також прибув туди у складі групи із 12-ти чоловік (ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 988. Т. 4. Арк. 115.) Улітку 1943 року Скороход і ще 40 вахманів також прибули туди (ГДА СБУ. Ф. 13. Т. 4. Спр. 987. Арк. 215.) Андрій Сергієнко 17 травня 1943 року у складі 90 вахманів також опинився в цьому таборі (ГДА СБУ. Ф. 13. Т. 3. Спр. 988. Арк.108.)

⁴⁶⁹ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 988. Т. 1. Арк. 26.

⁴⁷⁰ Там само. Арк. 29.

Начальник СС і поліції дистрикту «Люблін» Оділо Глобочник назначив Карла Штрайбеля керувати щойно сформованим табором у Травниках 27 жовтня 1941 року, і той був комендантом аж до евакуації закладу 1944-го. Після свого призначення Штрайбель відразу ж розпочав процес набору новобранців⁴⁷¹. Перевагу надавали особам німецького походження і тим, хто володів німецькою мовою. Більшість рекрутів-німців походили з Автономної радянської соціалістичної республіки поволзьких німців⁴⁷². Серед майбутніх вахманів були росіяни, литовці, латвійці, однак українці все ж домінували⁴⁷³. Окрім колишніх червоноармійців, до числа «травників» потрапили і колишні солдати польської армії, які служили ще 1939-го⁴⁷⁴. З осені 1942 року, в генерал-губернаторстві до вахманів зараховували і польських та українських цивільних⁴⁷⁵.

Якщо говорити безпосередньо про дистрикт «Галичина», то варто згадати відомих німецьких істориків Дітера Поля і Томаса Зандкюлера. Вони обидва зазначали, що більшість вахманів табору примусових робіт на вулиці Янівській у Львові були українцями⁴⁷⁶. Це твердження має сенс. Про це йтиметься далі. Самі ж вахмани про національний склад своїх військових підрозділів згадували по-різному. Так, Микола Скороход пригадував, що у «Травниках» було сім рот, себто 800 чоловіків, серед яких були росіяни, українці, поляки, татари та інші⁴⁷⁷. Павло Пащук говорив, що вахмани, здебільшого, були українцями⁴⁷⁸.

⁴⁷¹ Black P. Foot soldiers of the Final Solution: The Trawniki Training Camp and Operation Reinhard. P. 6.

⁴⁷² Автономна область німців Поволжя у складі РРСФСР. Утворена 19 жовтня 1918 року. А 19 грудня 1923 року її було перетворено в автономну РСР німців Поволжя. Ліквідована 28 серпня 1941-го, коли усіх німців, які проживали в області, офіційно було звинувачено у співпраці з німецькою владою і переселено в Казахську РСР.

⁴⁷³ Benz A. Handlager der SS. Die Rolle der Trawniki-Männer im Holocaust. S. 48–52.; Black P. Foot soldiers of the Final Solution: The Trawniki Training Camp and Operation Reinhard. P. 6.; Hale C. Hitler's foreign executioners. Europe's dirty secret. 2014. P. 298.; Piotrowski T. Poland's Holocaust: ethnic strife, collaboration with occupying forces and genocide in the second Republic, 1918–1947. North Cardina, 1998. P. 217.; Poprzeczny J. Hitler's man in the East Odilo Globocnik. Jefferson, 2004. P.104.; Bryant M. S. Eyewitness to Genocide: The operation Reinhard Death Camp Trials, 1955–1966. Knoxville: The university of Tennessee Press, 2014. P. 4, 154–155.

⁴⁷⁴ Benz W., Distel B., Benz A. Der Ort des Terrors: Geschichte der nationalsozialistischen. München, 2009. Band 9. S. 604.

⁴⁷⁵ Benz. Handlager der SS. Die Rolle der Trawniki-Männer im Holocaust. S. 48–52.

⁴⁷⁶ Dieter Pohl, Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941-1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. S. 334.; Sandkühler T. Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz 1941–1944. S. 187.

⁴⁷⁷ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 987. Т. 4. Арк. 215.

⁴⁷⁸ Там само. Т. 3. Арк. 277.

Як згадував один із охоронців, Володимир Повх, їх набирали, здебільшого, із українців західних областей СРСР, Холмщини та з «російських військовополонених»⁴⁷⁹. Очевидець Євген Наконечний, який підлітком у Львові бачив «травників», згадує, що йому довелось чути їхню розмову і що говорили вони, здебільшого, російською мовою. З цього Наконечний зробив висновок про їхнє неукраїнське походження⁴⁸⁰. Можливо, він дійсно мав нагоду чути росіян, проте вахманами могли бути й українці зі східних областей, які розмовляли російською.

Нами було опрацьовано інформацію про 256 «травників», які охороняли табори примусових робіт на території дистрикту «Галичина». В аналізованих документах є дані про, те що 37⁴⁸¹ з них були українцями, 26⁴⁸² – росіянами, 6⁴⁸³ – німцями (фольксдойчі), 11⁴⁸⁴ – татарами, 1⁴⁸⁵ – білорусом, 1⁴⁸⁶ – болгариним і 3 – поляками⁴⁸⁷. Національну належність решти вахманів довелось визначати за територіальним походженням і прізвищем, а особливо його закінченням. Таким чином, до українців можна ще умовно віднести 126⁴⁸⁸ осіб, а до росіян – 45⁴⁸⁹. Звідси випливає, що у процентному співвідношенні найбільше «травників» було української національності (63,67 %), далі йшли росіяни (27,73 %), потім –

⁴⁷⁹ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 987. Т. 4. Арк. 463.

⁴⁸⁰ Наконечний Є. «Шоа» у Львові: спогади. С. 220.

⁴⁸¹ ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 11. Спр. 12. Арк. 18; Ф. 5. Спр. 59434. Т. 1. Арк. 2–3; Ф. 13. Спр. 987. Т. 2. Арк. 2, 20–21, 70, 84, 255; Т. 3. Арк. 270б, 271, 271а, 272, 272а; Т. 4. Арк. 212–214, 220, 234, 236, 314, 315–317, 320–322; Спр. 988, Т. 1. Арк. 12, 41; Т. 3. Арк. 8–10, 26–27, 39–41, 53–55, 62–64, 65–67, 75, 92, 114–117, 118–120, 136–137, 196–197, 198–202; Т. 4. Арк. 190.

⁴⁸² ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 987. Т. 2. Арк. 4, 69, 75; Т. 3. Спр. 987. Арк. 270б, 271а, 272а, 292–293, 299; Т. 4. Спр. Арк. 219–220, 233, 317–318; Спр. 988, Т. 1. Арк. 12; Т. 2. Арк. 329; Т. 3. Арк. 1–3, 35–37, 48, 60–61, 68–69, 72–75, 83–84, 126–129, 138–139, 152–154, 166–169, 170, 191–194.

⁴⁸³ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 66213. Т. 1. Арк. 227; Ф. 13. Спр. 987. Т. 3. Арк. 271–271б, Т. 4. Арк. 224; Спр. 988. Т. 3. Арк. 177–179; Т. 4. Арк. 48, 54–55.

⁴⁸⁴ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 987. Т. 3. Арк. 301–302, Т. 4. Арк. 236–237; Спр. 988, Т. 3. Арк. 12–14, 123, 161–163, 180–183; Т. 4. Арк. 33, 89, 167, 170.

⁴⁸⁵ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 988. Т. 3. Арк. 172–176.

⁴⁸⁶ Там само. Т. 1. Арк. 4.

⁴⁸⁷ Там само. Т. 3. Арк. 271а; Т. 4. Арк. 49, 51.

⁴⁸⁸ ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 11. Спр. 12. Арк. 19; Ф. 13. Спр. 987. Т. 2. Арк. 68, 71, 84, 114–118, 164, 167–168; Т. 3. Арк. 291–295, 300–301, 303–306; Т. 4. Арк. 96, 220, 320; Спр. 988. Т. 1. Арк. 12, 35, 39, 43; Т. 2. Арк. 355; Т. 3. Арк. 5–7, 51–53, 88; Т. 4. Арк. 5, 9, 11–14, 33–34, 56, 83, 129, 162–164, 170, 172, 175–176, 200.

⁴⁸⁹ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 59434. Т. 1. Арк. 25; Спр. 66213. Арк. 269; Ф. 13. Спр. 987, Т. 2. Арк. 68, 84, 90; Т. 3. Арк. 272, 290, 294, 296–297; Т. 4. Арк. 226, 235, 322; Спр. 988, Т. 1. Арк. 4, 12, 43–44; Т. 2. Арк. 325, 340, 362, 368; Т. 3. Арк. 45, 121–122, 134–135, 149–151, 158–160; Т. 4. Арк. 79, 82, 84, 165, 167, 170, 172, 176, 180.

татари (4,29%), фольксдойчі (2,34%), поляки (1,17%), а на решту національностей припадає менше ніж один відсоток⁴⁹⁰.

Якщо враховувати регіональне походження⁴⁹¹, то можна зробити висновок про те, що найбільше українців походило із центральних областей УРСР – 39 (Київської, Житомирської, Вінницької, Кіровоградської) і Холмщини (тепер – Польща) – 34, менше зі східних – 28 (Сталінської, Харківської, Полтавської, Дніпропетровської, Запорізької) і західних областей – 12 (Львівської, Станіславської, Тернопільської, Рівненської і Закарпатської). Із північних і південних регіонів України вахманів було лише шестеро.

Росіяни представляли в основному західні частини РРФСР. Найбільше було уродженців Воронежської області (6), Ленінградської (4) і Московської (3). Решта походила із Курської, Куйбишевської, Івановської, Новосибірської, Омської, Ульяновської, Тамбовської, Горьковської, Ростовської, Орловської, Челябінської, Тульської, Калінінської, Костромської, Казанської областей, Ставропольського і Краснодарського країв.

Одинадцять вахманів походили із Татарської АРСР і Башкирії. Є відомості про двох «травників» із території Білоруської РСР – з Гомельської і Вітебської областей. Фольксдойчі походили із Приволжя і Криму.

Середньостатистичний вік вахманів станом на початок радянсько-німецької війни (1941 р.) – 23 роки. Наймолодшому, Степанові Копитюку, було тільки 14⁴⁹². Найстарший – Роман Харченко, якому 1941-го виповнився 41 рік⁴⁹³.

Більшість вахманів походили із селянських родин, рідше з робітників. Вони мали лише початкову освіту. Зазвичай, декілька класів. Наприклад, Ілля Бой походив із селян і здобув освіту 4 класи⁴⁹⁴. Микола Скороход⁴⁹⁵, Павло

⁴⁹⁰ Розрахунки не можуть з повною точністю висвітлити конкретне відсоткове число представників різних національностей, оскільки не було опрацьовано дані на усіх вахманів, які служили в дистрикті «Галичина». Головна мета – показати співвідношення охоронців за національною належністю.

⁴⁹¹ Підраховуємо наявні в документах дані. Про походження всіх вахманів інформації не маємо.

⁴⁹² ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 988. Т. 3. Арк. 114–117.

⁴⁹³ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 987. Т. 3. Арк. 292–293.

⁴⁹⁴ Там само. Т. 2. Арк. 254; ГДА СБУ. Ф. 13. Т. 3. Спр. 988. Арк. 164–165.

⁴⁹⁵ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 987. Т. 4. Арк. 215.

Пашук⁴⁹⁶, Василій Літвіненко⁴⁹⁷, Александр ЦиПЛенков⁴⁹⁸, Петро Збежнєв⁴⁹⁹, Сабіт Ширгалієв⁵⁰⁰, Алексей Носков⁵⁰¹, Іван Містюк закінчили сім класів⁵⁰², Дімітрій Рязанов – шість класів⁵⁰³, Георгій Панкратов⁵⁰⁴ та Алексей Іванов⁵⁰⁵ – п'ять класів, Алексей Дундуков⁵⁰⁶, Григорій Кубова⁵⁰⁷, Ніколай Гордєєв⁵⁰⁸ та Іван Діанов – чотири класи⁵⁰⁹, Петро Демиденко⁵¹⁰, Павло Шилохвіст – три класи⁵¹¹, Міхаїл Лобанцев⁵¹² і Єгор Лобинцев⁵¹³ закінчили лише два класи. Винятком можуть бути Іван Донцов, уродженець Сталінської області, і Микола Светелик, родом із Луганщини, які мали вищу освіту. Перший з них закінчив Луганський педагогічний інститут⁵¹⁴, а другий – Київський лісотехнічний інститут⁵¹⁵.

Олександр Чута до війни був артистом театру у Дніпропетровську⁵¹⁶. Анатолій Крикун працював учителем⁵¹⁷. Проте більшість вахманів були з походження селянами і робітниками. Наприклад, Іван Сало працював трактористом у МТС⁵¹⁸, а Забір Альбіков⁵¹⁹ та Іван Містюк⁵²⁰ – у колгоспі.

Більшість «травників» не мали проблем із законом до війни. Однак Сергій Лебедев, був тричі суджений в минулому за кримінальні злочини⁵²¹. Це

⁴⁹⁶ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 987. Т. 3. Арк. 274.

⁴⁹⁷ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 988. Т. 1. Арк. 12; ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 988. Т. 3. Арк. 62.

⁴⁹⁸ Там само. Т. 3. Арк. 42–44.

⁴⁹⁹ Там само. Арк. 51–53.

⁵⁰⁰ Там само. Арк. 12–14.

⁵⁰¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 987. Т. 3. Арк. 296.

⁵⁰² ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 988. Т. 3. Арк. 198–202.

⁵⁰³ Там само. Арк. 68–69.

⁵⁰⁴ Там само. Арк. 60–61.

⁵⁰⁵ Там само. Арк. 83–84.

⁵⁰⁶ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 988. Т. 2. Арк. 329; ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 988. Т. 3. Арк. 152–154.

⁵⁰⁷ Там само. Т. 3. Арк. 118–120.

⁵⁰⁸ Там само. Арк. 191–193.

⁵⁰⁹ Там само. Арк. 194.

⁵¹⁰ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 988. Т. 1. Арк. 12.

⁵¹¹ Там само. Т. 3. Арк. 8–10.

⁵¹² ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 987. Т. 3. Арк. 271а.; ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 988. Т. 1. Арк. 12.

⁵¹³ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 987. Т. 3. Арк. 134–135.

⁵¹⁴ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 988. Т. 2. Арк. 350.; ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 988. Т. 3. Арк. 146.

⁵¹⁵ Там само. Т. 2. Арк. 282.

⁵¹⁶ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 987. Т. 4. Арк. 324.

⁵¹⁷ Там само. Т. 3. Арк. 291.

⁵¹⁸ Там само. Арк. 295.

⁵¹⁹ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 988. Т. 3. Арк. 161–163.

⁵²⁰ Там само. Т. 4. Арк. 4.

⁵²¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 987. Т. 2. Арк. 90.

підтверджується свідченнями колишнього охоронця Дмитрієва⁵²². У вахмана Володимира Вутке проблем із законом не було, однак 1937 року вся його сім'я – батько, мати і старший брат – були репресовані радянською владою⁵²³. Скоріше за все, це було пов'язано з їхньою національністю, адже вони були німцями.

Окрім розуміння того, хто такі були «травники», з якого середовища походили і чим займалися до війни, потрібно з'ясувати мотиви і логіку їхньої поведінки під час війни. Рішення колишніх солдатів Червоної армії співпрацювати з нацистами може пояснюватись елементарним бажанням урятувати своє життя. У таборах військовополонених були надзвичайно жахливі умови утримання, через що смертність була дуже високою. Окрім того, навряд чи вибрані до цієї служби вважали свої дії зрадою. Тут варто зазначити, що, особливо українці та німці (фольксдойчі), не вважали СРСР своєю батьківщиною, а тому, очевидно, не задумувались над питанням, чи їхні дії будуть трактуватись подібним чином. Адже багатьох українців перед війною було репресовано радянською владою. Натомість республіка в Поволжі, де проживали німців, була ліквідована 28 серпня 1941 року. Усіх, хто там жив, автоматично проголосили зрадниками. Після цього людей почали вивозити в Казахську РСР.

Під час відбору люди Карла Штрайбеля звертали увагу на здоров'я, фізичну силу та охайність. Про майбутню службу деталей не повідомляли. Історик Пітер Блек зазначає, що ніхто з відібраних конкретно не знав, що він робитиме⁵²⁴. У чому військовополонені були впевнені, так це в тому, що їх не відправлять на Східний фронт, на боротьбу із Радянським союзом⁵²⁵. Після відбору всі обов'язково давали присягу німецькою і російською мовами, а ще

⁵²²ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 987. Т. 2. Арк. 142.

⁵²³ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 66213. Арк. 264.

⁵²⁴Black P. Foot soldiers of the Final Solution: The Trawniki Training Camp and Operation Reinhard. P. 9.

⁵²⁵Benz W. Distel. B. Benz A. Der Ort des Terrors. Band 9. S. 604.

мусили довести, що вони не мають єврейського походження і що ніколи не були членами компартії чи комсомолу⁵²⁶.

Наведемо приклади свідчень «травників» на тему їх рекрутування. Андрій Бродовий згадував, що нацисти самі обирали тих, які добре виглядали фізично і казали, що вони повинні стати поліцейськими⁵²⁷. Микола Скороход був завербований у липні 1942 року. Він зазначав, що німці відбирали витривалих людей і звертали увагу на охайний зовнішній вигляд, потім оформляли дані в анкетах і відправляли відібраних на навчання в табір «Травники». Скороход і інші військовополонені не знали, для чого вони потрібні. Коли прибули туди, спочатку всіх 150 новоприбулих чоловіків відвели в баню. На другий день їх вишикували і наказали підняти руку тим, хто хоче зі зброєю в руках воювати проти Червоної армії. Скороход так і зробив⁵²⁸.

«Травників» залучили до впровадження трьох основних цілей операції «Райнгард» (убивств, примусу до праці та конфіскації приватної єврейської власності під час прибуття до табору). Від початку роботи в Янівському таборі, найбільшому в дистрикті «Галичина», за свідченнями вахмана Павла Пащука, його комендант розказав їм про те, чим вони займатимуться. До їхніх обов'язків входили такі: охорона табору, конвоювання євреїв на роботу, а також знищення останніх. Пащук згадував, що він охороняв табір, конвоював євреїв на роботу і брав участь у розстрілі євреїв⁵²⁹.

Деякі вахмани особливо жорстоко поводитися з в'язнями. Здебільшого, це були вищі чини – обервахмани, групенвахмани (командири відділень), цугвахмани (командири взводів). За національністю вони були, в основному, фольксдойчі і росіяни. Є численні свідчення їхнього нелюдського ставлення до євреїв Янівського табору. Зокрема, групенвахман Алексей Тіханов носив батіг, яким бив ув'язнених без жодних причин. Був випадок, коли два чоловіки трохи відстали від робочої групи, яка виходила за межі табору. Тоді Тіханов

⁵²⁶ Benz W. Distel. B. Benz A. Der Ort des Terrors. Band 9. S. 604.

⁵²⁷ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 987. Т. 4. Арк. 388.

⁵²⁸ Там само. Арк. 212–215.

⁵²⁹ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 987. Т. 3. Арк. 277–278.

звинуватив їх у втечі і тут же розстріляв⁵³⁰. Александр Песков (також групенвахман) приїхав до Львова у травні 1943 року. Він зі собою також носив батіг, який застосовував до своїх жертв⁵³¹. Ніколай Буков'ян (групенвахман) постійно бив ув'язнених⁵³². Також відомий факт, коли цугвахман Малов спочатку згвалтував молоду єврейку, а потім її розстріляв⁵³³. Обервахман Ніколай Герц неодноразово знущався над в'язнями: колов їх штиком у руки⁵³⁴.

На території дистрикту «Галичина» «остаточне розв'язання єврейського питання» великою мірою здійснювалося через «Голокост від куль». Велику частину єврейського населення окупанти розстріляли. У цьому їм допомагали також і вахмани. Свідчення про причетність останніх є доволі численними. Нацисти, знаючи, що будуть чинити з євреями, старались викликати у вахманів жорстокість і ненависть до майбутніх жертв. Тому з охоронцями, ще в «Травниках», спеціально займались пропагандисти. Після прибуття в концентраційні табори нацисти перейшли від теорії до практики. Вахман Іван Ляшенко згадував, що якимось солдат побив одного єврея, а потім віддав наказ його розстріляти. Ляшенко так і зробив: розвернув нещасного і вистрелив із гвинтівки в потилицю в'язню⁵³⁵.

Про участь «травників» у масових убивствах маємо багато свідчень. Вони взяли участь у кількох розстрілах у Львові влітку 1942 року, 25 травня, 25–26 жовтня і 19 листопада 1943 року (як зазначає Дітер Поль, виконавцями злочинів тоді були функціонери Орпо, Зіпо і Кавказька рота СД⁵³⁶). Останні дві езекуції були частиною акції «Erntefest» («Врожай»)⁵³⁷. Оберштурмфюрер СС Віллі Шульце працював у Янівському таборі. Він згодом стверджував, що Ніві (Hilfswilliger – перекладається з німецької як доброволець. Часто німці так називали «травників») брали участь у розстрілах. Наприклад, коли розпочалась

⁵³⁰ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 987. Т. 3. Арк. 293.

⁵³¹ Там само. Арк. 304.

⁵³² ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 987. Т. 3. Арк. 299; ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 988. Т. 3. Арк. 170.

⁵³³ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 987. Т. 4. Арк. 226.

⁵³⁴ Там само. Арк. 224.

⁵³⁵ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 987. Т. 4. Арк. 234; ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 988. Т. 3. Арк. 136–137.

⁵³⁶ Dieter Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens*. S. 360.

⁵³⁷ Black P. *Foot soldiers of the Final Solution: The Trawniki Training Camp and Operation Reinhard*. P. 30.

ліквідація табору, всіх охоронців змушували вбивати євреїв. Шульце навіть згадував, як деякі з них, п'яними, хвалились і розповідали про власну участь в екзекуції⁵³⁸.

В архівно-кримінальних справах, які зберігаються в ГДА СБУ, маємо свідчення, що Александр Песков, групенвахман, у травні 1943 року опинився у Янівському таборі. Він особисто віддавав накази вахманам розстрілювати євреїв і призначав тих, хто мав здійснювати убивство⁵³⁹. Про те, що саме вахмани вбивали євреїв, свідчив уже згаданий Павло Пащук. Він і ще п'ятеро охоронців Янівського табору влітку 1942 року брали участь у розстрілі євреїв. Пащук особисто вбив тоді трьох людей. Після цього він ще неодноразово брав участь у вбивствах ув'язнених. За період служби Пащук особисто стратив не менше ніж 300 осіб⁵⁴⁰. Вахман Іван Борисенко особисто вбив шістьох євреїв у Зборівському таборі. Це сталося восени 1942 року. Він застрелив виснажених працівників кар'єру поблизу Зборова, де видобували камінь. Борисенко згадував на слідстві, що жертви сиділи, а то й лежали, коли він у них стріляв. Жертви не мали сил підвестися⁵⁴¹. У цьому ж таборі конвоював євреїв на розстріл вахман Іван Донцов. Це відбувалося у січні 1943 року⁵⁴². Міхаїл Лобанцев⁵⁴³ згадував, що двічі брав участь у розстрілах ув'язнених Янівського табору. Він зізнався, що особисто застрелив юнака⁵⁴⁴. За різними свідченнями, групенвахман Буков'ян особисто вбив 17 людей, у тому числі 11 жінок, 5 чоловіків та 1 дитину⁵⁴⁵. Григорій Кубова з квітня 1942 року до лютого 1943 року був вахманом у таборах, що функціонували у селах Броніславка і Казимирівка (Львівська область). В останньому Кубова особисто розстрілював євреїв. Він убив приблизно 15–20 осіб⁵⁴⁶. Александр Кірелах⁵⁴⁷ охороняв

⁵³⁸ Bundesarchiv Ludwigsburg. В 162. 2113. Bl. 3312, 3316.

⁵³⁹ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 987. Т. 4. Арк. 322.

⁵⁴⁰ Там само. Арк. 278а–279.

⁵⁴¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 988. Т. 3. Арк. 166–169.

⁵⁴² Там само. Т. 4. Арк. 32, 35.

⁵⁴³ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 987. Т. 3. Арк. 271а.; ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 988. Т. 1. Арк. 12.

⁵⁴⁴ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 988. Т. 1. Арк. 44.

⁵⁴⁵ Там само. Т. 3. Арк. 170.

⁵⁴⁶ Там само. Арк. 119.

⁵⁴⁷ Там само. Т. 1. Арк. 35.; Там само. Т. 3. Арк. 88.

Зборівський табір. Він згадував, що на початку 1943 року комендант табору вибрав із ув'язнених 12 найслабших чоловіків і наказав їх розстріляти⁵⁴⁸. Охоронець Клименко шукав живих євреїв, які ховались поміж мертвими. Він знайшов одну жінку, яку й застрелив⁵⁴⁹. Вахман Іван Тарасов згадував, що під час розстрілів улітку 1943 року вахмани знущалися над євреями, стріляючи по тих, хто чинив опір⁵⁵⁰.

А 19 листопада 1943 року Янівський табір оточили підрозділи СС, німецька поліція та УДП. Есесівцями керував капітан Нагель, який наказав, щоб усі есесівці, які охороняли табір, також узяли участь у розстрілі євреїв. Ілля Бой служив вахманом у Янівському таборі із травня до осені 1943 року і згадував про розстріли, які відбувалися восени 1943-го. Вахман свідчив, що до табору приїхали машини із працівниками СД, у яких було завдання розстріляти євреїв. Останні якимось чином дізнались про це і намагались втекти. Власне тоді вахмани, які були на посту, стріляли по втікачах⁵⁵¹. Стріляв по втікачах з кулемета і Бой⁵⁵². На другий день вахмани супроводжували групи євреїв до місця, де останніх розстрілювали спеціальні загони СД. Завдання «травників» полягало виключно в етапуванні до місця страти і охороні цієї території. Бой зазначав, що він особисто не розстрілював⁵⁵³. Це малоімовірно, беручи до уваги згадку про примусову участь в екзекуціях. Тим більше, що йдеться про представника вищого чину серед «травників». Наприклад, групенвахман Владімір Вутке особисто брав участь у розстрілах⁵⁵⁴.

Велика кількість «травників» у своїх свідченнях заперечували, що брали участь у масових розстрілах. Вони наголошували на тому, що тільки допроваджували євреїв до місць екзекуцій і лише таким чином були причетні до вбивств. Нацисти їх використовували, щоб вони охороняли євреїв, аби останні не втекли. Згодом на допитах колишні охоронці запевняли, що

⁵⁴⁸ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 988. Т. 1. Арк. 44–45.

⁵⁴⁹ Там само. Т. 3. Арк. 133.

⁵⁵⁰ Там само. Т. 1. Арк. 43–44.

⁵⁵¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 987. Т. 2. Арк. 254–255.

⁵⁵² ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 988. Т. 1. Арк. 43.

⁵⁵³ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 987. Т. 2. Арк. 254–255.

⁵⁵⁴ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 66213. Арк. 271.

розстріли здійснювали виключно есесівці. Наприклад, обервахман Єрмілов зазначав, що вахмани тільки супроводжували євреїв на розстріл⁵⁵⁵. «Травник» Іван Містюк згадував про конвоювання кількох тисяч євреїв, доправлених із гетто весною 1943 року, яких тримали кілька днів у таборі, а потім відправляли до залізничної станції Клепарів⁵⁵⁶. Андрій Сергієнко⁵⁵⁷ 17 травня 1943 року прибув до Янівського табору. Він зазначав, що під час розстрілів тільки конвоював приречених на смерть євреїв до місця страти⁵⁵⁸. Александр Ципленков служив у Львові та Дрогобичі вахманом у таборах. Заявляв, що розстріли в Янівському таборі наприкінці 1943 року проводились виключно німцями⁵⁵⁹. Вахман Сиволапов стверджував те ж саме⁵⁶⁰.

На основі опрацьованих матеріалів допитів колишніх вахманів можна зробити висновок, що якщо не було свідків їхніх злочинів, «травники» намагались уникнути покарання. Вони були налякані. Після війни багатьох засудили на 25 років тюрми. Дехто після смерті Сталіна 1953 року завдяки амністії повернувся на волю. Тут також потрібно зазначити, що були й смертні вироки. Здебільшого, таке покарання призначали вищим чинам: групенвахманам, цугвахманам і обервахманам. Наприклад, Владімір Вутке був страчений⁵⁶¹.

На нашу думку, головне завдання, яке виконували «травники» під час розстрілів, – це конвой та охорона. Були й випадки безпосередньої участі, про що згадувалось вище. Також траплялись поодинокі вбивства на території табору, під час втечі когось із ув'язнених або коли він не міг працювати. Деколи вахмани мордували з наказу окупантів. Отже, можемо сказати, що «травники» були знаряддям убивства в руках нацистів.

⁵⁵⁵ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 987. Т. 2. Арк. 84; ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 988. Т. 3. Арк. 149–151.

⁵⁵⁶ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 988. Т. 3. Арк. 198–202.

⁵⁵⁷ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 987. Т. 3. Арк. 271а; ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 988. Т. 1. Арк. 41; ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 988. Т. 3. Арк. 92.

⁵⁵⁸ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 988. Т. 3. Арк. 108–109.

⁵⁵⁹ Там само. Арк. 42–44, 48.

⁵⁶⁰ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 987. Т. 2. Арк. 11.

⁵⁶¹ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 66213. Арк. 323–324, 328.

Із вищенаведених свідчень можна зробити висновок, що багато «травників», які визнавали себе винними у вбивствах євреїв, згадували, що виконували розпорядження нацистів. Тому постає логічне запитання, чи мали можливість вахмани протестувати проти наказів і не виконувати їх? На це запитання колишні охоронці відповідали негативно. Вони стверджували, що були жорстокі правила, які передбачали покарання. Вахманам загрожував арешт до 21 доби, покарання через побиття або розстріл. Проте випадки порушень цих правил були. Найпоширенішими були такі порушення, як сон під час варти, корупція, п'янство, крадіжка. Були випадки дезертирства⁵⁶². Таких випадків у Янівському таборі було декілька. Георгій Панкратов був заарештований нацистами за підозрою в допомозі вахманам Єрмолаєву і Казакову, які втекли⁵⁶³. Сиволапов був у Янівському таборі до травня 1943 року, а тоді вирішив утекти⁵⁶⁴. Так само Микола Карпенко втік з табору восени 1943-го.⁵⁶⁵

На нашу думку, всіх вахманів можна назвати колаборантами. Проте варто розрізняти пасивних і активних. Перші самі зголошувались на службу, другі, натомість, згадували про відсутність вільного вибору. Особливістю активних колаборантів було намагання вислужитись, себто опортунізм. Охоронці брали участь у масових розстрілах євреїв. Частина охоронців зізналась у тому, що самі стріляли. Вони запевняли, що їм віддавали накази, тому відмовитися вони ніяк не могли. Інша частина вахманів категорично заперечувала свою участь у розстрілах. Охоронці зізнавалися лише в тому, що супроводжували ув'язнених до місць екзекуцій. Враження вахманів від розстрілів були негативними, проте вони казали, що не могли відмовитися, адже виконували наказ. За його порушення передбачались покарання. Однак були й такі, хто, незважаючи на це, втікав. Зараз важко оцінити, що стало мотивами цих вчинків. Швидше за все

⁵⁶² Benz W. Distel. В. Benz A. Der Ort des Terrors. Band 9. S. 604.

⁵⁶³ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 988. Т. 3. Арк. 60–61.

⁵⁶⁴ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 987. Т. 2. Арк. 11.

⁵⁶⁵ Там само. Т. 4. Арк. 236.

– бажання зберегти своє життя (тікали вахмани після 1943 року, коли Вермахт на Східному фронті терпів невдачі).

Документи органів державної безпеки, які стосуються «травників», дозволяють не тільки ідентифікувати їх, а й визначити характер виконуваної діяльності. Завдяки цим матеріалам розуміємо, що вахмани, окрім своїх безпосередніх обов'язків охороняти, брали як допоміжну, так і безпосередню участь у масових розстрілах. На підставі документів ГДА СБУ навіть можна провести просопографічне дослідження. Ми маємо змогу довідатись про походження, вік, національність, освіту чи професію «травників». Вивчаючи протоколи допитів, дізнаємося про мотивацію їхніх поступків. Матеріали висвітлюють процес пошуку «травників», арешти і вироки. Тому ще однією темою для вивчення може бути питання понесеної ними відповідальності за свої дії.

Ще одна категорія колаборантів, які брали безпосередню участь у вбивствах євреїв, – це члени з'єднання, яке було відоме як «кавказька рота» СД. Літом і восени 1943 року на території дистрикту «Галичина» вони розстрілювали тих євреїв, які все ще перебували в таборах примусових робіт. Навіть дотепер про цих убивць є зовсім мало відомостей. І хоча цей підрозділ історики згадують⁵⁶⁶ у контексті вивчення хронології здійснення Голокосту в Галичині, проте все ще є багато невідомого. Адже дослідники раніше не приділяли уваги питанням, звідки рота потрапила до Львова, хто туди входив і чим вони займалися раніше. Нез'ясованим було і те, коли вона розквартирувалась у місті і як довго перебувала в ньому.

Упровадження нових документів дозволить фахівцям дещо глибше осмислити роль «кавказької роти» у вбивствах єврейського населення в роки Другої світової війни. У ГДА СБУ в м. Києві зберігаються протоколи допитів колишніх членів цього з'єднання Кадира Мамед Огли Махмудова⁵⁶⁷, Альфонса

⁵⁶⁶ Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. S. 353, 360; Sandkühler T. Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz 1941–1944. S. 268.

⁵⁶⁷ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 987. Т. 2. Арк. 266–271.

Гецфріда⁵⁶⁸, Давида Ніколадзе⁵⁶⁹ і Івана Гірта⁵⁷⁰. Їхні свідчення можна вважати важливим джерелом для вивчення Голокосту на території дистрикту «Галичина». У них міститься інформація про участь «кавказької роти» СД у розстрілах в'язнів львівської тюрми на вулиці Лонцького, таборів примусових робіт, а також про участь в антипартизанських акціях. Здебільшого, все це стосується знищення єврейського населення Галичини. Нова інформація дасть історикам можливість відкрити незнані і маловідомі аспекти «діяльності» підрозділу.

«Кавказька рота» була сформована за наказом командира айнзатцгрупи Д обергрупенфюрера СС Отто Олендорфа весною 1942 року. Вона діяла як охоронне формування, тобто, як загін шуцманшафту поліції безпеки (Sicherheits-Schutzmannschaft) під керівництвом колишнього перекладача зондеркоманди ЕК-12 – обершарфюрера СС Вальтера Керера⁵⁷¹. У роті служили добровольці з Кавказу, у переважній більшості – колишні радянські військовополонені вірмени, грузини, азербайджанці, представники інших кавказьких народів. Також були росіяни⁵⁷². Командиром роти став етнічний німець (фольксдойч) Вальтер Керер, який народився 1912 року в колонії Еленендорф (тепер – місто Гейгель в Азербайджані) і добре володів німецькою мовою⁵⁷³.

Створення подібного підрозділу стало можливим унаслідок спеціального циркуляру, який РСХА 19 січня 1942 року надіслало усім айнзатцгрупам щодо можливості підсилення поліції безпеки «відповідними елементами». На основі цього були створені загони шуцманшафту поліції безпеки з місцевого населення і військовополонених червоноармійців. Ще раніше вербували на

⁵⁶⁸ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 987. Т. 2. Арк. 264–265.

⁵⁶⁹ Там само. Арк. 262–263.

⁵⁷⁰ Там само. Арк. 259–261.

⁵⁷¹ Angrick A. Besatzungspolitik und Massenmord. Die Einsatzgruppe D in der südlichen Sowjetunion (1941–1943). Hamburg: Hamburger edition, 2003. S. 555.

⁵⁷² Дін М. Радянські етнічні німці і Голокост у Рейхскомісаріаті Україна, 1941-1944. *Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення*. За ред. Рея Брандона та Венді Лауер. Пер. з англ. Н. Комарової Київ: Дух і Літера, 2015. С. 360–361.

⁵⁷³ Bundesarchiv Ludwigsburg. B 162. 1257. Bl. 3.

роботу перекладачів. Про такі випадки відомо вже зі серпня 1941 року. Їх набирали з числа фольксдойчів⁵⁷⁴.

Створення окремих іноземних військових з'єднань у складі нацистських збройних формувань стало тенденцією 1942 року. Наприклад, згідно з вищезгаданим наказом, командир айнзатцгрупи Отто Олендорф також отримав повноваження на вербування татарських сотень самооборони. Зокрема, було сформовано 14 підрозділів, до яких зарахували 1 632 чоловіків. Пізніше, з липня 1942 року, на основі восьми сотень самооборони було створено вісім охоронних батальйонів (№ 147–154)⁵⁷⁵.

«Кавказька рота» була прикріплена до штабу айнзатцгрупи Д. Також шуцмани перебували в розташуванні її підрозділів. Від початку 1942 року і до 7 серпня штаб перебував у Криму, в місті Сімферополь⁵⁷⁶. Згодом переїхав у Таганрог⁵⁷⁷. А 28 серпня 1942 року його передислокували до Ворошиловська (Ставрополь)⁵⁷⁸. З кінця жовтня і до кінця року штаб перебував в поселенні Аджи-Мушкай (тепер – мікрорайон міста Керчі), а на початку 1943-го повернувся до Сімферополя⁵⁷⁹. Весною штаб айнзатцгрупи Д, а також її підрозділи – 10 а, 11 в і 12 – були направлені до прип'ятських боліт для боротьби з партизанами. Станом на 2 квітня 1943 року штаб дислокувався в Овручі, а зондеркоманди 10 а, 11 в і 12, відповідно, у Мозирі, Брест-Литовську і Пінську. Дещо пізніше, 14 травня, частини змінили місце перебування на Мозир, Єльськ і Александровку⁵⁸⁰. Таким чином, айнзатцгрупа перестала існувати. Натомість було утворено спеціальну бойову групу «Біркамп», яка боролась з партизанами. Потім, у червні 1943 року, «кавказьку роту» перевели до Львова і підпорядкували місцевому СД⁵⁸¹. На той час це вже були досвідчені

⁵⁷⁴ Круглов А. К вопросу о количестве евреев уничтоженных ейнзатцгруппами в 1941–1943 гг. *Голокост і сучасність: студії в Україні і світі*. Київ, 2008. № 1 (3). С. 47–48.

⁵⁷⁵ Боляновський А. Іноземні військові формування у Збройних силах Німеччини (1939–1945 рр.). Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2013. С. 345–346.

⁵⁷⁶ Bundesarchiv Ludwigsburg. В 162. 1216. ВІ. 615.

⁵⁷⁷ Ibidem. ВІ. 652.

⁵⁷⁸ Ibidem. ВІ. 653.

⁵⁷⁹ Ibidem. ВІ. 657–658.

⁵⁸⁰ Ibidem. ВІ. 659–660.

⁵⁸¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 987. Т. 2. Арк. 263, 265.

злочинці. Вони брали безпосередню участь у злочинах айнатцгрупи Д. Ще від початку 1942 року шуцмани обслуговували газові вантажівки – газвагени (Gaswagen). Спочатку в Сімферополі, а потім, відповідно, і в інших містах, зокрема в Краснодарі. Окрім цього, вони були відповідальні за закопування трупів⁵⁸². Відомо, що в першій половині 1942 року айнатцгрупа проводила розстріли в'язнів сімферопольської тюрми. Фольксдойч Гьотцфрід у своїх післявоєнних свідченнях зізнався, що як член «кавказької роти» брав участь в операціях із застосуванням газвагена в Сімферополі, а потім, літом 1942 року, у Ставрополі⁵⁸³. У листі прокурора окружного суду Мюнхена до прокуратури СРСР від 20 лютого 1964 року йшлося про відповідальність командира Вальтера Керера, а також, очевидно, і його підлеглих за смерть 12 тисяч євреїв Криму⁵⁸⁴.

Головними завданнями «кавказької роти», яка прибула на територію дистрикту «Галичина», були охорона приміщень львівської поліції безпеки, боротьба з партизанами і здійснення екзекуцій місцевих євреїв.

Німецький історик Андрей Ангрік пише, що «кавказька рота» айнатцгрупи, а також гіві (Hiwi, від Hilfswilliger) її підрозділів були направлені до Львова в серпні 1943 року. Після чого дослідник згадує, що вони взяли участь у вбивстві останніх ув'язнених з таборів примусових робіт у Львові, Скалаті, Борках Великих, а також у Кам'янці 1 і 2⁵⁸⁵. Справді, солдати «кавказької роти» дійсно були причетні до усіх вищезазначених злочинів⁵⁸⁶.

Проте твердження Ангріка не витримує жодної критики в питанні дати прибуття роти до Львова, адже ліквідація табору «Скалат» відбулась 30 червня 1943 року⁵⁸⁷. Євреїв табору «Кам'янка 1» було вбито 10 липня⁵⁸⁸, а декілька

⁵⁸² Bundesarchiv Ludwigsburg. B 162. 1216. Bl. 761; B 162. 1218. Bl. 1020, 1034.

⁵⁸³ Дін М. Радянські етнічні німці і Голокост у Рейхскомісаріаті Україна, 1941–1944. С. 360–361.

⁵⁸⁴ Bundesarchiv Ludwigsburg. B 162. 1257. Bl. 10. Ще раніше прокурор СРСР М. Руденко 8 жовтня 1963 року направив лист до Центрального федерального відомства юстиції з розслідування націонал-соціалістичних злочинів у м. Людвігсбурзі. У ньому йшлося про злочини айнатцгрупи Д, здійснені на території СРСР.

⁵⁸⁵ Angrick A. Besatzungspolitik und Massenmord. Die Einsatzgruppe D in der südlichen Sowjetunion (1941–1943). S. 711.

⁵⁸⁶ Sandkühler T. Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz 1941–1944. S. 268.

⁵⁸⁷ Bundesarchiv Ludwigsburg. B 162. 2116. Bl. 4187.

⁵⁸⁸ Ibidem. Bl. 4140.

днів пізніше відбулася ліквідація в'язнів табору «Борки Великі»⁵⁸⁹. Згідно з документами, «кавказька рота» фактично прибула до Львова в червні 1943 року і була в місті майже рік (до червня 1944-го)⁵⁹⁰. На початку 1944 року її було поділено на дві частини. Одну залишили у Львові під керівництвом Вальтера Керера, а друга, яку очолив Рудольф Зельх, покинула місто⁵⁹¹. Колишній щуцман Махмудов згадував, що повний склад роти залишив Львів у травні 1944 року. Одних відправили до міста Радом, інших – у Варшаву, де вони взяли участь у придушенні Варшавського повстання⁵⁹².

Протягом свого перебування у Львові «кавказька рота» взяла активну участь у вбивствах останніх євреїв дистрикту «Галичина». Кадир Мамед Огли Махмудов свідчив, що влітку 1943 року «кавказька рота» розстрілювала в'язнів одного концтабору на території Тернопільщини». Він не згадував якого саме, проте німецький історик Томас Зандкюлер наводить дані про залучення «кавказців» до знищення євреїв із таборів «Кам'янка 1» і «Кам'янка 2», а також «Борки Великі» в липні 1943 року. Відомо, що на початку місяця 250–300 ув'язнених табору «Кам'янка 2» (Романове село, Галушинці) були переправлені до головного табору «Кам'янка 1». Наступного дня зранку євреїв із цих таборів розстріляли (приблизно 500 осіб). Через два тижні «кавказька рота» вбила 250 в'язнів табору «Борки Великі» просто в бараках. Потім їхні тіла облили бензином і спалили⁵⁹³. Окрім цього, «кавказька рота», як згадував Давид Ніколадзе, розстріляла приблизно 200 осіб у Скалаті⁵⁹⁴. Свою участь у розстрілах підтверджував і фольксдойч Альфонс Гецфрід, який працював у роті перекладачем⁵⁹⁵. Ідеться про табір, адже місцеве гетто було ліквідоване внаслідок двох великих акцій, відповідно 7 квітня і 9 червня 1943 року, силами

⁵⁸⁹ Bundesarchiv Ludwigsburg, B 162, 2116, Bl. 4125.

⁵⁹⁰ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 987. Т. 2. Арк. 263.

⁵⁹¹ Там само. Арк. 261.

⁵⁹² Там само. Арк. 267.

⁵⁹³ Sandkühler T. Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz 1941–1944. S. 268.

⁵⁹⁴ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 987. Т. 2. Арк. 263.

⁵⁹⁵ Там само. Арк. 265.

німецької, української та єврейської поліції⁵⁹⁶. А от табір проіснував до кінця червня того самого року.

А 12 листопада 1943 року «кавказька рота» разом із працівниками львівської поліції порядку брала участь у розстрілах 5 тисяч в'язнів Янівського табору примусових робіт, що знаходився на окраїні міста⁵⁹⁷. Як свідчив Іван Гірт, він та інші під час розстрілів стояли в оточенні за 100 метрів від місця подій⁵⁹⁸. Шуцман у своїх свідченнях не зізнається, що особисто стріляв. Так само він не згадує, щоб це робили його товариші, однак зазначає, що вони йому розповідали про командира Керера, який власноруч убивав. Давид Ніколадзе так само згадував лише про те, що перебував в оточенні табору на вулиці Янівській⁵⁹⁹.

Отож, у свідченнях колишніх шуцманів простежується заперечення безпосереднього здійснення ними злочину у Львові. Це можна пояснити страхом визнання вбивства п'ятьох тисяч ув'язнених. Хоча станом на осінь 1943 року «кавказька рота» уже півтора року проводила езекуції і мала неабиякий «досвід». Їхня причетність до розстрілу є загальновідомим фактом для дослідників Голокосту в дистрикті «Галичина». Окрім того, складно повірити, що два взводи роти стояли в оточенні місця езекуції і лише сам командир вирішив згадати набуті навички.

Під час свого перебування у Львові члени «кавказької роти» виїжджали до міста Любліна. Там 3 листопада 1943 року вони взяли участь у сумнозвісній акції «Erntefest» (з нім. – Урожай), у результаті якої було знищено понад 18 тисяч в'язнів табору «Майданек»⁶⁰⁰.

У документах є неточності, які радше були спробами заплутати слідство. Зокрема, фольксдойч Іван Гірт згадував, що пішов на службу в «татарську

⁵⁹⁶ Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol II: Part A. P. 827.

⁵⁹⁷ Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. S. 360.

⁵⁹⁸ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 987. Т. 2. Арк. 259–260.

⁵⁹⁹ Там само. Арк. 263.

⁶⁰⁰ Там само. Арк. 265; Browning C. Ordinary men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland. New York: HarperCollins, 1992. P. 138.

роту» в жовтні 1941 року.⁶⁰¹ Це аж ніяк не може відповідати дійсності, оскільки тоді її ще не існувало. Варто зазначити, що цілком вірогідним є той факт, що цей чоловік почав співпрацювати з нацистами восени 1941 року, як перекладач у айнзатцгрупі.

Кадир Мамед Огли Махмудов служив у Червоній армії. Попав у полон наприкінці травня 1942 року, після чого його направили в табір для військовополонених у Феодосії. Там нацисти завербували його на службу в «кавказьку роту». Про своє перебування у Ставрополі згадує лише те, що він, як і інші, охороняв приміщення СД. Щодо проведення екзекуцій свідчив, що такого не було.⁶⁰² Це означає, що він свідомо обманював слідчого, адже про використання газвагенів він не міг не знати.

Незважаючи на прагнення колишніх шуцманів у деяких ситуаціях заплутати радянських слідчих, протоколи їхніх допитів можна вважати цінним джерелом. Однак використовувати їх слід обережно, аби не піти хибним шляхом у своїх дослідженнях. Найкраще застосовувати порівняння з іншими архівними матеріалами. Варто уважно зіставляти інформацію і тільки тоді може прояснитися реальна картина подій.

Станом на 22 червня 1943 року в дистрикті «Галичина» офіційно було 21 156 євреїв⁶⁰³. Усі вони перебували в таборах примусових робіт, адже місцеві гетто внаслідок численних акцій уже були ліквідовані. Якщо брати до уваги всі вищезазначені цифри жертв «кавказької роти», то можна стверджувати, що цей підрозділ був причетний до страти щонайменше 6–7 тисяч людей. Тобто вони брали участь у знищенні кожного третього єврея, який на той час перебував на території дистрикту «Галичина».

Підбиваючи підсумки, варто звернути увагу на той факт, що документи радянських спецслужб довгий час були не доступні дослідникам. Тільки в останнє десятиліття розпочався процес їх розсекречення. Цей пласт джерел ще потребує детального аналізу, спроба якого і була здійснена в нашій роботі.

⁶⁰¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 987. Т. 2. Арк. 259.

⁶⁰² Там само. Арк. 266–267.

⁶⁰³ Andrzej Żbikowski, Raport Friedericha Katzmanna i zagłada ludności żydowskiej w dystrykcie galicyjskim. P. 134.

3.2. Матеріали радянських комісій

НДК розпочала свою діяльність у листопаді 1942 року. У результаті її роботи було зібрано 4,3 мільйона документів. Хоча достовірність великої кількості зібраних комісією матеріалів не викликає сумнівів, на думку сучасних дослідників, зокрема, Нільса Бо Польсена, варто враховувати умови, у яких вона працювала. Ідеться про сталінський режим і про те, що НДК не була незалежною у своїй роботі. Такі обставини не дозволяли комісії ставити собі за мету неупереджено збирати інформацію про події періоду окупації⁶⁰⁴. Не один дослідник звертав свою увагу на її діяльність. Можемо виділити двох авторів, які заслуговують на увагу. Теоретичні моменти діяльності НДК ретельно розглянуто в дослідженнях Александра Єпіфанова⁶⁰⁵. Натомість історик Маріан Сандерс концентрувався на питанні доцільності діяльності комісії та застосуванні її матеріалів. Він дійшов висновку, що, перш за все, НДК шукала злочинців і зрадників, а її інформація використовувалася всередині країни і за кордоном з пропагандистською метою⁶⁰⁶. Навіть зараз мало хто аналізував зазначені комісією цифри і висновки. То ж з цієї позиції вивчення її діяльності представляє великий інтерес.

Документи НДК є чисельними. Джерельна база такого характеру в Україні досить велика. В обласних архівах Львова, Тернополя та Івано-Франківська зберігаються матеріали регіональних відділів НДК. Документи республіканської комісії є в ЦДАВО України⁶⁰⁷. На території колишнього дистрикту «Галичина» працювали підрозділи республіканської надзвичайної

⁶⁰⁴ Польсен Н. Розслідування воєнних злочинів по-советськи. Критичний аналіз матеріалів надзвичайної державної комісії. *Голокост і сучасність: студії в Україні і світі*. 2009. № 1. С. 28.

⁶⁰⁵ Олександр Єпіфанов 1996 року у Волгоградському університеті захистив кандидатську дисертацію на тему: «Чрезвычайная государственная комиссия по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников и причиненного ими ущерба гражданам, колхозам, общественным организациям, государственным предприятиям и учреждениям СССР: историко-правовой аспект»; Єпіфанов А. Организационные и правовые основы деятельности комиссий по установлению и расследованию гитлеровских злодеяний. *Правовая парадигма*. Волгоград, 2017. Т. 16. № 4. С. 55–61.

⁶⁰⁶ Sanders. M.R. *Extraordinary Crimes in Ukraine: An Examination of Evidence Collection by the Extraordinary State Commission of the U.S.S.R. 1942–1946*. PhD dissertation, Ohio University, 1995. 349p.

⁶⁰⁷ ЦДАВО України. Ф. 3538.

комісії, а саме Львівська⁶⁰⁸, Дрогобицька⁶⁰⁹, Тернопільська⁶¹⁰ і Станіславська⁶¹¹. Інформацію, зібрану ними, можна вважати колосальною. Перш за все, головне завдання полягало в підготовці даних для представлення на післявоєнному міжнародному трибуналі, який працював пізніше у Нюрнберзі. Радянський Союз старався якнайшвидше опрацювати зібрані факти злочинів нацистів і підрахувати збитки в питаннях чисельності людських жертв і майна.

В українських архівосховищах збереглася численна документація, яка висвітлює роботу надзвичайних комісій. Структура діяльності комісії відповідала вертикалі. Районні акти передавали до обласного центру. Там готували основний звіт. У ньому, в загальних рисах, змальовували ситуацію, що була на території області в роки окупації. Обласні звіти направляли до Києва, де їх опрацювала республіканська комісія. Матеріали її офіційних висновків представлені у фонді 4620 ЦДАВО України в 334 справі⁶¹². У документі, у загальних рисах, описується режим окупації, подано багато деталей безпосередньо про стан справ у Львові, де особлива увага акцентується на жорстокому поводженні нацистів із місцевим населенням. Представлена інформація про львівське гетто і Янівський табір примусової праці. Було подано статистичні дані щодо кількості загиблих цивільних і військовополонених, а також те, яких матеріальних збитків зазнало господарство в цілому. І хоча в таких документах були певні свідчення, усе ж втрачалися деталі, доступні в актах районних комісій. Згодом матеріали потрапляли до Москви. На даний момент вони зберігаються в «Государственном архиве Российской Федерации» (ГАРФ)⁶¹³. Копії матеріалів залишилися на місцях. Проте що стосується актів районних комісій, то вони

⁶⁰⁸ ДАЛО. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 88, 91, 278, 279; Ф. Р-221; Ф. Р-648; Ф. Р-1887; ЦДАГО. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 219, 234, 237, 240.

⁶⁰⁹ ДАЛО. Ф. П-5001; Ф. Р-2022. Оп. 1. Спр. 111, 112.; ЦДАГО. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 208, 234, 237. ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 361.

⁶¹⁰ ДАТО. Ф. Р-274; ЦДАГО. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 234; ЦДАВО України Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 308, 309, 310.

⁶¹¹ ДАІФО. Ф. Р-98; ЦДАВО України Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 305.

⁶¹² ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 334.

⁶¹³ ГАРФ. Ф. Р-7021.

зберігаються в обласних українських архівах. Цей пласт документів дозволяє дещо уточнити інформацію про події в конкретних населених пунктах.

Документи НДК містять інформацію про матеріальні та людські втрати, починаючи від великих міст і завершуючи маленькими селами. На місцях працювали районні комісії, які досліджували питання про злочини, що трапилися на території їхньої місцевості. Установлювалися хронологічні рамки окупації, з'ясовувалося, хто керував місцевою адміністрацією та які силові структури діяли в межах населеного пункту. На основі усних свідчень очевидців визначали, які злочини здійснювалися, коли і де саме це відбувалося. В актах також зазначалося, хто став жертвою. Варто відмітити, що, попри неточності, які стосуються кількості жертв, радянські документи часто є фактично єдиними матеріалами. То ж їхню вартість не можна недооцінювати. Наприклад, документи нацистських місцевих окупаційних органів влади збереглися фрагментарно, тому про деякі населені пункти інформації обмаль або ж немає взагалі. Якщо брати до уваги матеріали комісії – то тут присутня систематизація. Після відвоювання території в німців робота проводилась у кожному районі. Установлювалися злочини, здійснені в селах, містечках чи великих містах. Не слід забувати, що комісії працювали одразу ж після того, як пройшов фронт, «по гарячих слідах».

Серед матеріалів, зібраних комісією, цінними для дослідників є протоколи допитів свідків, витяги з протоколів і стенограм, акти судово-медичної експертизи, карти і схеми місць масових розстрілів. Ці документи дозволяють вивчати становище місцевого населення в період нацистської окупації. Звичайно, багато даних мають безпосередній стосунок до долі єврейського населення. Тому цілком виправдано можна вважати, що матеріали комісій – це надзвичайно цінне джерело до вивчення Голокосту на території дистрикту «Галичина». Використовуючи їх, можемо відтворити досить цілісну картину розвитку подій. Також, загалом, документи дозволяють простежити характерні риси радянсько-німецького конфлікту та окупаційної нацистської політики.

Війна Райху з Радянським Союзом відрізнялася від воєнних кампаній на Заході тим, що вона була, насамперед, ідеологічною. Ідеться не тільки про нові території, природні ресурси чи промислові регіони. Конфлікт був у політичній площині, де більшовики розглядались, як серйозна загроза втіленню в життя ідей націонал-соціалізму. Гітлерівці вважали євреїв такими, хто шкодитиме встановленню їхнього панування на нових землях. Ще перед вторгненням на радянську територію було ухвалено низку рішень, які виходили за межі правових норм ведення тогочасної війни. Зокрема, 6 червня 1941 року Верховне командування Вермахту (Oberkommando der Wehrmacht або ОКВ) видало сумнозвісний «наказ про комісарів», яким передбачалося знищення працівників апарату комуністичної партії. Окрім цього, були численні вказівки, як слід діяти Вермахту на території Радянського Союзу, в яких євреїв розглядали чи не основною опорою більшовицького режиму, тому їх поборення виглядало природною превентивною мірою. У результаті жертвами, у першу чергу, ставали євреї – члени комуністичної партії і, загалом, представники єврейської інтелігенції. Їхнє знищення проводилося одразу ж після вторгнення на радянську територію.

Документи НДК установлюють злочини нацистів, учинені від самого початку окупації. Першу екзекуцію єврейського населення на території Галичини нацисти здійснили 22 червня 1941 року біля місцевого костелу в місті Сокалі. Тоді німці розстріляли 11 чоловіків, яких випадково взяли на вулиці⁶¹⁴.

Невдовзі, на початку липня, нацисти взялися за організацію численних погромів, до яких були залучені місцеві колаборанти. За Вермахтом прямували спеціально створені айнзатцгрупи. Вони відповідали за безпеку на щойно захоплених територіях. У другому спеціальному наказі від 1 липня 1941 року начальник РСХА Райнгард Гайдріх наголошував, що головними об'єктами для «чистки» є більшовики і євреї.

Одне з головних завдань, яке отримали айнзатцгрупи, полягало в підбурюванні місцевого населення до погромів, жертвами яких мали стати

⁶¹⁴ ДАЛО. П-3. Оп. 1. Спр. 278. Арк. 15.

євреї. Останні в нацистській пропаганді представлялись, як активні прибічники комунізму, з яких було сформоване політичне ядро партії⁶¹⁵.

Нацисти вміло використали інформацію про численні жертви радянських спецслужб. Багатьох українців і поляків, ув'язнених органами НКВД за політичними статтями, було замучено в тюрмах Західної України в останній тиждень червня. Нацисти, апелюючи до міфу про «жидо-більшевизм», усю вину за це поклали на місцевих євреїв і заохочували родичів убитих до відплати. Саме єврейське населення примушували йти на територію в'язниць і там ексгумувати останки закатованих. Більшість євреїв після цього розстрілювали або ж забивали до смерті. Допоміжну участь у погромах узяли деякі представники УНМ. Інструкції щодо її організації з'явилися заздалегідь, ще до початку радянсько-німецької війни. Перші відомості про мобілізацію до лав міліції на території Галичини належать до 25 червня, а у Львові УНМ була сформована протягом 30 червня – 2 липня 1941 року⁶¹⁶.

Погроми охопили всю Галичину і відбувалися за подібним сценарієм. В акті комісії Тернополя детально описується жорстоке ставлення до євреїв із самого початку окупації, згадано численні випадки грабежів, згвалтувань і вбивств. Погром у місті відбувся 5 липня, а жертвою стало, в основному, чоловіче єврейське населення. Організацією цієї акції займалися офіцери СС⁶¹⁷. Конкретно ідеться про дивізію ваффен СС Вікінг⁶¹⁸.

В акті самбірської комісії також описано подібний перебіг подій, що сталися в місті. Першого липня 1941 року внаслідок погрому загинуло приблизно 120 євреїв. Їх загнали на територію в'язниці і на кладовище, де й розпочалася трагедія. Активну участь у погромі взяли місцеві люди. Володіємо

⁶¹⁵ Struve K. Rites of Violence? The pogroms of Summer 1941. *Polin Studies in Polish Jewry*. Warsaw, 2012. Vol. 24. P. 259–261.

⁶¹⁶ Патриляк Іван. Військова діяльність ОУН (Б) у 1940-1942 роках. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут історії України НАН України, 2004. С. 231.

⁶¹⁷ ДАТО. Ф. Р-274. Оп. 1. Спр. 123. Арк. 111–117.

⁶¹⁸ Струве К. ОУН (Б), німці та антиєврейське насильство в Галичині влітку 1941 р. *Україна модерна*. 2017. № 24. С. 233.

детальною інформацією, згідно з документом, навіть про знаряддя вбивства – дерев'яні і металеві палки⁶¹⁹.

Третього липня 1941 року в Золочеві стався один із найкривавіших погромів. У матеріалах комісії йдеться про те, що він відбувався аж до 7 липня, хоча насправді тривав півтора дня⁶²⁰. В основному, за нього також відповідальна дивізія ваффен СС Вікінг⁶²¹. Тіла були знайдені біля замку, де була тюрма. Саме там агенти НКВД наприкінці червня 1941 року вбивали ув'язнених.

Зрозуміло, що про вбитих радянськими спецслужбами у звіті комісії немає ні слова, а жертви в замку, очевидно, були зараховані нацистам та їхнім спільникам. Названо значно перебільшені цифри, навіть до 4 тисяч. Згадується, що серед них було 1 200 військовополонених, багато цивільних, здебільшого євреїв⁶²². Зрозумілим є те, що районна комісія старалася замаскувати дії радянських спецслужб, унаслідок яких було вбито велике число політичних в'язнів – українців і поляків. Відомо, що частини СС у перші дні окупації знищили 600 місцевих євреїв⁶²³. Під час погромів страждало і майно єврейської громади. В акті районної комісії Підкаменя описано, що в перших днях липня 1941 року загинуло приблизно 100 євреїв і було спалено чотири синагоги⁶²⁴.

Погроми сколихнули всю Галичину і, зокрема, найбільше місто – Львів. «Акт комісії по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників у м. Львів»⁶²⁵ розпочинається тим, що радянська адміністрація намагається довести, ніби всі злочини в місті відбувалися відповідно до наперед підготовленого плану. Головними винуватцями названі райхсміністер Генріх Гімmlер, який неодноразово приїжджав до Львова, генерал-губернатор

⁶¹⁹ ДАЛО. Ф. Р-2022. Оп. 1. Спр. 113. Арк. 17–19.

⁶²⁰ Царинник М. Золочів мовчить. *Критика*. 2005. № 10. URL: http://www.holocaust.kiev.ua/news/upload_file/file/Carinnik_Zolochiv_movchit.pdf

⁶²¹ Струве К. ОУН (б), німці та антиєврейське насильство в Галичині влітку 1941 р. С. 233.

⁶²² ДАЛО. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 278. Арк. 5.

⁶²³ Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol II: Part A. P. 848.

⁶²⁴ ДАЛО. П-3. Оп. 1. Спр. 278. Арк. 17.

⁶²⁵ Там само. Арк. 40–58.

Ганс Франк, губернатор дистрикту Отто Вехтер і місцевий начальник СС і поліції Фрідріх Кацман. Далі описано події початку окупації. В емоційному тоні – способи жорстокого поводження. Щодо жертв погрому 1 липня не має свідчень. Натомість вказано, що 5 липня розстріляли 2 тисячі євреїв. Ця кількість є абсолютно вірогідною і підтверджена сучасними дослідженнями. Жертвами погрому 1 липня були кілька сотень євреїв⁶²⁶.

Отже, матеріали НДК та її підрозділів висвітлюють це явище як частину реалізації нацистами їхнього плану щодо знущань над радянськими людьми. У документах навіть немає спроби згадати про особливо негативне ставлення саме до євреїв. Однією з характерних рис подання інформації про кількість жертв є значне їх завищення. На нашу думку, здебільшого це робили з метою приховати вбивства місцевих політичних ув'язнених українців чи поляків, що їх здійснили радянські спецслужби наприкінці червня 1941 року.

На перших порах категорією, яку найбільше переслідували нацисти, була єврейська інтелігенція. Політиків, чиновників, адвокатів, викладачів, музикантів та інших спеціально обирали на роль жертв. У такий спосіб нацисти хотіли знищити єврейську еліту. В Станіславі начальник Зіпо Ганс Крюгер дав наказ голові юденрату, аби 3 серпня 1941 року в будинок гестапо з'явилися єврейські учителі, фотографи, музиканти, адвокати та ін. Усіх було розстріляно і закатовано. Це описано в документі НДК «Розстріли єврейської інтелігенції»⁶²⁷.

Акції щодо цієї категорії населення тривали до початку осені. Одна з останніх згадок про масові розстріли єврейської еліти – облава у Збаражі, що відбулася у вересні 1941 року. Тоді спеціальна група СД, яка підпорядковувалась гауптштурмфюреру СС Едмунду Шьоне, розстріляла

⁶²⁶ Струве К. ОУН (б), німці та антиєврейське насильство в Галичині влітку 1941 р. С. 226-227.

⁶²⁷ ДАІФО. Ф. Р-98. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 122–124; Фоєрман Ю. Щоденник зі Станіслава (1941–1943 рр.). Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. С. 9–10.

представників місцевої інтелігенції⁶²⁸. Очевидець події Рудольф Жарковський згадував про 89 осіб, яких вивезли з міста в той час⁶²⁹.

Документи НДК та її підрозділів дозволяють простежити, яким був окупаційний режим щодо євреїв у перші місяці після початку радянсько-німецької війни. Серед матеріалів наявна інформація про дискримінаційні закони, які було введено в дію від самого початку окупації. Описано становище євреїв, згадано про випадки знущання, пограбування і розстріли. Висвітлюється історія створення юденратів. Характеризується їхнє призначення. Матеріали дозволяють вивчати такі питання, як збір контрибуцій з євреїв, примус до застосування знаків розрізнення (зірок «Давида»), запровадження зменшених харчових норм, заборону користуватися транспортом та інше. Одна з основних рубрик документів НДК – переселення єврейського населення в наперед визначений квартал із неналежними побутовими умовами. Створення гетто описується досить загально. Подається, в основному, інформація про період існування, територію, кількість мешканців, загальні умови проживання, випадки знущань, акції і, врешті, ліквідацію.

Наказ про створення першого гетто на території новоствореного дистрикту «Галичина» – Тернопільського, появився ще 5 вересня 1941 року. Згідно з цим розпорядженням, до кінця місяця (до 25-го числа) євреї повинні були переселитися у визначений квартал⁶³⁰.

Перші масові розстріли на території дистрикту «Галичина» напряду пов'язані з переселенням. Практично завжди поставало питання обмеженого простору і великої кількості людей. Отож, ще восени 1941 року місцеві керівники силових структур (в основному Зіпо) брали на себе ініціативу у «вирішенні» цього питання. Наслідком ставала ліквідація людей похилого віку і немічних осіб. Уже після створення дистрикту «Галичина» перші масові

⁶²⁸ ДАТО. Ф. Р-274. Оп. 1. Спр. 123. Арк. 137–145.

⁶²⁹ Bundesarchiv Ludwigsburg. В 162. 2128. Bl. 7614–7616.

⁶³⁰ ДАТО. Ф. Р-274. Оп. 1. Спр. 123. Арк. 118–123.

розстріли відбулися на півдні. Мова про екзекуції в Надвірній 6 жовтня і в Станіславові 12 жовтня 1941 року.

Як зазначалося, матеріали НДК та її підрозділів були потрібні для представлення на післявоєнному трибуналі над нацистами. Передбачалося висвітлення злочинів проти цивільного населення. Акцент робився на тому, що все вчинялося згідно з наперед затвердженими намірами. В актах районних комісій маємо інформацію про акції, унаслідок яких євреїв розстрілювали на місці або ж депортували до табору смерті «Белжець». Такі дані з'ясовувалися на основі свідчень мешканців певного населеного пункту. Багато хто серед очевидців бачив екзекуцію особисто. Таким чином, установлювалося датування, кількість акцій, їхній перебіг, визначалась кількість жертв.

Власне кажучи, з останніми даними виникає найбільше проблем. По-перше, свідки, здебільшого, називали кількість чи то депортованих, чи то убитих на місці тільки приблизно. На основі порівнянь різних протоколів допитів, а також, зважаючи на довоєнну статистику, члени комісії встановлювали загальне число, яке записували в документі.

Не можна не згадати й про те, що подекуди на місцях, але все ж частіше на вищих щаблях, цифри завищували. У певних моментах підрахунок члени районних комісій вели дуже недбало. Нерідко брали до уваги довоєнну статистику і всіх євреїв зараховували до розстріляних і вивезених до табору смерті, абсолютно ігноруючи те, що частину населення відправляли на примусові роботи. Також не враховувався той факт, що смертність на території гетто була настільки висока, що кожного дня могло вмирати по декілька десятків людей (особливо у зимові місяці). Недовіра до певних даних виникає ще й через те, що в одному і тому ж самому акті трапляється цілком протилежна інформація про кількість загиблих під час однієї і тієї ж самої події.

На нашу думку, кількісні показники з матеріалів комісій слід перевіряти, використовуючи інший тип джерел або ж сучасні дослідження. Лише в такому разі можемо бути впевненими у їхній правильності. Незважаючи на часті помилки, в актах комісії інколи трапляються абсолютно точні дані (до однієї

людини) стосовно жертв. Це можна пояснити скрупульозністю членів цієї комісії. Також багато залежало від свідків, які володіли якісною інформацією. Очевидно, що найкраще про ці жахливі події могли розповісти ті люди, які безпосередньо пережили Голокост.

Комісії нерідко використовували як свідків євреїв, які в різний спосіб зуміли врятуватися. Власне, дехто із них пам'ятав докладні подробиці тих жахливих подій (можливо, мали стосунок до юденратів). Датування в документах в основному точніше. Проте для більшої впевненості його також варто звіряти. Це запевнить більшу достовірність інформації.

Проаналізуємо, як працівники комісії робили висновки щодо переслідувань євреїв. Візьмімо, для прикладу, документ про Львів («Акт комісії по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників у м. Львів»⁶³¹). У ньому подається коротка загальна інформація про гетто. Зазначено, що за весь час там проживало 136 тисяч осіб. Записано, що воно існувало з 7 вересня 1941 року до 6 червня 1943 року. За той період, як вказано в акті комісії, у Львові відбулися чотири «погроми». Найбільша акція сталася в серпні 1942 року. Її результатом було «виселення» 55 тисяч львівських євреїв. У документі знаходимо дані про Янівський табір примусових робіт. Описана його територія, нацистське керівництво, жорстокі випадки поводження з ув'язненими. Також йдеться про те, що за весь час там загинуло приблизно 200 тисяч осіб. Таку ж кількість, згідно з документом, убили і в Лисиницькому лісі, по інший бік Львова. Деяку аналогічну інформацію знаходимо в ЦДАГО у 57-му фонді. Документ має назву «Із акту про злочини німецько-фашистських загарбників у м. Львові»⁶³². Він коротко висвітлює вищезазначене. Деякі з документів Львівської комісії згодом публікувалися⁶³³.

⁶³¹ ДАЛО. П-3. Оп. 1. Спр. 278. Арк. 40–58.

⁶³² ЦДАГО. Ф. 57. Оп. 4. Спр. 37. Арк. 126–144.

⁶³³ Львівщина у Великій Вітчизняній (1941–1945 рр.). Львів: Каменяр, 1968. 406 с.; Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. Украинская ССР в завершающий период Великой Отечественной войны (1944–1945). Документы и материалы в трех томах. Киев: Наукова Думка, 1980. Т. 3. С. 274–281.

Якщо брати до уваги документи нацистських силових структур, то дані щодо кількості населення гетто достовірні, однак датування існування гетто помилкове. Губернатор дистрикту Карл Ляш дав наказ створити львівський єврейський житловий квартал ще 6 листопада 1941 року. Це рішення записано у «Протоколі засідання адміністрації дистрикту»⁶³⁴. Переселення тривало довгий час, і процес формування гетто закінчився лише після проведення великої серпневої акції. У вересні 1942 року в місті мешкало 36 тисяч євреїв. Сьомого вересня усі вони повинні були переселитись у закрите, огорожене і зменшене гетто⁶³⁵. Таким чином, єврейський житловий квартал аж ніяк не міг існувати з вересня 1941-го. Ліквідація гетто у Львові дійсно була здійснена на початку червня 1943 року. Зовсім скоро після цього, 23 червня 1943 року, дистрикт офіційно був проголошений вільним від євреїв, тобто «Judenfrei»⁶³⁶.

Унаслідок найбільшої акції, що відбулася у другій половині серпня 1942 року, було депортовано 40 тисяч осіб⁶³⁷, а не 55 тисяч, про що зазначалося в акті комісії. До наших днів, на жаль, не вдається точно порахувати кількість загиблих поблизу Львова на «Пісках», що недалеко від Янівського табору, і в Лисиницькому лісі. Проте приблизне уявлення про екзекуції ми все ж можемо мати. Згідно з актом комісії загалом там загинуло 400 тисяч людей. Ця цифра аж ніяк не може вважатися достовірною.

Літом і восени 1943 року на місцях злочину працювала спеціальна німецька команда «1005». Її завдання полягало у викопуванні та знищенні людських останків. Відомо, що команда спалила понад 90 тисяч трупів⁶³⁸. Деякі її члени виїжджали «працювати» ще й до Бібрки, Брюхович, Яричева і Щирця. Згодом команда перебувала в Станіславі (з кінця грудня 1943 р.). Радянська

⁶³⁴ ДАЛЮ. Ф. Р-35. Оп. 2. Спр. 155. Арк. 33–36.

⁶³⁵ Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. S. 223.

⁶³⁶ Katzmann F. Rozwiązanie kwestii żydowskiej w dystrykcie Galicja. S. 38.

⁶³⁷ Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. S. 221.; Krugłov A. Deportacje ludności żydowskiej z dystryktu Galicja do obozu zagłady w Bełżcu w 1942. *Biuletyn Żydowskiego instytutu historycznego*. Warszawa, 1989, № 3. S. 103.

⁶³⁸ Bundesarchiv Ludwigsburg B 162. 2130. Bl. 7773–7774.

обласна комісія вважала, що там убитих на цвинтарі було понад 15 тисяч⁶³⁹. Однак на основі відповідей колишніх членів команди «1005» вдалося встановити, що вони ексгумувала тіла 9 тисяч замучених⁶⁴⁰. На «Пісках», у Львові, нацисти та їхні спільники вбили приблизно 35–40 тисяч осіб⁶⁴¹. У Лисиницькому лісі, мабуть, стільки ж, якщо взяти до уваги загальну суму спалених командою «1005» останків. Таким чином, кількість розстріляних євреїв біля Львова приблизно становить 70–80 тисяч.

Візьмімо акт комісії з міста Жовкви. У ньому на початку описано етап утворення гетто. Отже, згідно з цим документом, зібравши близько 5 600 євреїв, гестапівці розмістили їх у будинках по 6–10 сімейств на площах Домініканській і Геніла та на вулиці Туринецькій, після чого ділянку оточили колючим дротом, аби ніхто з неї не зміг виходити. Поступово цих людей вивезли у два табори – до Рави-Руської та Львова. Згідно з документом від 22 березня 1942 року, приблизно 1 500 євреїв було відправлено до Белжця, а 20 листопада 1942 року гестапівці проводили масові облави і затримували всіх євреїв. Під час цих облав було заарештовано і відправлено потягом у табір «Белжець» понад 2 000 осіб, де їх умертвили за допомогою електричного струму. Вказано, що з березня 1942 р. до серпня 1943 р. у Жовкві було проведено чотири акції, у результаті яких нацисти розстріляли 5 400 осіб⁶⁴².

Згідно із сучасними дослідженнями, число євреїв у місті Жовкві напередодні вторгнення німецької армії на територію Радянського Союзу становило близько п'яти тисяч осіб. Значить, загалом, подана в акті інформація не дуже відрізняється від достовірної. Проте далі в документі знаходимо грубі неточності, які стосуються перебігу депортацій. Наприклад, в акті згадується, що євреїв вивозили до Рави-Руської і Львова. Дійсно, нам відомо, що в березні 1943 року придатних до праці забирали до столиці дистрикту в Янівський

⁶³⁹ ДАІФО. Ф. Р-98. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 7, 43.

⁶⁴⁰ Bundesarchiv Ludwigsburg B 162. 2130. Bl. 7773-7774, 7820, 7824.

⁶⁴¹ Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. S. 338; На думку колишнього в'язня Генріха Хамайдеса, жертв було не менше ніж 30 тисяч. (Bundesarchiv Ludwigsburg B 162. 2120. Bl. 5455.).

⁶⁴² ДАЛО. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 278. Арк. 8.

табір примусової праці, проте до Рави-Руської нікого не вивозили. Першу депортацію до Белжця в матеріалах Жовківської комісії датовано неточно. У дійсності вона відбулася не 22-го, а 15 березня 1942 року. Число жертв у 1 500 осіб, швидше за все, – завищене. Дослідник Олександр Круглов вважає, що тоді з міста вивезли 700 євреїв. Окрім цього, у матеріалах є згадана добре відома легенда про вбивства струмом, що не відповідає дійсності. А от кількість жертв листопадової акції в акті – усього 2 000, хоча відомо, що тоді лише 2 400 євреїв депортували до Белжця і ще близько 800 розстріляли на місці.

Наприкінці документа є зовсім необґрунтоване твердження про те, що в період окупації в місті розстріляли 5 400 євреїв. Однак, навіть, якщо врахувати тих, хто наприкінці 1942 року був змушений переїхати в Жовківське гетто з Куликова і Великих Мостів, загальна кількість усіх загиблих ніяк не збігається.

Керуючись наведеними фактами, ми можемо зробити висновок, що розстріляних було 5 400, депортованих – 3 500, а значить разом майже 9 тисяч. Проте ця цифра мало не вдвічі більша за реальну. Подібні дані здатні заплутати дослідника, то ж їх варто звіряти, користуючись іншими джерелами та дослідженнями. Насправді, завдяки порівнянням з іншими документами, що наведені у статті Олександра Круглова, можемо говорити про близько 3 000 депортованих до Белжця і 2 300 розстріляних на місці. Тобто, загальна кількість жертв – 5 300⁶⁴³.

У звіті районної комісії міста Городка дані щодо депортацій і розстрілів подані майже безпомилково, хоча загальна цифра постраждалих завищена, про що йтиметься далі. Згідно з документом, на території міста і району було розстріляно 3 000 жителів, 6 000 осіб вивезено в табір «Белжець» і до Львова. Акції розпочалися у травні 1942 року. Власне, тоді 800 осіб відправили до Львова на примусові роботи в Янівський табір. Друга і третя акції були здійснені наприкінці липня (у лісі розстріляли приблизно 200 чоловік) і 19

⁶⁴³ Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol II: Part A. P. 852–853.

серпня, відповідно. Найбільш масштабною була остання, проведенням якої керував оберштурбанфюрер СС Густав Вільгауз. Приблизно 2 500 осіб відправили до Белжця і ще 50 євреїв розстріляли на місці.

Першого грудня 1942 року в Городок із Янова пригнали 1 000 євреїв. Також у місті зібрали всіх місцевих євреїв і влаштували гетто. А 27 січня 1943 року до Городка приїхав Вільгауз. У гетто відібрали 1 500 осіб, яких вивезли за місто, у поле, де вже були приготовлені ями. Гестапівці наказали жертвам роздягнутися догола і по черзі, групами, бігти до дощок, перекинути через ями, а решті – голими чекати на морозі своєї черги. Коли люди ставали на дошки, у них стріляли. Усіх, хто впав у яму, живий чи поранений, закопували.

Третього лютого 1943 року Вільгауз керував акцією, проведеною у такий самий спосіб. На тому ж самому місці нацисти розстріляли 800 людей.

Першого квітня 1943 року зі Львова до Городка привезли 300 євреїв. Їх помістили в будинку, який облили бензином і спалили. Тих, хто намагався врятуватися, закидали гранатами. Районною комісією було виявлено чотири місця масових розстрілів і страт, де були убиті жінки, діти, люди похилого віку і молоді чоловіки. Усі вони були роздягненими догола. Медична експертиза встановила, що трупи пролежали в землі 1,5 року⁶⁴⁴.

Станом на середину 1941 року в Городку перебувало близько 5 тисяч євреїв. Навіть урахувуючи тих, кого переселили до Городка, за час окупації було розстріляно понад 2 тисячі осіб і близько 3 500 вивезли до Белжця, а також у Янівський табір примусових робіт до Львова. У цих документах не згадано про випадок розстрілу 300 старших і німецьких євреїв, що стався 21 березня 1942 року. Друга акція проводилася у травні, проте наступна відбулася не в липні, а наприкінці червня, коли від 70 до 100 євреїв і 25 циган було страчено підрозділами німецької жандармерії. А 27 січня 1943 року, коли відбувалася ліквідація гетто, нацисти розстріляли приблизно 1 300 євреїв⁶⁴⁵. Останні зазначені цифри відрізняються від поданих районною комісією

⁶⁴⁴ ДАЛО. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 278. Арк. 2–3.

⁶⁴⁵ Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol II: Part A. P. 777–778.

Городка. Очевидно, коли виникала певна неясність, кількість жертв просто завищували.

У звіті районної комісії міста Сокаля описано ліквідацію місцевого гетто. Уся інформація відповідає дійсності, за винятком, знову ж таки, числа загиблих. Традиційно радянські функціонери збільшили кількість жертв. У матеріалах зазначається, що акція, унаслідок якої більшість євреїв сокальського гетто потрапили до табору смерті «Белжець», відбулася 22 вересня 1942 року. В результаті було розстріляно 160 мешканців; 2 300 осіб з площі відправили на залізничну станцію, посадили у вагони і вивезли. А 27 травня 1943 року відбулася ліквідація гетто. Німці зібрали 6 тисяч сокальських євреїв і погнали їх до протитанкового рову, що був на відстані двох кілометрів від міста. Солдати кидали маленьких дітей у рів живими, а дорослим наказували заходити вниз, роздягатися догола і лягати зверху на дітей, після чого в них стріляли. Таким чином «заповнювали» ями, присипаючи їх зверху тонким шаром ґрунту. Декільком особам вдалося врятуватися. Знайдені ями з убитими були поблизу дороги і перша з них мала в довжину 124 метри, у ширину – 7 метрів, у глибину – 3 метри. Друга яма мала 100 метрів довжини і 3 метри глибини. Також людські останки були віднайдені у трьох котлованах. Усього в місті Сокалі було замучено і розстріляно 12 408 осіб⁶⁴⁶.

Порівнюючи з наявними документами нацистських структур, бачимо, що в матеріалах сокальської комісії наявні помилки в датуванні. Акція, про яку йшлося на початку, відбулася дещо швидше від вищезазначеної дати – 17 вересня 1942 року. Приблизно 2 000 євреїв відправили до табору «Белжець» і 160 розстріляли на місці. Отже, кількісні показники фактично ідентичні. Проте якщо розглядати акцію, що сталася 27 травня 1943 року, то тут усе зовсім інакше. Цифри завищені удвічі, бо ж тоді, під час екзекуції, було вбито 3 тисячі євреїв Сокаля⁶⁴⁷. Уся інша інформація про подію сходиться. Екзекуція відбувалася у протитанковому рові, біля дороги Сокаль–Тартаків, що за два

⁶⁴⁶ ДАЛО. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 278. Арк. 4.

⁶⁴⁷ Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol II: Part A. P. 830.

кілометри від міста і один кілометр від поселення Равщина⁶⁴⁸. За допомогою свідчень очевидців, які збрала міжнародна французька асоціація «Yahad-in-Unum» нам відомо, що місцевих людей потім заставляли закопувати тіла. Також опитані згадували, як відбувалася ексгумація, яку проводили члени НДК. Згадували і те, як здійснювалися розкопки могил⁶⁴⁹.

Відповідно до акта з Рави-Руської, 19 березня 1942 року жандармерією та українською поліцією під керівництвом шефа жандармерії фельдфебеля Кляйна в місті була проведена акція. Було затримано понад 2 тисячі чоловіків, жінок і дітей, яких нацисти відправили до містечка Белжець для знищення. Тридцятого червня 1942 року гестапо разом із українською поліцією провело другу акцію. Тоді депортували ще понад 2 тисячі осіб. Третя акція, яка проходила з 7 грудня 1942 р. до 10 січня 1943 року, була найбільш жорстокою. Протягом місяця було знищено понад 14 тисяч осіб. Дві тисячі з них відправили до Белжця, а решту розстріляли. Протягом усього місяця проводилося винищення єврейського населення і, як результат, гетто було повністю ліквідоване. В основному, на розстріл людей вивозили автомобілями в Сідлецький ліс біля села Селиська. Там було розстріляно близько 10 тисяч осіб. Ще 2 тисячі убили на єврейському цвинтарі. Туди ж вивозили трупи з гетто⁶⁵⁰.

Щодо депортацій із Рави-Руської, варто зазначити, що в акті комісії є грубі помилки. Перша акція дійсно відбулася 19 березня 1942 року, однак тоді до Белжця відправили приблизно 1 000 місцевих євреїв (це удвічі менше, ніж подано в матеріалах комісії). Друга депортація була проведена аж ніяк не в червні, а в липні, 27-го числа. Тоді забрали 2 тисячі осіб. Ця інформація збігається⁶⁵¹.

Ліквідаційна акція тривала декілька днів, із 7 до 11 грудня 1942 року. Власне, тоді й було знищене гетто в Рави-Руській. Тобто, інформація про те, що акцію проводили місяць, – неправдива. Та й кількість загиблих також. Зіпо із

⁶⁴⁸ ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1063. Арк. 142–160.

⁶⁴⁹ Yahad-In Unum's Archives, Testimony 18–22 U.

⁶⁵⁰ ДАЛО. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 278. Арк. 10–12.

⁶⁵¹ Krugłov A. Deportacje ludności żydowskiej z dystryktu Galicja do obozu zagłady w Bełżcu w 1942. S. 102; Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol II: Part A. P. 819.

Сокаля, УДП, 5-та рота 24-го поліцейського батальйону взяли участь у розстрілах 5 тисяч євреїв. Ще 2 500 було депортовано на чотирьох потягах до Белжця; 750 осіб розстріляли на території гетто 12 грудня. Таким чином, у Раві-Руській було депортовано і вбито на місці приблизно 8 200 євреїв. Натомість в акті НДК маємо згадку про 14 тисяч. У гетто стільки людей ніколи і не було. У серпні–вересні 1942 року всіх євреїв з околиць зганяли в окремий квартал у Раві-Руській. Окрім цього, ті, хто тікав з потягів, ішли до гетто. Населення зростало, та все ж становило приблизно 10 тисяч. Не слід забувати, що багато хто з них умирав через жахливі умови проживання. Від хвороб щоденно помирало від 10 до 20 людей⁶⁵².

У матеріалах НДК записано, що в Золочеві 2 листопада 1942 року нацисти масово вивозили людей до Белжця (5 тисяч осіб), де їх і знищили. Решту розстріляли 4 квітня 1943 року в селі Єлиховичі, обабіч міста. Нацисти влаштували там масове побоїще. Жертв привозили на машинах. Їх заставляли роздягатися, катували. Після цього жінок, дітей і старців розстрілювали й закопували в задалегідь підготовлених ямах. Таких ям було виявлено дев'ять. Там знайшли 5 тисяч людських останків⁶⁵³.

У цьому разі правдивими є дати, а от кількісні показники – абсолютно далекі від істини. Депортованих до Белжця дійсно було багато, приблизно 4 500 осіб, проте це не була одна акція. Людей вивозили двома потягами і в різний час. Перший раз євреїв Золочева депортували 28–29 серпня 1942 року, а потім 2 листопада⁶⁵⁴. Урешті, відомо, що реальна цифра жертв розстрілів в Єлиховичах – 3 500 осіб⁶⁵⁵.

Значно менше випадків подання точних кількісних показників в актах комісії. Так, наприклад, районний акт, складений самбірською комісією, можемо віднести до числа таких документів. За період окупації тут загинуло 7 тисяч місцевих євреїв. Лише один процент залишився в живих. Найбільша

⁶⁵² Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol II: Part A. P. 818–820.

⁶⁵³ ДАЛЮ. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 278. Арк. 6.

⁶⁵⁴ Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol II: Part A. P. 850.

⁶⁵⁵ Sandkühler T. Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz 1941–1944. S. 257–258.

акція відбулася 4 серпня 1942 року, коли гестапо і УДП організували депортацію приблизно 4 тисяч місцевих євреїв до Белжця. Частину працездатних залишили у Львові, де їх направили в Янівський табір. Згадується про ще 1 000, яку «зібрали» під час акції 6 серпня 1942 року⁶⁵⁶. У німецькому архіві «Федерального центру розслідувань злочинів нацистів» у м. Людвігсбурзі також знаходимо дані про 4 тисячі депортованих і 120 розстріляних⁶⁵⁷. Проте відомий німецький дослідник Дітер Поль пише, що 4 серпня 1942 року в Самборі дрогобицьке Зіпо, німецька жандармерія, УДП та єврейська поліція відправили до Белжця 6 тисяч осіб і ще 120 розстріляли⁶⁵⁸. Однак не маємо жодних даних про продовження акції 6 серпня. Таким чином, дані комісії в цьому конкретному випадку навіть занижені.

Далі в акті НДК описано акції, що відбувались восени. У вересні 1942 року 300 старших, німецьких євреїв вивезли в напрямку Дрогобича і там, неподалік, у Броницькому лісі, розстріляли. А 18–20 жовтня 1942 року відбулася ще одна акція. Жертв було декілька тисяч. Урешті, 1 грудня 1942 року євреїв Турки, Старого Самбора, Хирова і Фельштина переселили до Самбірського гетто. В одній кімнаті проживало 8–16 осіб⁶⁵⁹. Вищезазначені дані суперечливі. З одного боку, з кількістю жертв вересневої акції все збігається, з другого, по-перше, нам не повідомляють точної дати, а по-друге, розстріли самбірських євреїв відбувались не в Броницькому лісі, а в лісі біля села Радловичі (тепер – Ралівка), неподалік Самбора. Ніхто не вивозив людей аж до Дрогобича. У жовтні 1942 року дійсно було розстріляно і депортовано багато євреїв (разом – 1 460⁶⁶⁰), однак формулювання «декілька тисяч» вводить в оману.

Інформація про наступні акції подана безпомилково. Читаємо, що в лютому 1943 року 500 осіб розстріляли в Радлівському лісі; 14 квітня вже на

⁶⁵⁶ ДАЛО. Ф. Р-2022. Оп. 1. Спр. 113. Арк. 17–18.

⁶⁵⁷ Bundesarchiv Ludwigsburg. B 162. 5831. Bl. 5.

⁶⁵⁸ Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. S. 224.

⁶⁵⁹ ДАЛО. Ф. Р-2022. Оп. 1. Спр. 113. Арк. 18.

⁶⁶⁰ Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol II: Part A. P. 824.

міському цвинтарі відбувалася селекція. Відібрали 1 200 євреїв, яких повезли в тюрму, а 18 квітня їх групами по 50 осіб привозили на кладовище і там розстрілювали. Приблизно 500 євреїв вивезли до Львова і до Любліна, у табір «Майданек», 21–22 травня 1943 року. З 4 на 5 червня відбулася остаточна ліквідація самбірського гетто. Останніх євреїв, які ще були живі, розстріляли біля Радлович 10 червня 1943 року.⁶⁶¹

Справді, масові розстріли на території міста проводилися в основному на єврейському цвинтарі⁶⁶². Так було 4 серпня 1942 року під час великої акції та на початку вересня (до 4-го числа). Про велику кількість трупів, яка тоді там лежала, згодом згадував самбірський єврей Леон Аківа⁶⁶³. Також розстріл був 18 квітня 1943 року.⁶⁶⁴ В організації *Yahad-in-Unum* зберігаються свідчення очевидців, які бачили, як це відбувалося. Окремі місцеві люди спостерігали за стратами євреїв. Для цього вони вибиралися на дах цегельні, що обабіч кладовища⁶⁶⁵.

Акт комісії з міста Рудок від 17 травня 1945 року містить інформацію про те, що ще в червні 1941-го було розстріляно 39 представників єврейської інтелігенції в лісі при дорозі на Львів, за 4 км від міста. А 1943 року, зазначається в документі, з міста до табору «Белжець» вивезено 821 особу⁶⁶⁶. Нацистські документи підтверджують інформацію про 39-ох представників єврейської інтелігенції, яких розстріляли. Дані щодо кількості депортованих до Белжця збігаються. Проте в матеріалах комісії присутня вагома помилка. Зазначено, що людей до Белжця вивезли 1943 року, що не може бути правдою, оскільки табір тоді вже не функціонував.

В іншому документі, під назвою: «Заклучение Прокурора Рудковского района, расследование фактов злодеяний немцев»⁶⁶⁷, зазначені дуже точні дані. Ще до організації гетто, у листопаді 1942 року, було зібрано 830 євреїв з

⁶⁶¹ ДАЛО. Ф. Р-2022. Оп. 1. Спр. 113. Арк. 18–19.

⁶⁶² ЦДАГО. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 208. Арк. 43.

⁶⁶³ АЖІН. 301. 2238.

⁶⁶⁴ Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol II: Part A. P. 825.

⁶⁶⁵ *Yahad-In Unum's Archives, Testimony 752 U.*

⁶⁶⁶ ДАЛО. Ф. Р-2022. Оп. 1. Спр. 111. Арк. 165.

⁶⁶⁷ ЦДАГО. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 237. Арк. 115–117.

Рудківського і Комарнівського районів та вивезено до Белжця⁶⁶⁸. Після цього було створено гетто, куди заселили 2 200 євреїв. За період з 1 грудня 1942 р. до 9 квітня 1943 р. 500 із них померло від тифу і голоду. Решту 1 700 вивезли на розстріл у ліс, який місцеві називають «Березіна». Він за три кілометри на північний схід від села Бенькова Вишня⁶⁶⁹. Аналогічний документ зберігається також і в ЦДАВО України⁶⁷⁰.

Інформацію про Голокост у Бориславі черпаємо з акта районної комісії, що зберігається в ЦДАГО⁶⁷¹, і аналогічного акта, що є в ДАЛО⁶⁷². Загалом, документи подібні, однак є певні відмінності. У матеріалах подано дані, згідно з якими за час окупації в Бориславі було знищено 13 тисяч євреїв; 28 листопада 1941 року приблизно 700–900 осіб було вбито поблизу села Тустановичі (недалеко від цвинтара), інших – на окраїнах міста біля нафтовишки «Уніон».

Третього серпня 1942 року відбулася акція за участі львівської поліції, гестапо, шуцполіції, української поліції, а також кінної поліції – райтерцугу та єврейської поліції⁶⁷³. Протягом трьох днів у будинок кіно було доставлено 6 тисяч осіб. Їх на залізничній станції помістили у вагони по 80–100 людей і відправили до Белжця.

Сімнадцятого жовтня 1942 року відбулася ще одна акція, жертвами якої стала 1 000 євреїв. Їх тримали на одному зі складів біля залізничної станції. Частина там і загинула, а решту вивезли в невідомому напрямку⁶⁷⁴. Після цієї акції було організовано гетто. З 4 до 30 листопада було затримано 650 осіб, яких розстріляли в селі Брониця⁶⁷⁵. Аналогічний документ зберігається у ЦДАВО України⁶⁷⁶.

⁶⁶⁸ ЦДАГО. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 237. Арк. 116.

⁶⁶⁹ Там само. Арк. 117.

⁶⁷⁰ ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 260. Арк. 105–107; 125–128.

⁶⁷¹ ЦДАГО. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 237. Арк. 118–121.

⁶⁷² ДАЛО. Ф. Р-2022. Оп. 1. Спр. 111. Арк. 46.

⁶⁷³ ЦДАГО. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 237. Арк. 119.

⁶⁷⁴ Там само. Арк. 119.

⁶⁷⁵ Там само. Арк. 120; Там само. Спр. 208. Арк. 43.

⁶⁷⁶ ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 260. Арк. 101–104, 122–125.

Шістнадцятого лютого 1943 року німці затримали близько 700 людей, яких 18 лютого розстріляли на окраїні Борислава, біля м'ясокомбінату. Екзекуцією керував комендант шуцполіції. З 25 травня 1943 р. до 2 червня 1943 р. було затримано і розстріляно ще 700 євреїв. У таборі, що був створений для працівників нафтової промисловості ще в листопаді 1942 року, залишилось 1 280 євреїв. Хоча багато ще було таких, хто переховувався по найближчих лісах. Тих, кого тримали в таборі, у Мразниці, через наступ Червоної армії німці вивезли в табір «Плашув», що неподалік Кракова, а решту – у невідомому напрямку⁶⁷⁷.

Загалом інформація щодо кількості жертв достовірна. Проте в матеріалах комісії дуже багато помилок з датами. Насправді, як ми дізнаємося з документів нацистських силових структур, найбільша депортація до Белжця відбулася не 3-го, а 6–8 серпня 1942 року. Число жертв було вказано достовірно: 4 тисячі зі самого Борислава і ще 2 тисячі з округи⁶⁷⁸. Третя акція відбувалася з 21 до 24 жовтня 1942 р., а не 17-го, як зазначалось. Унаслідок неї 1 020 осіб відправили до Белжця. У датуванні четвертої акції немає точності, оскільки написано, що вона тривала майже цілий місяць. Натомість відомо, що 21 листопада місцева Шупо розстріляла приблизно 100 євреїв, які переховувались, а 1 500 бориславських євреїв було вивезено до Белжця і в Янівський табір 29–30 листопада. Потім, 16 лютого, було затримано 600 євреїв, яких розстріляли наступного дня. У документах комісії дата затримання чомусь точна, а от розстрілу – помилкова. Екзекуція відбулася на день швидше від поданої дати⁶⁷⁹.

Згідно з актами НДК Тернополя, у місті на початку окупації було приблизно 20 тисяч євреїв. Наказ про створення гетто з'явився 5 вересня 1941 року. Згідно з розпорядженням, до 25-го числа того ж місяця євреї повинні були переселитися у визначений квартал. Смертність там була дуже висока (інколи навіть 100–150 осіб за день). Перша акція відбулася 23 березня 1942

⁶⁷⁷ ДАЛО. Ф. Р-2022. Оп. 1. Спр. 111. Арк. 46.

⁶⁷⁸ Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. S. 224.

⁶⁷⁹ Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol II: Part A. P. 756.

року. Три тисячі старших і німецьких євреїв мали виселити, але юденрат дав хабар і забрали 700 осіб. Їх вивезли в Янівський ліс, поблизу Тернополя, і там розстріляли. Друга велика акція відбулася 31 серпня 1942 року. Тоді людей відправляли у табір смерті «Белжець». У документі зазначено, що чоловіків забирали в табори примусових робіт. Тож до Белжця потрапили жінки, діти і старші люди. Третя акція – 30 вересня того ж року, четверта – у жовтні, п'ята – 8 та 9 листопада 1942 року. Розстріли часто проводилися у Драганівському лісі. Власне, там знищували останніх жителів гетто. У червні 1943 року його ліквідували. Усіх євреїв, які ще були в таборах, розстріляли 23 липня 1943-го. За даними комісії, у Тернополі було знищено 21 тисячу радянських громадян, а 7 тисяч потрапило до табору смерті «Белжець». У Драганівському лісі, натомість, виявили шість ям. Згідно з висновками експертизи, на цьому місці розстріляли від 2 500 до 3 000 людей⁶⁸⁰.

Порівнюючи дані, бачимо, що матеріали доволі добре висвітлюють перебіг акцій, однак є помилки, які стосуються кількості загиблих. У червні 1941 року в Тернополі було 18 600 євреїв. У гетто утримували приблизно 12 тисяч осіб. Під час першої акції, 23 березня 1942 року, 630 євреїв (багато дітей) розстріляли в Янівському лісі, що поблизу міста. У липні і серпні 1942 року євреїв із навколишніх сіл заставляли переселятися до Тернополя; 31 серпня від 2 600 до 2 800 євреїв вивезли до Белжця; 30 вересня ще 750 осіб депортували. Наприкінці жовтня і на початку листопада вивезли ще 2 500 тернопільських євреїв. Тисячу депортували до Белжця в листопаді 1942 року. Родичів членів юденрату і багатих євреїв забрали з місця збору, де вони були два дні. Загалом, було депортовано 6 тисяч євреїв. У квітні 1943 року розпочалися дрібні акції. Знищували по декілька десятків осіб; 9 квітня 1943-го. нацисти розстріляли 1 500 євреїв. Ліквідація гетто відбувалася 18–20 червня 1943 року. У період із березня до червня 1943 року вбили приблизно 3 тисячі осіб⁶⁸¹.

⁶⁸⁰ ДАТО. Ф. Р-274. Оп. 1. Спр. 123. Арк. 111–123.

⁶⁸¹ Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol II: Part A. P. 836–839.

Можемо підбити підсумки. Таким чином, понад 5 тисяч тернопільських євреїв з гетто було розстріляно на місці і 6 тисяч – депортовано. Можна ще врахувати тих, хто працював у місцевому таборі примусової праці, який функціонував з кінця 1942 року. Там перебувало 2 тисячі робітників. Більшість з них (1 500) 23 липня 1943-го вбили біля села Петриків. Отже, приблизно 6 500 тернопільських євреїв нацисти розстріляли на місці. Ці дані значно відрізняються від поданих комісією. Кількісні показники в її матеріалах були завищені.

Великі розбіжності знаходимо у висновках про період окупації в Бережанах. Вказано, що на основі свідчень встановлено таке. Від початку окупації нацисти переслідували євреїв. Найбільша акція була проведена в червні 1942 року на південних окраїнах міста (село Літятин). Неподалік лісу 50 євреїв викопали величезну яму. Туди на розстріл привели приблизно 600 осіб. Очевидці згадували, що німці стояли неподалік і забороняли місцевим іти в той бік, куди повели євреїв. Є емоційні спогади людей про деталі екзекуції та про те, як виглядало місце злочину опісля. Розстріли також відбувалися на цвинтарі. З теренів району вбито 16 600 євреїв.⁶⁸²

Правдоподібно, що акція, унаслідок якої загинуло 600 осіб, – це та, яку провело тернопільське Зіпо на чолі з Германом Мюллером 1 жовтня 1941 року⁶⁸³. Описано, що вивезли до Белжця і розстріляли на місці не більше ніж 7 тисяч⁶⁸⁴. Очевидно, тут ідеться про євреїв з околиць, які потрапили до гетто в Бережанах. Це означає, що подані дані кардинально відрізняються.

В акті з міста Копичинці згадано, що радянське населення, а особливо євреїв, знищували згідно з наперед підготовленим планом. У документі зазначено про жахливі антисанітарні умови перебування євреїв у місцевому гетто. Уточнено, що нацисти провели чотири акції протягом 1942 року і на початку 1943-го. Було розстріляно приблизно 4 тисячі євреїв. Екзекуції відбувалися на кладовищі, де виявили 12 могил. Подано дані судово-медичної

⁶⁸² ДАТО. Ф. Р-274. Оп. 2. Спр. 3.

⁶⁸³ Bundesarchiv Ludwigsburg. В 162. 2119. Bl. 5032.

⁶⁸⁴ Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol II: Part A. P. 760.

експертизи, згідно з якою в ямах було понад 6 тисяч останків. В акті згадуються розстріли в селі Майдан і фільварку Хоростків. Про депортацію до Белжця є тільки згадка, що така була. У висновку комісії маємо дані – 8 тисяч замучених на території міста і району⁶⁸⁵.

Порівнюючи вищенаведені свідчення, розуміємо: у матеріалах про Копичинці не згадується те, що євреїв забирали на роботу в табори примусових робіт ще з листопада 1941 року. Тоді 200 здорових, придатних до роботи чоловіків направили в табір «Кам'янка», що поблизу Тернополя. Зимою 1941–1942 рр. євреїв відсиляли в табір «Борки Великі», а в травні 1942-го 50 жінок потрапили на фільварок в Ягольницю. Ще одну групу вивезли у табір «Ступки» у травні. Усього приблизно 500 осіб. У червні 1942 року в гетто було 3 123 євреї. Однак аж до кінця осені до Копичинців переселяли людей із Чорткова, Хоросткова, Пробіжної, Гусятина. Масові екзекуції проводились, в основному, 1943 року. Під час організації депортації до Белжця 30 вересня 1942-го було вивезено 1 000 осіб і розстріляно 50. А от 15 квітня 1943 року нацисти знищили 500 євреїв із Копичинець. За період із 3 до 12 червня 1943 року вбито приблизно 4 тисячі осіб, 18 червня – ще 400, останніх же євреїв у Копичинцях і окрузі знищили 20 липня (близько 350 осіб)⁶⁸⁶. Таким чином, до Белжця було депортовано 1 тисячу євреїв, понад 5 300 розстріляно на місці і ще приблизно 750 потрапило до таборів примусових робіт. Отже, загалом, можна припустити – жертв було приблизно 7 тисяч. Це менше, ніж зазначено в документі комісії.

Маємо два акти НДК із Тлустого (тепер – смт. Товсте), що на Тернопільщині. У них повідомляється, що на північно-східній окраїні міста, на території єврейського кладовища, комісія виявила чотири великі могили. У них було понад 200 останків. Із жовтня 1941 р. до вересня 1943 р. нацисти здійснили п'ять акцій. Найбільша сталася в червні 1943 року. Тоді розстріляно приблизно 3 тисячі євреїв. Екзекуцію проводили на місцевому єврейському

⁶⁸⁵ ДАТО. Ф. Р-274. Оп. 1. Спр. 123. Арк. 162–167.

⁶⁸⁶ Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol II: Part A. P. 795–796.

цвинтарі. Також двічі (до 1 500 осіб щоразу) вивозили до Белжця. Комісія вважала, що у Тлустому в роки окупації було 5 тисяч євреїв. Серед замордованих були не тільки місцеві, але й мешканці Чорткова, Заліщик, Чернівців.

Порівнюючи дані бачимо, що в документі є грубі помилки. Наприклад, зазначається, що перший транспорт до Белжця відправився наприкінці 1941 року. В акті судово-медичної експертизи вказано, що на території кладовища було розстріляно приблизно 6 тисяч осіб. Цифра, мабуть, завищена, через те, що на цвинтарі також були поховані в'язні таборів, які померли від сипного тифу. В районі функціонували табори примусової праці, а їхні в'язні масово вмирили від цієї хвороби⁶⁸⁷.

Нам відомо, що у Тлустому було приблизно 2 тисячі євреїв. Восени 1941 р. і навесні 1942 р. кілька сотень відправили на роботу в табори «Борки Великі», «Кам'янка» і на плантації, що були неподалік. Перша депортація до Белжця відбулася 25 серпня 1942 року. Тоді було вивезено 300 осіб. Через місяць 2 700 євреїв із Заліщик перевели до Тлустого, а вже 5 жовтня 1 000 осіб вивезли до Белжця і приблизно 120 убили на місці. У грудні 1942 року близько 5 тисяч євреїв жили в гетто, яке, на відміну від інших, було відкритим. А 27 травня 1943 року відбулася ліквідація гетто. Тоді Зіпо з Чорткова, німецька жандармерія і УДП знищили 3 тисячі осіб на місцевому єврейському кладовищі; 6 червня 1943-го ще 1 тисячу розстріляли. Це були ті, хто переховувався і був виявлений. Після цього у Тлустому зробили табір примусових робіт, який функціонував до березня 1944 року⁶⁸⁸. Отже, на місцевому цвинтарі нацисти розстріляли понад 4 тисячі євреїв. Ці дані не узгоджуються із висновками комісії.

Загальні висновки комісії щодо міста Скалат не можемо визнати достовірними. Згідно з даними радянських експертів, за півтора кілометра на північний схід від Скалата є балка, де знайшли сім ям. Усіх жертв – 4 710. А на

⁶⁸⁷ ДАТО. Ф. Р-274. Оп. 1. Спр. 123. Арк. 222–229.

⁶⁸⁸ Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol II: Part A. P. 841–843.

території міста було вбито 6 298⁶⁸⁹. То ж комісія вважала, що загалом було знищено понад 11 тисяч осіб.

Сучасні дослідження показують, що перша акція у Скалаті була проведена 31 серпня 1942 року: 500 старших людей вивезли на вантажівках до Тернополя, а звідти до Белжця. Євреям Підволочиська і Гримайлова наказали перебратись у Скалат до 15 жовтня, а вже 22 жовтня 1942-го приблизно 3 тисячі вивезли до Белжця; 9 листопада ще 1 тисячу відправили в табір смерті; 7 квітня 1943-го німецька, УДП та єврейська поліція провели акцію. Тоді розстріляли 700 осіб; 9 червня розстріляли 600 євреїв. Отже, з 1941 р. до 1943 р. приблизно 2 500 людей розстріляли в місті, ще 4 500 вивезли до Белжця. Разом – до 7 тисяч⁶⁹⁰.

Дані комісії з Підгайців, що на Тернопільщині, представляють події переслідувань місцевих євреїв, попри помилки в датуванні, досить достовірно, якщо звертати увагу на кількісні показники. Згідно з актом комісії, у двох могилах біля села Старе Місто було віднайдено останки 1 200 осіб і це – результат розстрілів, що відбулися 7 червня 1943 року. Біля села Загайці ще одна могила – 750 євреїв (16 червня 1943 р.). І ще одна могила була на кладовищі в самих Підгайцях. Там відкопали 300 людських останків. Згідно зі свідченнями, це жертви розстрілу, що стався у вересні або жовтні 1942 року.⁶⁹¹

Звернімо увагу на деталі цих подій. 21 вересня 1942 року була організована перша акція. Депортація 1 тисячі місцевих євреїв до Белжця. Тоді також 50 євреїв розстріляли на кладовищі; 30 жовтня 1942 року ще 1 200 осіб вивезли до Белжця і декілька десятків розстріляли на місці; 6 червня 1943-го Зіпо з Тернополя, німецька жандармерія та УДП розпочали ліквідацію гетто – 1 070 євреїв розстріляли. Вони були знайдені у двох ямах біля села Старе Місто. А 8 червня – розстріляли ще 750 осіб біля села Загайці. Виявлених у сховках жертв убивали на єврейському кладовищі. Після липня 1943 року

⁶⁸⁹ ДАТО. Ф. Р-274. Оп. 1. Спр. 123. Арк. 212–214.

⁶⁹⁰ Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol II: Part A. P. 826–827.

⁶⁹¹ ДАТО. Ф. Р-274. Оп. 1. Спр. 123. Арк. 208–209.

такою була доля 300 євреїв⁶⁹². Проте були й ті, кому вдалось захватись. Густав Блехер пережив Голокост, переховуючись спочатку в спеціальному бункері в гетто, а згодом в українського селянина Василя Унчака в Білокриниці, що неподалік. Згідно з його свідченнями у цілому євреїв з Підгайців та околиць загинуло від 5 до 6 тисяч. Тут ще враховуємо число тих 200 осіб, яких у грудні 1941 року забрали до табору примусових робіт «Борки Великі»⁶⁹³. Варто також пам'ятати про високу смертність узимку 1942–1943 рр., унаслідок якої могло загинути ще кілька сотень людей.

Дані Станіславської міської комісії, з одного боку, подають достатньо вірогідну інформацію стосовно окремо взятих подій, а з другого здатні заплутати дослідника. Наприклад, радянська комісія встановила, що 12 жовтня 1941 року під час так званої «кривавої неділі» на місцевому єврейському кладовищі окупанти розстріляли 12 тисяч осіб⁶⁹⁴. Попри те, що фахівці дотепер дискутують щодо меншої чи більшої кількості замордованих, можна сказати, що висновок комісії у цьому разі цілком адекватний. На думку дослідника Дітера Поля, реальним є твердження, що 12 жовтня 1941 року убитих було від 10 до 12 тисяч⁶⁹⁵. Олександр Круглов, натомість, вважає, що жертвами стали 7 300 осіб⁶⁹⁶. Попри полярність думок, результат комісії в цьому разі не виходить за діапазон дискусії. Проте в інших ситуаціях все неоднозначно.

Інформація про іншу відому акцію викликає більше запитань. Згідно з актом, 11 вересня 1942 року 7 тисяч євреїв було депортовано і розстріляно. Нарешті, згідно з висновками комісії, у Станіславі в роки окупації було знищено майже 113 тисяч євреїв⁶⁹⁷. По-перше, вереснева акція була проведена 12-го числа. По-друге, беручи до уваги сучасні дослідження, тоді до табору смерті «Белжець» вивезли 3 або 4 тисячі станіславських євреїв. Урешті, у місті

⁶⁹² Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol II: Part A. P. 813–814.

⁶⁹³ Bundesarchiv Ludwigsburg. B 162. 2124. 6411–6414.

⁶⁹⁴ ДАІФО. Ф. Р-98. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 13.

⁶⁹⁵ Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. S. 147.

⁶⁹⁶ Круглов А. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941–1944 гг. Хроника событий. Могилев-Подольский, 1997. С. 28–29.

⁶⁹⁷ ДАІФО. Ф. Р-98. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 13.

напередодні війни проживало не більше ніж 25 тисяч євреїв, і навіть якщо враховувати ще декілька тисяч тих, кого переселили до станіславського гетто з Надвірної, Тлумача і Калуша, усе одно загальна кількість аж ніяк не сягне позначки у 100 тисяч ⁶⁹⁸.

Маємо приклади роботи районних комісій на території Станіславської області. Подані ними дані доволі точні. В акті Косівської районної комісії міститься конкретна інформація про кількість євреїв населеного пункту, які стали жертвами нацистів: 4 618 євреїв було схоплено, з них 2 700 осіб 16 і 17 жовтня 1941 року розстріляли і навіть спалили в місцевій синагозі; 1 918 євреїв було вигнано до Коломиї і там уже їх стратили.

У справі збережено свідчення вцілілих людей, зокрема С. Штейнерга та М. Візельмана. Також є інформація про 114 євреїв села Вербовець, яких під час акції забрали до Коломиї ⁶⁹⁹.

В акті районної комісії міста Кути читаємо, що 9 квітня 1942 року було розстріляно 1 058 євреїв на місцевому кладовищі, а 1 535 осіб відправили в табір смерті; 15 вересня 1942 року 1 181 єврея заарештували і відправили до Коломиї.

Маємо відомості про 335 єврейських працівників табору «Рожнів», яких у вересні 1942 року відправили до Коломиї, де згодом розстріляли в Шепарівському лісі ⁷⁰⁰.

В акті Коршівської районної комісії є свідчення про виселення євреїв із місцевих сіл до Коломиї, починаючи з осені 1941 року ⁷⁰¹. Маємо також матеріали комісії Обертина про вивезення євреїв із сіл до більших населених пунктів (до Городенки) ще в липні 1941 року ⁷⁰².

Про розстріли в Косові 16–17 жовтня 1941 року маємо дещо різні дані дослідників. Олександр Круглов зазначає, що було 2 100 загиблих ⁷⁰³, Дітер

⁶⁹⁸ Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol II: Part A. P. 831–833.

⁶⁹⁹ ДАІФО. Ф. Р-98. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 1–3, 5–6.

⁷⁰⁰ Там само. Спр. 16. Арк. 2, 10–11, 16, 25–28.

⁷⁰¹ Там само. Спр. 20. Арк. 1, 3–8.

⁷⁰² Там само. Спр. 24. Арк. 9, 12, 13, 15, 17, 19, 23, 25, 27, 29, 31.

⁷⁰³ Круглов А. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941–1944 гг. Хроника событий. С. 29.

Поль також згадує «понад 2 тисячі замордованих людей»⁷⁰⁴, натомість Томас Зандкюлер пише про 2 600 жертв⁷⁰⁵. Тобто можемо вважати, що висновок комісії в цьому разі цілком правильний і якщо завищений, то незначно. У Кутах, на думку Олександра Круглова, під час екзекуції 9 квітня 1942 року приблизно 900 осіб убили на місці і 600 вивезли до Коломиї⁷⁰⁶. В акті, натомість, зазначалося, що було вбито 1 058 людей.

Щодо вивезених до Коломиї, то тут, очевидно, йдеться про концентрацію єврейського населення в більших містах. Це підтверджено численними німецькими документами. Ще 11 квітня 1942 року крайсгауптман Коломиї Фолькман видав розпорядження про переселення євреїв (до 24 квітня) із сіл і містечок до більших центрів, таких як Коломия, Снятин і Городенка. У Кутах, Косові, Заболотові та Печеніжині дозволялося залишитися єврейським робітникам, які працювали на підприємствах, пов'язаних із воєнною промисловістю. Ці люди мали отримати спеціальні посвідчення, відповідно підтвержені відділом праці⁷⁰⁷. Існує розпорядження крайсгауптмана Коломиї про переселення в місцеве гетто (до 1 липня 1942 р.) тих євреїв з околиць, які не мають посвідчення зі штампом біржі праці, власне кажучи тих, хто не зайнятий працею. Маємо також лист, підписаний керівником відділу Зіпо в Коломиї оберштурмфюрером СС Ляйдерітцом (Leideritz) до бургомістра громади Снятина щодо виселення євреїв. У документі чітко зазначено, що до 30 вересня 1942 року має відбутися переселення в гетто в Коломиї. На місці могли лише залишитися потрібні кваліфіковані робітники⁷⁰⁸.

Урешті, 10 вересня 1942 року в Коломиї був сформований транспорт до Белжця з місцевих євреїв, а також тих, хто прибув із Кутів, Косова, Снятина і Городенки. Депортували 8 205 осіб⁷⁰⁹. Дослідник Томас Зандкюлер пише, що безпосередньо з Косова і Кутів було приблизно 1 500 євреїв, 4 тисячі – з

⁷⁰⁴ Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. S. 148.

⁷⁰⁵ Thomas Sandkühler, Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz 1941–1944. S. 154.

⁷⁰⁶ Круглов А. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941–1944 гг. Хроника событий. С. 55.

⁷⁰⁷ ДАІФО. Ф. 636. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 1.

⁷⁰⁸ ДАІФО. Ф. 39. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 19, 22.

⁷⁰⁹ Krugłov A. Deportacje ludności żydowskiej z dystryktu Galicja do obozu zagłady w Belżcu w 1942. S. 103.

Городенки і Снятина, натомість решта – з Коломиї⁷¹⁰. Наявна інформація абсолютно узгоджується з тим, що черпаємо з матеріалів НДК.

Раніше ми згадували про 1 535 євреїв із Косова, яких депортували до Белжця і, також про 1 181 особу яких забрали до Коломиї. Очевидно, що останні також були вивезені в Белжець або ж розстріляні в Шепарівському лісі. Теоретично можна припустити, що певну кількість із вищезгаданих могли депортувати ще наприкінці червня 1942 року, коли з Коломиї відправлявся другий транспорт до Белжця із 2 тисячами євреїв.

Отже, матеріали НДК описують становище населення в роки окупації. Ми можемо прослідкувати етапи проведення екзекуцій і депортації єврейського населення. Датування значно достовірніше, ніж подана кількість жертв. Звичайно, в актах районних комісій є деякі свідчення очевидців, а також висновки судово-медичних експертів, однак усе ж про окремі події інформація дуже скупа і не дозволяє зрозуміти всіх обставин. Наведемо приклад розстрілів у селі Боровому та покажемо можливість уточнення і доповнення наявної інформації.

Отже, 1 травня 1943 року до м. Рава-Руська був перенесений табір із міста Мости Великі (тепер – Великі Мости), що за 37 кілометрів на схід. У ньому перебувало 300–400 євреїв. У ніч на 10 червня 1943 року нацисти оточили табір і всіх, разом із тими, хто ще був у місті, вивезли в Борове. Там їх розстріляли і трупи закопали в одній великій ямі⁷¹¹. Згідно з даними НДК, загинуло 1 500 осіб, а розміри цієї могили були дійсно величезні – 13 м на 8 м⁷¹². Це все, що ми знаємо, згідно з матеріалами, які збирали радянські функціонери.

Найкращий спосіб доповнити інформацію – використати інший тип джерел. Наприклад, візьмемо до уваги матеріали французької організації *Yahad-in Unum*, яка, починаючи з 2004 року, працювала в Боровому, шукаючи

⁷¹⁰ Thomas Sandkühler, *Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz 1941–1944*. S. 246.

⁷¹¹ ДАЛО. П-3. Оп. 1. Спр. 278. Арк. 10–12.; ЦДАВО України Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 288. Арк. 60.

⁷¹² ДАЛО. П-3. Оп. 1. Спр. 278. Арк. 10.

старожилів. Виявляється, про цей злочин місцеві люди знали дуже добре⁷¹³. Було багато очевидців. Вони, зокрема, згадували, що ще перед стратою, на початку червня, у Боровому ходив німецький офіцер, якого раніше ніхто не бачив. На думку свідка, він шукав місце для екзекуції⁷¹⁴. Знайшов біля села, у лісі. Збоку було пасовище. Пан Ярослав був пастухом. Перебуваючи неподалік від ями, бачив усе, що там діялось. Група євреїв кілька днів готувала яму. Кожного дня їх привозили і відвозили. Яма була настільки глибока, що робітники користувалися драбиною і відрами. Одного разу, коли євреї вилізли з ями, німець унизу заклав міну. Потім наказав продовжувати. Як тільки євреї почали – стався вибух. Свідок бачив, як людські останки полетіли на дерево. Німці згодом стріляли з автоматів по частинах тіла, аби вони впали донизу. Тоді їх зіштовхували в яму. Це відбувалось тільки з першою групою, яка копала яму. Інших відразу розстрілювали. Есесівці спочатку вбивали свої жертви одягненими, але після одного інциденту почали заставляти останніх роздягатися. Річ у тому, що коли везли чергову групу, один молодий єврей викинув пакунок на узбіччя. Німецький солдат наказав зупинити авто, підібрав пакунок, розгорнув і забрав собі його вміст. Очевидно, там були коштовності. Потім ями закопували вже місцеві люди. Нацисти засипали могили хлоркою. Місцеві люди думали, що це було вапно, бо не знали, що таке хлорка⁷¹⁵.

За декілька днів після розстрілів з ями почала витікати сукровиця. Місцеві люди закопували і яму, і те, що витекло. Свідки пан Мартин-Григорій і пані Любов були змушені це робити місцевою владою з наказу німців⁷¹⁶. Остання (пані Любов) бачила людське тіло на дереві біля місця розстрілу. Це можуть підтвердити і свідчення пана Ярослава. Пан Григорій також розповідав, що після розстрілу український поліцейський віз одяг убитих євреїв і деяким людям кидав його з воза⁷¹⁷. Після війни на місці вбивства були ознаки

⁷¹³ Yahad-In Unum's Archives. Testimony 1–3 U.

⁷¹⁴ Ibidem. Testimony 13 U.

⁷¹⁵ Ibidem. Testimony 142 U.

⁷¹⁶ Ibidem. Testimony 11–12 U.

⁷¹⁷ Ibidem. Testimony 13 U.

мародерства. Було очевидно, що яму розкопували, а біля неї місцеві люди знаходили людські скелети⁷¹⁸.

Випадок у Боровому і його висвітлення в акті НДК дозволяє зрозуміти, що інформація про деякі езекуції дуже скупа. Для кращого розуміння того, що відбулося, варто залучити інші джерела. Зробивши це, можна отримати нові відомості. Зокрема довідатись, як велася підготовка місця страти, хто копав ями. Можемо проаналізувати спосіб страти. Також стає можливим з'ясувати, хто закопував могилу або що відбувалось із цим місцем опісля. Залучення матеріалів аудіовізуальної колекції інтерв'ю, які зібрала організація *Yahad-in-Unum*, або ж Інститут відеоісторії і освіти Фонду Шоа університету Південної Каліфорнії (організованого відомим кінорежисером Стівеном Спілбергом) дозволить значно поглибити знання і уточнити деталі.

На основі інформації районних комісій обласні НДК підбивали підсумки. Дані стосувалися кількості загиблих, установлення особи злочинців та їхніх спроб позбутися доказів. Прикріплювались висновки судово-медичної експертизи. Наприклад, візьмімо висновки обласних комісій Станіслава і Тернополя. Отже, перша комісія встановила, що на території області було розстріляно 189 118 громадян, 2 484 осіб повішано, 18 856 осіб померло внаслідок знущань. Національність цих людей не зазначено, проте зрозуміло, що переважна більшість з них – євреї. Було складено декілька списків злочинців, відповідальних за злочини на території Станіславської області. Очолював їх гауптштурмфюрер Ганс Крюгер⁷¹⁹. Про тих, хто вижив, довідуємося із заяви до комісії від єврейської общини Станіслава, представниками якої виступили рабин Розенблят, Маркус Шмулович, Шмерль Штерн, Марк Зайбальд та Ісаак Кушер. Вони писали, що деякі євреї були евакуйовані, але багато 1941 року залишились у таких населених пунктах, як: Станіслав, Коломия, Снятин, Галич, Тлумач, Городенка, Лисець, Отинія,

⁷¹⁸ *Yahad-In Unum's Archives. Testimony 57 U.*

⁷¹⁹ ДАІФО. Ф. Р-98. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 17–26, 100–108., Спр. 2. Арк. 32.

Калуш, Тисмениця, Делятин та інші⁷²⁰. З цього приводу варто згадати цікавий документ – «Довідка про опір трудящих м. Коломиї німецько-фашистським загарбникам під час окупації», що був виданий Коломийським міським комітетом комуністичної партії України від 16 березня 1964 року. У ньому є свідчення про місцевих жителів, які переховували євреїв. Наприклад, пан Степанський у себе вдома переховував 18 євреїв, а от пані Долинська, яка надала сховок 20 особам, разом із ними була викрита і замордована. Також у документі маємо дані про євреїв, які пережили Голокост у Коломиї⁷²¹.

У висновках комісії щодо розслідування злочинів нацистів на території Тернопільської області зазначено, що з особливою жорстокістю нацисти ставились до місцевого єврейського населення. Описано акції в містах Тернополі і Чорткові⁷²². У «Довідці про місця масового розстрілу населення німецько-фашистськими загарбниками під час тимчасової окупації Тернопільської області» йдеться про те, що в цілому на території області розстріляли 180 472 цивільних осіб. Очевидно, що більшість із них – євреї. У Петриківському та Янівському лісах було знищено 28 тисяч євреїв Тернополя. У Чорткові розстріли проводилися на території в'язниці і на кладовищі. Загибло 13 тисяч осіб. У Копичинському лісі комісія виявила місця розстрілів неподалік цвинтаря. У 12 ямах було знайдено останки 8 тисяч євреїв. У Бережанах убивства нацисти здійснювали на території кладовища. Там загибло 16 600 чоловік. У Підволочиську було 3 600 жертв, у Монастириськах – 2 275, Бучачі – 7 тисяч, Гримайлові – 2 545, Заліщиках – 4 500, Залізцях – 1 521, Збаражі – 5 тисяч, Зборові – 11 841, Козовій – 5 500, Микулинцях – 1 855, Підгайцях – 2 250, Скалаті – 11 208, Тереховлі – 3 097 і у Тлустому – 6 тисяч осіб⁷²³.

Члени комісії працювали також над установленням фактів знищення і грабунку майна. Така інформація також була потрібна для оприлюднення на

⁷²⁰ Там само. Спр. 1. Арк. 8–13.

⁷²¹ ДАІФО. Ф. Р-2014. Оп. 1, Спр. 148. Арк. 37–38.

⁷²² ДАТО. Ф. Р-274. Оп. 1. Спр. 123. Арк. 1–16.

⁷²³ Там само. Арк. 104–107.

майбутньому трибуналі над гітлерівською Німеччиною. У ДАІФО є цікаві дані про шкоду, завдану єврейській громаді міста Станіслава. Комісія встановила, що нацисти пошкодили 3 660 будинків, які належали євреям, а також конфіскували 3 015 053 золотих і срібних речей⁷²⁴. До матеріалів долучалися звернення постраждалих. Уцілілі члени єврейських громад подавали докладну інформацію про завдані їм збитки. Так, у вже вищезгаданій заяві до комісії від єврейської общини Станіслава, представниками якої виступили рабин Розенблят, Маркус Шмулович, Шмерль Штерн, Марк Зайбальд та Ісаак Кушер, ідеться про те, що в місті було знищено 25 синагог, окупанти конфіскували 3 мільйони доларів США, 35 мільйонів рублів, 20 центнерів золота, було вилучено 1 100 роялів і фортепіано⁷²⁵.

Свідчення, зібрані в безпосередніх очевидців або ж навіть тих євреїв, яким пощастило вижити, допомагають персоніфікувати жертви. Працівники комісії, очевидно, часто підбирали саме такі свідчення, які б могли шокувати читача. Таким чином, підкреслювався особливо жорстокий режим окупації. Наприклад, свідок Ігнатій Цаізнер, поляк за національністю, який прожив 30 років в Америці, розповідав, що повернувся в Городок напередодні війни. Він бачив, як під час розстрілу євреї Зінгер і Вольсфельд були поранені і їх заставили закопувати ями. В одній з них була ще жива мати Зінгера, але німці наказали закопати ту яму. Після цього чоловіків примусили викопати нову для себе, а потім їх розстріляли⁷²⁶.

У Раві-Руській очевидці Мойсей Клягер і Абрам Вайнфельд розповідали, що літом 1942 року обершарфюрер Шнейт виводив на вулицю молодих жінок і дівчат, де їх роздягали догола, після чого цих голих жінок і дівчат фотографували в різних непристойних позах. Потім кожному з них гітлерівці розстрілювали пострілом у статевий орган. Такі сцени кат Шнейт улаштовував часто і знищив таким чином кілька сотень жінок і молодих дівчат⁷²⁷.

⁷²⁴ ДАІФО. Ф. Р-98. Оп. 1. Спр. 54.

⁷²⁵ ДАІФО. Ф. Р-98. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 8–13.

⁷²⁶ ДАЛО. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 278. Арк. 2–3.

⁷²⁷ Там само. Арк. 11.

Свідок Абрам Вайфельд розповідав таке: «У 1942 році в місті Рава-Руська жандарм Маєрт на моїх очах розстрілював людей таким чином: він ставив 5 чоловік в один ряд і з ціллю перевірити силу кулі свого пістолета стріляв в обличчя. Розстрілявши першу п'ятірку, Маєрт ставив наступну».

Свідок Марія Зоне згадувала: «В грудні 1942 року я особисто бачила, як працівник гестапо застрелив єврейку Анну, а її тримісячну дитину гестапівець схопив за ноги і вдарив головою об стіну»⁷²⁸.

Такі жахливі описи особистих трагедій на фоні війни мали потужний потенціал впливу на емоції читача. Злочини, які настільки грубо ламали будь-які правові чи суспільні норми, викликали відразу і бажання помсти. Тому не викликає подиву той факт, що випадок закопування живих людей у Городку намагалися зробити відомим. Він згадується в документі під назвою «Проект сообщения чрезвычайной государственной комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их злодеяний на территории Львовской области»⁷²⁹.

Протоколи допиту свідків, витяги з протоколів і стенограми спогадів про функціонування таборів та гетто на території дистрикту «Галичина» дають змогу реконструювати події, які не висвітлюються у джерелах іншого роду. Як приклад, розглянемо деякі з них, що стосуються Львова. Так, в архівосховищах ЦДАВО України, у фонді 4620, зберігаються протоколи допиту свідків Генріха Хамайдеса⁷³⁰, Барбари Бляй⁷³¹, Єлизавети Рогатин⁷³², Рубіна Редера⁷³³. Генріх Хамайдес був в'язнем Янівського табору і одним із тих євреїв, які працювали у «бригаді смерті». Під час її повстання в таборі 18 листопада 1942 року йому вдалося втекти. У протоколі Генріх Хамайдес розповів про те, як він потрапив у «бригаду смерті», що займалася приховуванням слідів злочинів. Свідок описав характер робіт, що виконувалися членами бригади, подав детальний

⁷²⁸ ДАЛЮ. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 278. Арк. 12.

⁷²⁹ ЦДАГО. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 219. Арк. 47–51.

⁷³⁰ ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 289. Арк. 3–5.

⁷³¹ Там само. Арк. 13–14.

⁷³² Там само. Арк. 15–17.

⁷³³ Там само. Арк. 19.

опис машини, яка перемелювала кістки вбитих, що не згоріли під час їх спалювання. Барбара Бляй проживала в окупованому Львові. Її свідчення є менш інформативні і стосуються вражень львів'ян від діяльності «бригади смерті». Вона згадує, що літом 1943 року по Янівській вулиці не можна було пройти, оскільки сильно пахло смаленим – так знищували тіла загиблих.

Свідок Єлизавета Рогатин працювала в лікарні для ув'язнених робітників Янівського табору. Вона згадує про режим у лікарні, хворих, їхнє харчування, про надзвичайні події, такі як розстріл есесівцями Брімбауером і Бірманом хворих, а також про накази та їхні наслідки щодо зменшення Янівського табору у травні 1943 року. У протоколі допиту Рубіна Редера знаходимо інформацію про масштаби депортації євреїв до Белжця.

Про винищення німцями єврейського населення Львова дізнаємось із стенограми спогадів відомого доктора філософських наук Філіпа Фрідмана⁷³⁴. Ці спогади в загальних рисах описують події створення гетто, переселення євреїв до їхньої дільниці, перебіг акцій у березні, серпні, листопаді 1942 року, січні 1943-го та ліквідацію гетто в червні 1943-го. Спогади Філіпа Фрідмана є достатньо точними, проте, згадуючи деякі події, він помиляється. Так, акцію, що розпочалась 17 листопада 1942 року, він датує 18-м числом⁷³⁵. Цікавою є і згадка про ліквідацію гетто⁷³⁶. Філіп Фрідман вказує, що вона проводилася з першого до четвертого червня, хоча відомо, що останні з його жителів чинили опір і втікали від переслідування навіть у 20-х числах червня.

Ще одним прикладом слугують протоколи допитів свідків, які розповідають про створення гетто у Станіславові. Вони описують переселення, яке відбувалося в листопаді 1941 року. Згадують про те, як відбувались розстріли (здебільшого описують акцію 12 жовтня 1941 р.), хто це робив, і як нацисти приховували злочини в січні 1944-го. Згадуються випадки, коли поранені жертви вилазили з ям із-під землі. Цінні речі, як зазначають очевидці, зокрема Антон Пяст, вивозили на захід. Свідок вважав, що до Кракова.

⁷³⁴ ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 289. Арк. 31–41.

⁷³⁵ Там само. Арк. 40.

⁷³⁶ Там само. Арк. 41.

Серед документів є й протоколи допитів, проведені НКВД. Серед них свідчення поляка Едварда Іванцева, що служив у гестапо, працював у Станіславській тюрмі і літом 1942 року конвоював єврейських арештантів на розстріли в ліс Павелчі.

Деякі свідки плутають дати, зокрема Микола Тузанкевич згадував, що розстріли євреїв Станіслава почались лише восени 1942 року, хоча той самий свідок не помилився, коли заявив, що саме в січні 1944-го на цвинтарі розпочалися роботи зі знищення слідів злочинів.

Серед різноманітних свідчень інформативними є спогади єврея Герша Карпена, який пережив окупацію. Він був у гетто до березня 1943 року. А коли вивозили трупи розстріляних на підводі, ліг на неї і, таким чином, вибрався за межі кварталу, а потім переховувався у своєї знайомі⁷³⁷.

В актах комісій також наявні протоколи огляду місць, пов'язаних із нацистським терором. Такі матеріали стосуються таборів примусових робіт, які функціонували на території дистрикту «Галичина». Оскільки окупаційна німецька влада їх ліквідувала задовго до наближення фронту і намагалася приховати сліди злочинів, то об'єктів для дослідження фактично вже не існувало. Проте деколи навіть руїни дозволяли уявити масштаб злочину. Протокол огляду Янівського табору примусових робіт щодо цього можемо вважати цінним джерелом⁷³⁸. Завдяки цьому документові маємо можливість довідатися про інфраструктуру табору. У ньому детально описано зовнішні та внутрішні характеристики, якою була загорожа, усі споруди на території. Зазначається матеріал, з якого їх будували. Також експерти комісії описували стан будівель на момент огляду та інші особливості.

Коли місця масових екекцій були виявлені, до роботи залучали судмедекспертів, які складали відповідні акти. Згодом їх долучали до основних матеріалів. У таких документах експерти занотовували всі дані щодо розмірів могили, кількості людських останків, їхнього зовнішнього вигляду.

⁷³⁷ ДАІФО. Ф. Р-98. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 54–80.

⁷³⁸ ДАЛО. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 278. Арк. 34.

Повідомлялося про стан збереження. Завдяки цьому фахівці робили висновок про те, коли проводилися езекуції. Докладно було описано приблизний вік і стать замучених. Судмедексперти детально занотовували інформацію про особисті документи та речі, вилучені з могил.

У роки нацистської окупації у Львові і біля міста було декілька місць масових убивств. Акти судово-медичної експертизи містять інформацію про ексгумацію тіл поблизу Янівського табору на «Пісках»⁷³⁹ і на місці масових розстрілів поблизу села Лисиничі⁷⁴⁰.

У ДАТО є акт судово-медичної експертизи, де описані місця масових захоронень тернопільських євреїв за селом Петриків біля поселення Янівка. Там було виявлено 17 ям. Фахівці встановили, що в могилах понад 15 тисяч людських останків. У Драганівському лісі, натомість, виявлено шість ям. Згідно з висновками експертизи, на цьому місці розстріляли від 2 500 до 3 тисяч жертв⁷⁴¹.

Акт судово-медичної експертизи з єврейського кладовища у Станіславі описує традиційний для нацистів спосіб страти: постріл з близької відстані в потилицю. Тіла згодом спалювали⁷⁴².

Те, як нацисти намагались приховати вбивства, описано в документі «Заходи фашистів, здійснені для приховання злочинів». Зокрема, ідеться про те, що в січні 1944 року на території кладовища працювала спеціальна команда⁷⁴³. Акт огляду місця вбивства у Станіславі – цвинтаря, складений 29 листопада 1944 року.⁷⁴⁴ Було досліджено сім могил. Там виявили як цілі тіла, так і обгорілі, знищені людські останки⁷⁴⁵. Зрозуміло, що йшлося про тіла, які викопували і палили перед наступом Червоної армії, щоб приховати злочини.

⁷³⁹ ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 287. Арк. 14–15; Спр. 288. Арк. 56–58; ЦДАГО. Ф. 57. Оп. 4. Спр. 37. Арк. 134–135.

⁷⁴⁰ ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 287. Арк. 15–18.

⁷⁴¹ ДАТО. Ф. Р-274. Оп. 1. Спр. 123. Арк. 118–123.

⁷⁴² ДАІФО. Ф. Р-98. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 43.

⁷⁴³ Там само. Спр. 1. Арк. 136–138; Спр. 2. Арк. 52–53.

⁷⁴⁴ Там само. Спр. 2. Арк. 1–4.

⁷⁴⁵ Там само. Арк. 5, 43.

Особливо інформативним є акт Тереховлянської комісії, до якого долучено висновки судмедекспертів. Згідно з документом, за 400 метрів від села Плебанівка було досліджено три могили. Жертв було приблизно 2 300 осіб. Свідки зазначали, що розстріли відбувалися 7 квітня 1943 року. Судмедекспертами було проведено доволі точний підрахунок, унаслідок чого вони зробили висновок, що тільки 35 % жертв загинули відразу. Натомість 55 % були поранені, а 15 % куля не зачепила, проте всіх поховали заживо⁷⁴⁶.

Під час дослідження місця розстрілу в Чорткові в могилах було виявлено документи, написані на їдиш та угорською мовою. На думку фахівців, тіла перебували в землі приблизно три роки (експертиза проводилась у червні 1944 р.). Отже, досліджувані останки належали євреям, яких розстріляли в серпні 1941 року⁷⁴⁷. Перша екзекуція відбулася в лісі, неподалік міста, 25 серпня 1941 року. Жертвами стали приблизно 100 осіб⁷⁴⁸.

Акти судово-медичної експертизи є доволі точними, оскільки спеціалісти описували те, що безпосередньо спостерігали самі: кількість останків, причину смерті, час, який тіла перебували в могилі, особисті речі замучених.

Дуже часто в дослідників Голокосту на території дистрикту «Галичина» можуть виникати певні труднощі, адже в матеріалах комісії рідко використовували національний принцип. Її експерти більше працювали з категорією «мирні радянські громадяни», до яких євреї власне і належали. Тому, часто вивчаючи документи, важко зрозуміти, про кого саме йдеться. Наприклад, читаємо, що за період окупації в Підкамені загинуло 1 146 осіб, ще 200 відправили до гетто у Бродах. Кількість євреїв серед числа загиблих окремо не виділено⁷⁴⁹. В акті з Комарного записано, що 20 жовтня 1944 року було виявлено дві ями із трупами місцевого цивільного населення, яке німці знищили. Перша яма – у лісі «Березняк» за 1,5 кілометра від Комарного. Могила мала 10 метрів завдовжки, 5 метрів – у ширину і 4 метри – у глибину.

⁷⁴⁶ ДАТО. Ф. Р-274. Оп. 1. Спр. 123. Арк. 126–127.

⁷⁴⁷ Там само. Спр. 115а. Арк. 64–67.

⁷⁴⁸ Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol II: Part A. P. 771.

⁷⁴⁹ ДАЛО. П-3. Оп. 1. Спр. 278. Арк. 17.

За свідченнями міщан, там було 470 останків. Друга яма була на єврейському кладовищі в центрі міста і мала 6 метрів завдовжки, 4 метри – у ширину і 2,5 метра – у глибину. У ній були виявлені тіла 61 особи⁷⁵⁰.

Про розстріли людей та масове захоронення в лісі «Березняк» маємо також документ з ЦДАГО⁷⁵¹. Цілком імовірно, що більшість жертв – це євреї. Проте, використовуючи тільки цей документ, довести це твердження неможливо.

У такому разі дослідникові допомагає персоніфікація жертв, якщо вона зазначена, адже за прізвищами можна встановити: жертвами стали євреї чи ні. Наприклад, у ДАІФО зберігається список 1 086 громадян Станіслава, які були розстріляні в роки окупації. Національність не вказана, але, зважаючи на прізвища, здебільшого можна встановити, що мова про місцевих євреїв⁷⁵². Також є окремий список єврейських сімей, які загинули. Інформація подана на 4 911 осіб⁷⁵³. На жаль, подібні документи є більше винятками, ніж правилом.

Попри це, усе ж в актах комісії деколи виокремлюють «євреїв», або «осіб єврейської національності». Експерти зазначали, що саме вони найбільше постраждали під час окупації. В акті комісії з Бережан, на початку, вказується, що на основі свідчень встановлено: з початку окупації нацисти переслідували євреїв⁷⁵⁴. В акті з Городка також читаємо, що в роки окупації місцеве населення дуже постраждало, а особливо – євреї⁷⁵⁵. Матеріали обов'язково засвідчують, що агресивні дії нацистів щодо місцевого населення не були спонтанними. В акті з міста Копичинець згадано, що радянське населення, а особливо євреїв, знищували згідно з наперед сформованим планом. У документі йдеться про жахливі антисанітарні умови перебування євреїв у місцевому гетто. Згадується, що нацисти провели чотири акції протягом 1942

⁷⁵⁰ ДАЛО. Ф. Р-2022. Оп. 1. Спр. 111. Арк. 199.

⁷⁵¹ ЦДАГО. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 208. Арк. 43.

⁷⁵² ДАІФО. Ф. Р-98. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 17–20.

⁷⁵³ Там само. Арк. 116–122.

⁷⁵⁴ ДАТО. Ф. Р-274. Оп. 2. Спр. 3.

⁷⁵⁵ ДАЛО. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 278. Арк. 2.

року і на початку 1943-го⁷⁵⁶. Дуже часто читаємо в документах комісії про наперед сплановану агресію. Ці висновки, власне, були потрібні для міжнародного трибуналу, який згодом провели у Нюрнберзі.

Часто в матеріалах використовується змішаний спосіб описування подій Голокосту. Спочатку в документі йдеться лише про жертви «мирного радянського населення». Згодом описуються деталі переслідувань євреїв, але ще не зазначається конкретно про кого мова і чому саме їх переслідують. Лише потім, коли подаються статистичні дані, зазначається, що таким чином у місті загинула певна кількість євреїв. Серед документів, написаних таким чином, характерним є меморандум від обласної комісії до прокурора Львівської області Корнетова під назвою «Про звірства і злочинства німецько-фашистських загарбників у м. Львів»⁷⁵⁷. Документ надрукований російською мовою і розпочинається короткою довідковою інформацією про окупацію Львова, яка здебільшого написана в емоційно забарвленому, художньо-публіцистичному стилі. Відбувається звичайна констатація фактів. Жодних коментарів не надається. Інформація згрупована по підпунктах, перший з яких – «Винищення інтелігенції»⁷⁵⁸, другий – «Знущання над духовенством»⁷⁵⁹, третій – «Звірства над іноземцями»⁷⁶⁰, четвертий – «Масове винищення дітей»⁷⁶¹, п'ятий – «Інші звірства в місті Львів»⁷⁶², шостий – «За фашистськими мурами»⁷⁶³. У цьому, останньому, підпункті виділено, зокрема, дані про Янівський табір, описується територія і забудова, режим роботи і жорстоке поводження нацистів у ньому⁷⁶⁴. У підпункті «контингент ув'язнених»

⁷⁵⁶ ДАТО. Ф. Р-274. Оп. 1. Спр. 123. Арк. 162–167.

⁷⁵⁷ ДАЛО. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 278. Арк. 27–39.

⁷⁵⁸ Там само. Арк. 27–30.

⁷⁵⁹ Там само. Арк. 30.

⁷⁶⁰ Там само. Арк. 30–31.

⁷⁶¹ Там само. Арк. 31–33.

⁷⁶² Там само. Арк. 33.

⁷⁶³ Там само. Арк. 33–37.

⁷⁶⁴ Цьому питанню присвячена стаття: Зілінський В. Матеріали до історії Янівського табору примусових робіт і табору для військовополонених «Шталаг 328» у м. Львові в 1941–1944 рр.: джерелознавчий аналіз / Зілінський Володимир // *Zagadnienia społeczno-ekonomiczne, polityczne, kulturalne i religijne w badaniach polskich, słowackich oraz ukraińskich*: Tom I: Historia – Religia / [Pod redakcją Wacława Werzbieńca]. Jarosław: Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Techniczno-Ekonomicznej im. ks. Bronisława Markiewicza w Jarosławiu, 2014. S. 183–197.

наголошується, що, окрім українців, росіян, євреїв і поляків, у таборі були французькі, палестинські, чеські, югославські, італійські, американські та англійські піддані. Таким чином, читач не може зрозуміти, що все ж у таборі більшість ув'язнених – євреї. Ця національність згадується між іншими і не першою. Натомість, у підпункті про львівське гетто інформація подана ретельніше⁷⁶⁵. Сьомий підпункт – «Місця масового винищення населення»⁷⁶⁶ (наводяться дані про Янівський табір, гетто) і восьмий – «Приховування злочинів»⁷⁶⁷.

Проаналізуймо документ під назвою «Масове знищення радянських громадян», у якому описані випадки масових розстрілів на території Станіславської області⁷⁶⁸. Представлені матеріали стосуються саме Голокосту, однак конкретно це не вказано ані в назві, ані в самому тексті. У ньому знову ж використаний так званий «змішаний» тип. Спочатку в документі йдеться про Станіслав. Описано розстріли, що відбувалися в жовтні 1941 року. Як і в назві, так само і в тексті записано, що мирних радянських громадян конвоювали на базарну площу, а потім на територію старого єврейського кладовища. Люди зі собою мали цінні речі. Перед розстрілом начальник відділу Зіпо Ганс Крюгер наказав усе зібрати. Навантажили дві машини. Згадуються злочинці. Участь в акції брали гестапо і УДП. Тобто конкретики немає, але маємо непрямі свідчення про знищення єврейського населення. Це і характерні згадки про конфіскацію майна, і екзекуція на території єврейського цвинтаря. Хоча, звичайно, зрозумілим є те, що в таких ситуаціях дослідникові, аби мати повну впевненість, слід зіставляти дати проведення акції, кількість загиблих та інші деталі.

Що цікаво. Далі в документі, коли йдеться про створення гетто у Станіславі, уперше безпосередньо уточнюється національність. У тексті застосовується така форма: «Громадяни, за національністю євреї». Після цього,

⁷⁶⁵ ДАЛО. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 278. Арк. 37–38.

⁷⁶⁶ Там само. Арк. 38–39.

⁷⁶⁷ Там само. Арк. 39.

⁷⁶⁸ ДАІФО. Ф. Р-98. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 125–136.

уже коли подається більш детальна інформація, знову йдеться про «радянських громадян». Так, записано, що станом на 20 грудня 1941 року в гетто перебувало приблизно 20 тисяч «ні в чому не винних радянських громадян». Таке саме формулювання абсолютно так само використовується і в описі перебігу переслідувань євреїв Рогатина. Коли згадується спалення євреїв Косова живцем у синагозі, лише зазначається, що це був «страшний акт знущання над народом», унаслідок чого «спалили велику кількість людей». Парадоксально, проте в документі записано, що вбивство було здійснене в «єврейській синагозі». Мабуть, радянські функціонери думали, що синагога може належати і використовуватися представниками ще якоїсь релігійної громади. У подальшому, коли йшлося про розстріли влітку 1941 року в Більшівцях, як виняток, у тексті всюди конкретно згадуються євреї. Аналогічно простежуємо це у випадку, коли описано екзекуцію в Галичі. Записано, що 14 квітня 1942 року туди приїхав начальник Зіпо у Станіславові гауптштурмфюрер Ганс Крюгер. Він дав наказ зібрати 35 «мешканців єврейської національності». Їх помістили на пором, який відправили на середину Дністра. Після цього заставляли плисти до берега. Зі всіх, кого це примусили робити, добралися тільки двоє, але і їх розстріляли.

Іншим прикладом може бути місто Яворів. Працівники комісії встановили, що за період окупації до Львова було вивезено приблизно 1 200 осіб. Таку саму кількість забрали до табору смерті «Белжець». На єврейському цвинтарі працівники комісії виявили чотири ями, у яких було 500 останків⁷⁶⁹. Отже, на початку ніде не зазначено, що йдеться про євреїв. Однак зрозуміло, що до табору смерті в Белжець вивозили тільки їх.

Щодо Львова згадка про розстріли наштовхує на думку, що йшлося про єврейське населення, яке масово звозили з маленьких містечок до табору примусових робіт на вулиці Янівській, а згодом там же і розстрілювали. Звичайно, аби мати певність, таку інформацію слід перевірити, використовуючи інші матеріали. Стосовно виявлених останків на єврейському

⁷⁶⁹ ДАЛО. П-3. Оп. 1. Спр. 278. Арк. 18–19.

кладовищі можемо сказати, що в таких місцях нацисти практикували знищення саме євреїв. Деколи, правда, траплялось, що на єврейському цвинтарі страчували і тих, хто переховував євреїв.

Документи НДК – цінне джерело до вивчення Голокосту на території дистрикту «Галичина». Їм притаманна систематизація. Матеріали висвітлюють події окупації, починаючи з маленьких сіл і завершуючи великими містами. Здебільшого акти мають чітку структуру. Згідно з нею, на початку зазначалися члени комісії, які брали участь у розслідуванні. Потім було вказано, коли населений пункт окупували. Після цього описувалися деталі жорстокого поводження з населенням, убивства і депортації. Часто окремим підрозділом виокремлювалася тема гетто. У такому разі характеризувались умови проживання і випадки жорстокого ставлення до його мешканців з боку нацистів. Наприкінці документа обов'язково зазначалися прізвища винних у злочинах.

В обласних звітах, як і в республіканському, підбивались підсумки. Наприклад – загальна кількість загиблих по областях⁷⁷⁰. Тому зрозуміло, що там нема розширених даних. За певний конкретний населений пункт можемо почерпнути інформацію, яка стосується загальної кількості загиблих чи результатів найбільшої акції. Звичайно, свідчення використовувалися⁷⁷¹, проте величезний масив спогадів залишався на місцях в обласних архівах України.

Звіт обласної комісії чи республіканської – це висновки, які мають змалювати загальну ситуацію на окресленій території. Зважаючи на цю обставину, вивчаючи долю євреїв певного міста чи села, варто звертати увагу власне на акти районних комісій, де зберігається багато деталей. Завдяки цим матеріалам можна з'ясувати інформацію, що стосується вбивць, жертв і спостерігачів.

Найбільші труднощі під час використання матеріалів НДК постають через неточність кількісних показників жертв. Датування подій точніше, хоча також

⁷⁷⁰ ГАРФ. Ф. 7021. Оп. 149. Д. 227 а.

⁷⁷¹ Там само. Д. 234, 235.

трапляються помилки. Деколи бувають фактологічні неточності. Отже, для ясності та підтвердження інформації варто використовувати й інші джерела, а також сучасні дослідження.

Важливу роботу, яка пов'язана з пам'яттю про окупацію, провела Комісія академії наук УРСР з історії Великої Вітчизняної війни в Україні. Це був відділ всесоюзної організації, яка появилася 25 серпня 1942 року на базі Комісії із складання хроніки оборони Москви. Урешті, 24 січня 1943 року ЦК ВКП(б)У ухвалив рішення про створення комісії при Академії наук УРСР. Проте її діяльність розпочалася лише з другої половини липня 1944 року, тобто після переїзду АН УРСР з Москви до Києва. Розгорнути широку діяльність було нереально, адже членів комісії було 17, включно із керівництвом (п'ятеро осіб). То ж де-факто до роботи вдалося приступити лише наприкінці 1945-го⁷⁷². Фактично, комісія – це спеціально створена група, яка займалася збором і систематизацією документів воєнного періоду. Вона здійснювала науково-методичне керівництво, що мало на меті координувати процес збирання документів на місцях. Цим займалися обласні комісії при обкомах КП(б)У і спеціальні комісії сприяння при міськкомах і райкомах партії.

Під час накопичення матеріалів акцент робився на спогадах, приватних документах і архівних матеріалах. Особливо цінними для дослідників можуть бути зібрані комісією свідчення очевидців. Унаслідок проведених інтерв'ю, у ЦДАГО є збережені стенограми їхніх розповідей. Багато в чому вони демонструють ідеологічні радянські шаблони. Люди, звичайно, дуже обережно розповідали про події часів окупації, підкреслено вихваляли радянську владу. Попри суб'єктивізм спогадів, їхню демонстративну патріотичність, а також виправлення записів редактором, вони є для нас доволі інформативним джерелом. У рамках діяльності комісії працівниками були проведені бесіди з багатьма представниками інтелігенції, публічними особами. Розмови проводилися щодо подій, які відбувалися в окупованому Львові. Наведемо

⁷⁷² Горобець О. Комісія з історії Вітчизняної війни АН УРСР: створення та початок діяльності. *Український історичний збірник*. Київ, 2014. Вип. 17. С. 215.

деякі приклади. Інтерв'ю було взяте в журналіста Михайла Вовка⁷⁷³, який після війни працював редактором газети «Радянський Львів»; Марії П'ясецької⁷⁷⁴ – аспірантки Львівського державного університету. Про декого з опитаних, на жаль, ми нічого не знаємо. Це стосується, для прикладу, Володимира Рив'юка, професію якого не вказано, як і будь-які інші деталі⁷⁷⁵.

Варті уваги неопубліковані спогади відомих професорів Львівського університету, математиків Стефана Банаха і Мирона Зарицького, історика Івана Крип'якевича і ректора університету, юриста Миколи Паше-Озерського. Їхні свідчення були записані представниками обласної комісії зі сприяння НДК. Усі бесіди були проведені невдовзі після відвоювання Львова військами Червоної армії. Спогади стенографувались і зберігаються у ЦДАГО, у фонді 166, 2-му описі, у справах 51, 63, 73 і 79.

При використанні цих документів варто враховувати ту обставину, що радянська влада підозріло ставилася до всіх, хто перебував на окупованих територіях, а тому, знаючи про це, професори під час бесід старались не сказати зайвого. Це особливо помітно, адже вони майже не називають конкретних людей, говорять у загальному, а якщо і згадують когось, то тільки тих, хто виїхав на еміграцію або помер.

В усіх спогадах можна виокремити кілька загальних тем. Це, зокрема, прихід німців до Львова і події, пов'язані з цим, а також те, що професори робили під час окупації, розповіді про німців і спогади про наближення Червоної армії та реакцію на це населення. Маємо свідчення про окупаційний режим, силові структури, переслідування місцевого населення, зокрема євреїв.

Професори розповідали про початки окупації, власні спостереження і переживання. Вони описували ставлення гітлерівців до місцевих людей. Наприклад, про вторгнення німецьких військ до Львова Стефан Банах говорив таке: «Через три дні по приході німців арештували кілька визначних людей

⁷⁷³ ЦДАГО. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 219.

⁷⁷⁴ Там само. Спр. 277.

⁷⁷⁵ Там само. Спр. 279.

науки, а саме Бартеля, Ролевича, Ломницького, Стожика. Деяких з них арештовано з жінками і дітьми. Тоді я відразу зорієнтувався про відношення німців до людей»⁷⁷⁶. Професор Мирон Зарицький згадував: «Серед інтелігенції Галичини і, особливо, серед інтелігенції Львова в перші дні було переконання, що радянська влада вже не повернеться до міста. Це примусило нас шукати співробітництво з новою владою. Я мав щастя, що працював у школі і не стикався близько з німцями. Через декілька місяців ми побачили, що з німцями не можна співпрацювати, бо вони відверто казали, що вони пани, а ми раби»⁷⁷⁷. Професор Крип'якевич згадував: «Коли почалася війна з СРСР в 1941 року, як мене тоді повідомили, на протязі двох або трьох тижнів німецька преса була повна статей за Україну. Ті статті були в тому напрямі, що німці допоможуть будувати українську державу». Під час бесіди професор намагався пояснити, чому ставлення українців до нацистів швидко змінилося: «Два чи три тижні після початку війни зовсім несподівано з преси зникло слово “Україна” і всі статті про Україну. Говорили, що це сталося з особистої вимоги Гітлера. Українська інтелігенція скоро розчарувалась у німецькій прихильності»⁷⁷⁸.

У спогадах професорів висвітлюються вартісні деталі для вивчення Голокосту в Галичині. Микола Паше-Озерський свідчив про знищення професорів університету, серед яких єврейський учений Маурици Аллерганд: «Тяжко постраждали від німецьких загарбників кадри університету. Німці розстріляли 42 професори, доценти, викладачі. Загинули мої безпосередні колеги: відомий професор Лоншан, професор цивіліст Аллерганд, який завіщав передати свою велику, знану в Європі юридичну бібліотеку кафедрі цивільного права Львівського університету. Не встигли німецькі війська вступити у Львів, як вони почали звіряче розправлятися з населенням». Паше-Озерський згадує випадок знущань над євреями на початку окупації, свідком якого він був: «Я тоді жив на Кадетській вулиці. Недалеко знаходився майдан “Динамо”. Туди гестапівці тягли людей, мордували ні в чому невинних євреїв, інших громадян,

⁷⁷⁶ ЦДАГО. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 51. Арк. 1.

⁷⁷⁷ Там само. Спр. 63. Арк. 4.

⁷⁷⁸ Там само. Спр. 73. Арк. 2–3.

яких вони зганяли щодня на цей майдан. Вони примушували їх бігати цілими годинами по майдану, падати на землю, ходити на четвереньках, знову ставати і знову падати на землю. Весь час їх били гумовими киями, і кожного разу, коли хто-небудь від нестерпного болю кричав, негайно вбивали пострілом з револьвера. Я особисто бачив все це з балкона свого помешкання. Потім цих нещасних вивозили автом за місто і розстрілювали. Кожного дня привозили нові партії. Таким чином в перші дні зганяли великі тисячі невинних людей. Серед них було багато молодих жінок»⁷⁷⁹.

Ще одне, про що професори говорили під час бесід, стосувалось того, як вони пережили період окупації і що вони робили в той час. Так, Стефан Банах згадував, що аби отримати потрібні документи, влаштувався на роботу до протитифозного інституту Рудольфа Вайгля. Останній займався порятунком євреїв у Львові, за що посмертно був нагороджений званням «праведника народів світу». Про свою працю в інституті Банах говорив таке: «Вступ на роботу до протитифозного інституту Вайгеля пояснювався тим, що там праця тривала одну годину на день і давала довідку, яка була дуже важлива для проходження по вулиці і життя у місті... Засоби до життя були замалі, тому я мусів продавати свої речі, щоб прохарчуватись»⁷⁸⁰.

Микола Паше-Озерський згадував про своє враження від виконання смертних вироків: «Німці-культурники встановили прилюдний спосіб виконання смертної кари. Я ніколи не забуду того страшного вражіння, яке на мене зробив вигляд прилюдно розстріляних і повішених в 1943–1944 рр. багатьох осіб на Краківській площі у Львові. Німці часто практикували виконання смертних вироків шляхом вішання своїх жертв на балконах, зокрема в районі гетто». Також професор свідчив: «Українська поліція цілком стояла на службі німецької влади і брала активну участь у всіх розправах над людністю, яку творили гестапівці. Німецькі суди і німецька прокуратура мали в своєму розпорядженні у Львові жахливу спеціальну тюрму, що знаходилася на вулиці

⁷⁷⁹ ЦДАГО. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 79. Арк. 2.

⁷⁸⁰ Там само. Спр. 51. Арк. 2.

Лонцького. Десятки тисяч невинних людей були замордовані в стінах цієї тюрми. Характеристично, що німецькі суди виносили або смертні вироки, або вироки на дуже короткі терміни позбавлення волі 1–6 місяців, добре знаючи, що навіть такого недовгого зречення ніхто не витримає в жахливому застінку на вулиці Лонцького і загине там через кілька тижнів. Українська поліція мала свою окрему тюрму на Казимирівській вулиці»⁷⁸¹.

Отже, свідчення відомих професорів дозволяють дізнатись про режим нацистської окупації, суспільну думку галичан того часу, випадки жорстокого знущання над євреями. Таким чином, матеріали Комісії академії наук УРСР з історії Великої Вітчизняної війни в Україні можна використовувати для вивчення Голокосту в Галичині як допоміжне джерело.

Документи спеціально створених радянських комісій, що розслідували і вивчали злочини окупаційної нацистської влади безумовно є цінним джерелом. В них прослідковується чітка систематизація. Інформація наявна щодо більшості населених пунктів території колишнього дистрикту «Галичина». Звіти комісій дають можливість вивчати широкий спектр тем. В них висвітлено прояви дискримінації по відношенні до єврейського населення, створення єврейських житлових кварталів, умови проживання в них, проведення акцій «виселення», страти на місці тощо. Отже, завдяки цим документам можна детально відтворити хід подій. Однак, варто відзначити, що в матеріалах комісії є недостовірні дані. Кількісні показники жертв часто не точні. В багатьох випадках – завищені. Інформація такого характеру потребує ретельного зіставлення із даними з інших джерел. Також в офіційних звітах комісій рідко використовується національний принцип під час опису жертв. Часто вони потрапляли до категорії «мирні радянські громадяни». Цей факт створює додаткові труднощі в дослідженні. Проте, шляхом порівняння інформації про одну і ту ж подію в різних джерелах можемо зрозуміти про кого ідеться.

⁷⁸¹ ЦДАГО. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 79. Арк. 3.

ВИСНОВКИ

Комплексний аналіз документів, що стосуються Голокосту на території дистрикту «Галичина» раніше не здійснювався. Дане дослідження є першим де було виконано їх систематизацію, відповідно до походження та інформаційного наповнення. Результат дисертації покликаний пролити світло на потенціал українських архівосховищ щодо вивчення трагедії єврейського народу в роки Другої світової війни. Вперше аналізується інформаційний ресурс та достовірність джерел нацистського окупаційного режиму і радянських документів.

В нашому дисертаційному дослідженні використано неопубліковані та маловідомі матеріали. До наукового обігу впроваджено велику кількість архівно-кримінальних справ на колишніх охоронців таборів примусової праці (т.зв. «травників») і членів інших силових структур нацистської окупаційної влади, таких як «кавказька рота СД» чи УДП. Матеріали цивільної нацистської адміністрації, СС і поліції, також є малодослідженими. Деякі з них вже відомі, проте багато документів у нашій роботі публікуються вперше. Дослідники Голокосту в дистрикті «Галичина» мало уваги приділяли діяльності спеціального суду при Німецькому суді, що розглядав справи євреїв. Тому матеріали цієї категорії також маловідомі. Деякі з них, публікуємо вперше. Здебільшого, вони стосуються вдалих і невдалих спроб переховування євреїв місцевим населенням. Також, в дослідженні, виокремлюємо цілу групу матеріалів щодо співпраці євреїв із окупаційною владою. Ця тема, як і документи, малознана. Велика кількість матеріалів юденратів згадується і публікуються вперше. Наприклад, в ЦДІА України у м. Львові є унікальна одиниця зберігання. В фонді 701, в п'ятому описі (22 справи) міститься картотека львівської єврейської ради за 1941-1942 роки.

Джерельна база з історії Голокосту на території дистрикту «Галичина» в українських архівосховищах – велика. Спектр документів широкий. Основна їхня частина зберігається в обласних архівах Львова, Тернополя та Івано-

Франківська. Багато матеріалів є в Києві в ЦДАГО, ЦДАВО України, ГДА СБУ і в ЦДІА України у м. Львові. Матеріали поділяються за своїм походженням на дві великі групи: документи місцевих нацистських окупаційних органів влади і радянські офіційні документи, присвячені розслідуванню злочинів нацистів та їх спільників. У свою чергу перша група складається з матеріалів цивільних і силових структур влади, а друга – з документів органів державної безпеки і матеріалів спеціально створених комісій. Ступінь збереженості та репрезентативності матеріалів – різний. Якщо брати до уваги нацистські документи, варто зазначити, що вони збереглися фрагментарно. Це пов'язано із приховуванням слідів злочинів. Коли фронт наближався, 8 березня 1944 року нацистська цивільна адміністрація отримала наказ знищити усю статистику і таємні документи. Тому ті матеріали, які ми можемо досліджувати, це лише невелика частина. Аналогічною є ситуація і з документацією СС і поліції. Натомість радянські матеріали, як НДК так і документи спецслужб, – численні. Однак, що стосується останніх, доступ до них був обмежений протягом довгого часу. Науковці почали активно працювати з ними лише в останнє десятиліття.

Наше дослідження інформаційного потенціалу джерельної бази дозволяє зробити такі висновки:

1. Вивчаючи матеріали окупаційної адміністрації, можемо досліджувати широкий спектр тем. Маємо змогу звертати увагу на специфіку нацистського законодавства, яке відповідало духові расової ідеології, розглядати офіційні розпорядження місцевої адміністрації щодо запровадження дискримінаційної антисемітської політики. Тут маємо на увазі примусове використання знаків розрізнення, установлення зменшених харчових норм для євреїв, запровадження заборон користуватись громадським транспортом, відвідувати ринки тощо. Документи окупаційної адміністрації також висвітлюють процес геттоїзації. В архівах наявне листування на цю тему між різними відділами і на різних щаблях влади. Дуже корисними для науковців є статистичні дані, однак, як зазначалось, їх знищували, тому таких матеріалів мало.

Важливо, що документи місцевої цивільної окупаційної влади дозволяють зрозуміти процес реалізації Голокосту в Галичині. У різноманітних повідомленнях, наказах, циркулярах або ж листуванні висвітлюються дії, які напряду чи безпосередньо пов'язані з депортаціями євреїв до табору смерті «Белжець» та їхнім знищенням на місці. Варто зазначити, що в офіційному діловодстві нацисти користувались евфемізмами для опису убивств. Цю особливість слід брати до уваги під час дослідження.

Матеріали юденратів, які були створені з волі нацистської влади, допомагають дослідникам вивчати питання площини, у якій вони співпрацювали з окупаційною владою. Зокрема, відомо, що львівський юденрат готував списки непридатних до роботи осіб, які стали жертвами під час депортацій у березні 1942 року. Документи єврейських рад цінні тим, що в них знаходимо дані про проблеми інфраструктури гетто, спроби і способи їх розв'язання.

Матеріали спеціального суду при Німецькому суді (Sondergericht) дають змогу вивчати випадки порятунку євреїв християнським населенням – українцями і поляками. Також є декілька справ щодо пограбування єврейського населення.

2. Документи СС і поліції збережені фрагментарно. Проте навіть ця мізерна кількість дозволяє нам з'ясувати яку роль відігравали силові структури дистрикту «Галичина» під час Голокосту. Матеріали дозволяють вивчати питання субординації силових структур і їхню співпрацю з місцевими цивільними органами управління. Можемо простежити процес передачі відповідальності за єврейські справи цивільною адміністрацією начальнику СС і поліції у дистрикті Галичина Фрідріху Кацманові у травні 1942 року. Матеріали, які стосуються збору інформації про єврейське населення силовими структурами також дуже важливі. Ідеться про конфіскацію метричних книг, а також про інші статистичні матеріали. Одне з найважливіших питань, яке цікавило Кацмана, стосувалось майна євреїв. Деякі документи силових структур висвітлюють це питання. У них, в тому числі, простежуємо співпрацю

з місцевою цивільною адміністрацією. Збережені документи СС і поліції дозволяють вивчати використання єврейської робочої сили. Матеріали про табори примусових робіт належать до цієї категорії. В архівах є рідкісні матеріали, які стосуються застосування амуніції під час акцій, пошуки схованок у гетто і пошук євреїв у лісах.

Слід окремо згадати про збережені звіти української допоміжної поліції, яка брала участь в акціях. У документах подана інформація про здійснені заходи супроти єврейського населення. Зокрема, у звітах описана кількість євреїв, доставлених до місця збору під час акцій, кількість використаних набоїв до втікачів, факти підкупу, чи наприклад порушення дисципліни – дезертирство, неформальні стосунки з євреями тощо.

3. Особливо цінними для дослідників повинні стати архіви радянських спецслужб. Велику їхню частину розсекретили тільки недавно. Процес розпочався 2009 року. Матеріали радянських органів державної безпеки сконцентровані на постатях злочинців. Документи цієї категорії висвітлюють організацію, структуру та діяльність СС і поліції. Окрім цього, звернено чимало уваги на українську допоміжну поліцію і «травників». Багато колишніх членів цих формувань мешкали на території СРСР після війни. Їхні арешти здійснювались декількома хвилями, починаючи від завершення війни і до кінця 1960-х. Відбувались судові процеси. Пошуки і слідчі дії не припинялись. У Львові, навіть 1971 року, були виявлені колишні українські поліцейські, які служили вже в радянській міліції.

Протоколів допитів людей, які у роки нацистської окупації були в різноманітних силових підрозділах, і таким чином співпрацювали з німцями, багато. Цей тип джерела, без сумніву, вартісний. Однак, застосовувати його потрібно поряд з іншими матеріалами. Ми продемонстрували це в нашій роботі на прикладі «кавказької роти СД» і «травників».

4. Для матеріалів НДК характерна систематизація, тому інформація наявна про усі міста і містечка Галичини. Також є дані про певні села, де було скоєно злочини. В обласних архівах зберігаються акти районних комісій, а також копії

висновків обласних. Матеріали роботи республіканської комісії є у ЦДАВО України. Хоча висновки її роботи направляли до Москви, на місці все ж залишилось багато оригінальних документів та копій.

На нашу думку, інформаційне наповнення матеріалів НДК обмежене. В актах працівники комісії дотримувались такої структури, згідно з якою подавалась хронологія окупації, коротко описувався окупаційний режим, вівся перелік випадків жорстокого ставлення з боку нацистів або колаборантів, описувались розстріли і депортації. До актів долучалися висновки судово-медичних експертиз стосовно місць масових захоронень. Радянські експерти проводили ексгумацію людських останків, вивчали їх, установлювали технічну складову розстрілів, рахували розміри могил і кількість загиблих. Власне, кількісні показники дуже часто вказано помилково. Наприкінці актів комісії завжди подавався перелік головних винуватців. Зазначались їхні посади і військові звання. Інформативними є протоколи допитів очевидців. Часто свідками ставали ті євреї, які пережили Голокост.

До групи радянських документів ще входять матеріали Комісії академії наук УРСР з історії Великої Вітчизняної війни в Україні. Вона збирала документи і спогади очевидців про режим окупації. Їх можемо використовувати як допоміжне джерело.

Процес переслідування євреїв дистрикту «Галичина» можемо реконструювати, лише використовуючи джерела у комплексі. Зважаючи на фрагментарність збереженої місцевої окупаційної документації, під час вивчення варто залучати матеріали НДК. Однак останні, що доведено у нашому дослідженні, часто неточні в кількісних показниках. Інформація про число розстріляних чи депортованих повинна перевірятись у комплексі з іншими джерелами і сучасними дослідженнями. Датування подій, в основному акцій, є точніше, хоча помилки трапляються.

На основі вищезазначених матеріалів можемо додати нові та уточнити вже наявні відомості про переслідування єврейського населення на території дистрикту Галичина. Спершу слід сказати, що трагедія стала можливою

внаслідок нацистської окупації, під час якої на місцях упроваджувались антисемітські закони. У геноциді євреїв винна як і цивільна адміністрація, так і силові структури. Перш за все, цивільна адміністрація запроваджувала в дію і слідувала за виконанням законів, що безпосередньо вели до відсторонення єврейського населення від нормального, повсякденного життя. На основі досліджуваних документів можемо зробити висновок, що цивільна адміністрація дистрикту влітку і восени 1941 року ще не мала чіткого розуміння того, що робити з місцевими євреями. Тому низка важливих рішень виникала унаслідок хаотичної ініціативи знизу. Від самого початку окупації не було конкретних наказів про створення гетто. У цьому питанні ініціативу проявили на місцях. Мова про крайсгауптманів Рогатина і Тернополя. Перша концентрація єврейського населення в одній частині міста сталася в серпні 1941 року в Рогатині. Натомість перше гетто було створене в Тернополі. Згідно з наказом крайсгауптмана Тернополя Хагера від 8 вересня 1941-го, євреї повинні були перебраться у визначену частину міста до 25-го числа поточного місяця. За невиконання розпорядження передбачалось покарання – заслання до табору праці. Таким чином, з'являлись перші квартали для євреїв.

Двома основними способами знищення галицьких євреїв були розстріли на місці та депортації до табору смерті «Белжець». Шостого і 12 жовтня 1941 р. відбулись перші масові розстріли на території дистрикту в Надвірній і Станіславі. Їх здійснювали силові структури, а саме відділення Зіпо, яке очолював Ганс Крюгер. Екзекуції стали наслідком «перенаселення» території євреями. Розв'язання проблеми відбулося у спосіб, характерний для Зіпо. Про ці випадки, а також про усі наступні представники цивільної влади знали дуже добре. Першого грудня 1941 року начальник внутрішнього відділу дистрикту Отто Бауер обговорював питання «виселення» євреїв із крайсгауптманами, а вже за кілька днів, 5-го числа, йому доповіли про вже проведені розстріли. Очевидно, що сама цивільна влада не займалась екзекуціями. Однак її представники сприяли цьому і навіть просили про це.

Першими категоріями єврейського населення, які стали жертвами розстрілів улітку 1941 року, були члени комуністичної партії, а також представники інтелігенції. Восени 1941-го увагу звернули на німецьких і хворих осіб. Непрацевдатних вважали «непотрібними». 10 січня 1942 року у Львові цивільна адміністрація разом із силовими структурами обговорювала питання їх виселення. Наслідком обговорення стало рішення про те, що юденрат має подати списки тих євреїв, які працюють непродуктивно. Саме такі люди були першими жертвами табору «Белжець». Перший потяг із галицькими євреями рушив туди в середині березня. За депортації відповідальною була цивільна адміністрація. На нашу думку, неможливо, аби представники цивільної адміністрації не знали, якою є кінцева мета виселення і куди прямують потяги.

Безпосередньо вбивствами займалось СС. Однак цивільна влада послідовно зробила все для того, аби знищення стало можливим. Тут також варто пригадати документ, згідно з яким Отто Бауер 12 травня 1942 року писав до управління СС і поліції про очікування наступних депортацій євреїв. Наступного місяця на місцях уже тривала підготовка до майбутніх акцій. Натомість після серпневої акції 1942 року не може бути жодних сумнівів відносно того, що цивільна адміністрація знала про те, що депортації призводять до знищення. Зберігся проект її рекомендацій для крайсгауптмана Чорткова від 20 серпня 1942 року. У ньому йдеться про співпрацю з гестапо під час облав на євреїв. Згодом Людвіг Льозакер видав денне розпорядження (Tagesordnung) для крайсгауптманів від 2 жовтня 1942 р. Там ішлося про різноманітний досвід, пов'язаний із масовими вбивствами. Отже, наявні документи дозволяють повністю встановити відповідальність цивільної адміністрації на різних щаблях влади за планомірне і поступове знищення євреїв Галичини.

Силові структури дистрикту були основним знаряддям злочину під час Голокосту. Начальник СС і поліції Фрідріх Кацман 7 травня 1942 року перебрав на себе повну ініціативу в «єврейському питанні». Відповідне розпорядження прийшло з Берліна. Відразу ж тоді розпочалась масштабна підготовка до

великої серпневої акції. Після неї залишились лише необхідні фахівці, працю яких використовували або на заводах, або в таборах. З останніми пов'язаний ще один спосіб «усунення» євреїв – знищення через працю. Євреї будували стратегічну дорогу на схід, відому під назвою DG IV. За частину шляху на території дистрикту був відповідальний Кацман. Унаслідок жахливих умов перебування смертність у таборах праці була дуже високою. Таким чином поряд із депортаціями до табору смерті «Белжець», а також розстрілами на місці, у дистрикті «Галичина» використовувався ще один метод – «Vernichtung durch Arbeit» (знищення через працю).

Ще до великої серпневої акції 1942 року гетто вже існували у Львові, Станіславі, Тернополі, Дрогобичі та Чорткові. Вони ще не були огороженими, тобто на той час були ще відкритими. До кінця року процес завершився. У кожному великому населеному пункті з'явилося закрите гетто. Проте на той час справами євреїв займалось уже СС (з травня 1942 р.). СС контролювало та займалось організацією створення закритих гетто. Їхня поява передбачалась згідно з наказом начальника СС і поліції генерал-губернаторства Фрідріха-Вільгельма Крюгера від 10 листопада 1942 року. Водночас Кацман у своїх розпорядженнях наголошував, що зміна місця перебування євреями каратиметься смертю. Розпорядження було пов'язане з логістикою вбивств. Закриті гетто створювались у більших населених пунктах. Туди мали переїхати євреї з околиць. Це мало б заощадити нацистам час. Ще 12 липня 1942 року керівник СС Генріх Гімmlер дав наказ Крюгеру, аби «виселення» євреїв закінчилось до кінця року. План не виконувався. То ж наказ 10 листопада був покликаний спростити і пришвидшити процес.

Восени 1942 р весь час відбувалось коливання між депортаціями і розстрілами на місці. У грудні табір смерті «Белжець» припинив свою роботу. То ж наступного, 1943 року СС і поліція проводили знищення на місці. А 25 січня 1943 року Крюгер видав розпорядження вбити всіх євреїв, за винятком тих, які працювали на важливі для війни підприємства. Знищення розпочалось уже в лютому. У своєму рапорті Кацман згодом напише, що до 27 червня 1943

року в дистрикті було знищено 434 329 євреїв. Ті, хто ще жив, працювали у таборах примусових робіт. У цілому, під час нацистської окупації було знищено приблизно 525–530 тисяч галицьких євреїв. Таким чином єврейська громада Галичини перестала існувати.

Подальше дослідження джерельної бази Голокосту на території дистрикту «Галичина» дозволить дослідникам звертати увагу на теми, що є маловивченими. Ідеться про стратегії виживання, якими користувались євреї. Не достатньо уваги приділялося питанню, ким були люди, що рятували євреїв. Таке просопографічне дослідження могло б пролити світло на питання чим було покликане їхнє рішення про порятунок. Важливо з'ясувати мотиваційну складову діяльності тих, хто служив в поліцейських і охоронних структурах, та був причетний до злочинів. Історія юденратів дистрикту «Галичина» також потребує ретельного дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. Архівні матеріали

Галузевий Державний Архів Служби Безпеки України, м. Київ

Ф. 1. 2-ге Управління МГБ–КГБ УРСР, 1943–1991.

Оп. 11.

1. Спр. 5. Контрольно-наглядова справа УМГБ Дрогобицької області по німецькій лінії, 1950–1954, 190 арк.

2. Спр. 9. Контрольно-наглядова справа УМГБ Тернопільської області по німецькій лінії, 1953–1954, 156 арк.

3. Спр. 12. Контрольна справа № 171 на УКГБ Львівської області (по німецькій лінії), 1951 – 1952, Т.1, 329 арк.

Оп. 89.

4. Спр. 47. Контрольно-наглядова справа по УКГБ Станіславської області по німецькій лінії за 1944 – 1947 рр., 1944–1947. 148 арк.

5. Спр. 72. Справа № 140 УМГБ Тернопільської області по німецькій лінії, 1950–1951, 275 арк.

Ф. 2. Управління боротьби з бандитизмом МВД, Управління 2-Н та 4-те Управління МГБ–КГБ УРСР, 1940–1965.

Оп. 95.

6. Спр. 52. Довідник-список офіцерського і рядового складу гестапо та ін., які перебували в Україні в період німецької окупації (1941–1944), Т. 1., 1941–1944, 439 арк.

Ф. 5. Кримінальні справи на не реабілітованих осіб, 1919–1991.

7. Спр. 59434. Справа № 6850 по звинуваченню Стеценко Павла Юфимовича по ст. 54-1 «Б» КК УРСР, Т. 1., 22 жовтня 1948–4 грудня 1948, 92 арк.

8. Спр. 66213. Справа № 1106 по звинуваченню Поппе А. В., Соловійова Б. Д., Фадєєва В. М., Самченко Д. Л., Вутке В. Е. Т. 1., б.д., 397 арк.

Ф. 13. Колекція друкованих видань КГБ УРСР, 1920–1992.

9. Спр. 987. Літерна справа № 9 про Янівський табір смерті. Т. 1., 1944–1953, 145 арк.

10. Спр. 987. Літерна справа № 9 про Янівський табір смерті. Т. 2., 1943–1965, 273 арк.

11. Спр. 987. Літерна справа № 9 про Янівський табір смерті. Т. 3., 1942–1951, 306 арк.

12. Спр. 987. Літерна справа № 9 про Янівський табір смерті. Т.4., 1943–1954, 489 арк.

13. Спр. 988. Літерна справа № 638 з матеріалами по Янівському табору. Т. 1., 1944–1973, 98 арк.

14. Спр. 988. Літерна справа № 638 з матеріалами по Янівському табору. Т. 2., 1968–1971, 372 арк.

15. Спр. 988. Літерна справа № 638 з матеріалами по Янівському табору. Т. 3., 1944–1965, 252 арк.

16. Спр. 988. Літерна справа № 638 з матеріалами по Янівському табору. Т. 4., 1941–1968, 285 арк.

Ф. 16. Секретаріат ГПУ–КГБ УРСР, 1930–1991.

Он.1.

17. Спр. 6. Справа про доповідну записку УКГБ УРСР про нанесені збитки і звірства німецьких окупантів в період другої світової війни (1941–1945 рр.), Т. 1., 1947, 430 арк.

Державний архів Івано-Франківської області, м. Івано-Франківськ

Ф. Р-37. Коломийське окружне староство, м. Коломия дистрикту Галичина, 1941–1944.

Оп. 1.

18. Спр.1. Директивні вказівки губернатора дистрикту Галичина про боротьбу з антифашистським рухом, про поведінку окупаційної влади при повітряних нальотах та ін. питання, 28 серпня 1941–10 червня 1942, 93 арк.

19. Спр.7. Заява окремих осіб про видачу їм дозволу на придбання домоволодінь, залишених єврейським населенням, знищеного німецько-фашистськими окупантами, 8 грудня 1942–26 травня 1943, 94 арк.

20. Спр.13. Статистичні звіти про наявність населення по національним групам в селах Коломийського округу, березень 1943, 43 арк.

Ф. Р-39. Снятинська міська управа, м. Снятин дистрикту Галичина, 1941–1944.

Оп. 1.

21. Спр. 54. Розпорядження, вказівки окружного староства про розшук громадян, які втекли з Німеччини, про введення особливого обліку осіб єврейської національності, 9 лютого 1942–16 вересня 1942, 22 арк.

Ф. Р-98. Станіславська надзвичайна державна комісія із встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників і їх спільників на території Станіславської області, 1944–1945.

Оп. 1.

22. Спр.1. Доповідні записки і постанови Станіславської обласної Державної надзвичайної комісії про результати розслідувань злочинів німецько-фашистських загарбників і обліку шкоди, заподіяної промисловим і торговим підприємствам, а також приватним особам на території

Станіславської області окупантами і їх спільниками, 16 червня–22 серпня 1945, 250 арк.

23. Спр. 2. Протоколи допитів, акти Станіславської міської комісії по розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників, відомості про розміри шкоди, заподіяної торговим і промисловим підприємствам міста Станіслава німецько-фашистськими загарбниками, списки замучених, розстріляних і вивезених до Німеччини радянських громадян з міста, 29 листопада 1944–25 січня 1945, 112 арк.

24. Спр. 16. Акти Кутської районної комісії по розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників, по встановленню розмірів шкоди, заподіяної окупантами колгоспам і приватним особам, списки замучених, розстріляних і вивезених до Німеччини радянських громадян Кутського району, 2 жовтня 1944–25 січня 1945, 162 арк.

25. Спр. 19. Протоколи допитів свідків, акти Косівської районної комісії по розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників, списки замучених, розстріляних і вивезених до Німеччини радянських громадян з Косівського району, список німецьких окупантів і їх спільників, які здійснили злочини на території цього району, 28 жовтня 1944–17 лютого 1945, 70 арк.

26. Спр. 20. Протоколи допитів свідків, акти Коршівської районної комісії по розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників, списки замучених, розстріляних і вивезених до Німеччини радянських громадян з Коршівського району, список німецьких окупантів і їх спільників, які здійснили злочини на території цього району, 12 грудня 1944–28 березня 1945, 83 арк.

27. Спр. 24. Акти Обертинської районної комісії по розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників, реєстри і відомості про шкоду, заподіяну окупантами підприємствам, колгоспам і приватним особам Обертинського району, списки замучених, розстріляних і вивезених до Німеччини радянських громадян з цього району, 2 лютого–25 грудня 1945, 167 арк.

28. Спр. 54. Зведені відомості про розміри шкоди, заподіяної німецько-фашистськими загарбниками і їх спільниками підприємствам, колгоспам, радгоспам і населенню районів Станіславської області, б/д, 43 арк.

Ф. Р-636. Колекція інформаційних матеріалів для населення, м. Станіслав, 1875–1944.

Оп. 1.

29. Спр. 12. Інформаційні матеріали (розпорядження, оголошення, агітаційні плакати та ін.) за 1942 рік, 49 арк.

Ф. Р-2014. Івано-Франківська обласна редакційна колегія «Історії міст і сіл Української РСР», 1962–1972.

Оп. 1.

30. Спр. 148. Списки громадян, вбитих німецькими загарбниками, українськими націоналістами. Списки учасників руху опору проти німецьких фашистів та їх посібників по сільрадах Долинського, Калуського, Коломийського, Косівського та Надвірнянського районів, 1941–1964, 140 арк.

Державний архів Львівської області, м. Львів

Ф. Р-11. Уповноважений Райхскомісара в справах зміцнення німецького народу в дистрикті Галичина при командувачі СС та поліції, 1941–1944.

Оп. 1.

31. Спр. 47. Розписки фольксдойчів про отримання меблів, конфіскованих у єврейського населення, 1942–1943, 47 арк.

32. Спр. 48. Розписки фольксдойчів про отримання речей, конфіскованих у єврейського населення, 1942–1943, 46 арк.

33. Спр. 190. Списки фольксдойчів і єврейських сімей з вказаними розмірами їхніх земельних ділянок, (б/д), 4 арк.

Ф. Р-12. Команда української поліції у Львові дистрикту Галичина, 1941–1944.

Оп. 1.

34. Спр. 7. Документи з питань діяльності 2-го комісаріату української поліції у Львові (звіти, списки, повістки), 1942–1944, 37 арк.

35. Спр. 37. Документи про проведення єврейських акцій (звіти, листування, супровідні листи та ін.), березень 1942–березень 1944, 89 арк.

36. Спр. 38. Звіти команди та комісаріату української поліції про підсумки проведення єврейських акцій за квітень–червень 1942 року, 1 квітня–26 червня 1942, 52 арк.

37. Спр. 39. Документи про проведення єврейських акцій (звіти, листування, супровідні листи та ін.) 17 серпня–23 серпня 1942, 80 арк.

38. Спр. 40. Документи про проведення єврейських акцій (звіти, листування, супровідні листи та ін.) липень–серпень 1942, 102 арк.

39. Спр. 41. Звіти 5-го комісаріату української поліції про підсумки проведення єврейських акцій за лютий–травень 1942, 39 арк.

Ф. Р-13. Львівська окружна команда української поліції, м. Львів дистрикту Галичина, 1941–1944.

Оп. 1.

40. Спр. 4. Особова справа вахмайстра Сасяка Тиміша, 3 вересня 1942–18 березня 1944, 16 арк.

Ф. Р-16. Комісаріати команди української поліції у Львові (об'єднаний фонд), 1941–1944.

Оп. 1.

41. Спр. 14. Накази по 2-му комісаріату, 8 вересня 1942–3 січня 1943, 66 арк.

42. Спр. 22. Заяви про прийняття в поліцію і автобіографії поліцейських [3-й комісаріат], 1941–1942, 100 арк.

43. Спр. 28. Акт звинувачення по справі сім'ї Балицького Йосифа, які переховували 2-і особи єврейської національності і списки особового складу 4-го комісаріату, 1942–1944, 9 арк.

44. Спр. 32. Щоденні звіти 5-го комісаріату про свою діяльність, 14 жовтня 1941–17 липня 1944, 96 арк.

45. Спр. 39. Щоденні звіти 7-го комісаріату про діяльність, 1944, 66 арк.

Ф. Р-24. Львівське окружне староство губернаторства дистрикту Галичина, м. Львів, 1941–1944.

Оп. 1.

46. Спр. 123. Заяви євреїв на дозвіл переїзду на старе місце проживання, 11 жовтня 1941–15 січня 1942, 131 арк.

47. Спр. 252. Кореспонденція начальників сільських і міських рад з відділом населення і допомоги йому по питанню персональних єврейських книг, 13 листопада 1942–13 вересня 1943, 21 арк.

48. Спр. 256. Статистичні дані про населення в дистрикті, округах, селах, б/д, 18 арк.

49. Спр. 258. Статистика населення, 16 серпня 1942–18 жовтня 1943, 81 арк.

50. Спр. 261. Статистика єврейського населення, 15 липня 1942–13 січня 1943, 11 арк.

51. Спр. 389. Накази і листування з питання обмеження прав єврейського населення, відомості про єврейські книги записів актів громадянського стану, 1 липня 1942, 51 арк.

52. Спр. 390. Накази, розпорядження і листування з питання створення «єврейських рад» в районах Львівського округу, 24 вересня 1941–4 листопада 1942, 101 арк.

53. Спр. 391. Листування щодо питання обов'язкових розпізнавальних знаків для євреїв. Заява євреїв на право виїзду і переїзду (вільного переїзду), 21 листопада 1941–13 січня 1943, 90 арк.

54. Спр. 392. Накази, розпорядження, циркуляри з питання створення гетто в районах і містечках Львівського округу, 7 січня 1942, 37 арк.

Оп. 2.

55. Спр. 40. Звіти про стан цін на ринках, 19 лютого 1943–20 травня 1943, 45 арк.

Оп. 3.

56. Спр. 156. Циркуляри сільським комісарам і начальникам Львівського округу, поліцейським підрозділам про утворення єврейських житлових округів в окружному старостві, поліцейське розпорядження про проведення загальної боротьби проти щурів. Прохання про видачу свідоцтв, що дають право носити зброю, листок распоряджень постів жандармерії і української поліції у Львівському окрузі, 23 березня 1942–18 липня 1944, 82 арк.

57. Спр. 283. Розпорядження управління охорони здоров'я у Львові головним окружним лікарям і місцевим Львівського округу про надсилання даних приходу і відходу людей лікарських професій. Місячні звіти приходу і відходу людей лікарських професій. Наказ окружного лікаря в Городку про виселення євреїв лікарських професій. Списки лікарів українців і поляків, та ін., 30 липня 1942–7 лютого 1944, 70 арк.

Ф. Р-28. Рава-Руська місцева комендатура, м. Рава-Руська дистрикту Галичина, 1941–1942.

Оп. 1.

58. Спр. 4. Звіти про арештованих за 1942 рік, 1 січня 1942–30 грудня 1942, 191 арк.

Ф. Р-35. Губернаторство дистрикту Галичина, м. Львів дистрикту Галичина, 1941–1944.

Оп. 1.

59. Спр. 25. Наказ головного начальника СС і поліції про співпрацю органів поліції з начальником губерньського управління, 22 серпня 1942, 3 арк.

Он. 2.

60. Спр. 6. Листування, телеграми, запрошення на наради керівного складу губернаторства дистрикту Галичина, 12 серпня–21 жовтня 1941, 26 арк.

61. Спр. 12. Урядові акти, що відносяться до організації дистрикту Галичина, 17 липня 1941–18 липня 1943, 56 арк.

62. Спр. 31. Накази начальника СС і поліції Кацмана, 12 серпня 1941, 4 арк.

63. Спр. 50. Листування з начальником СС і поліції дистрикту Галичина про діяльність поліцейських органів, 7 серпня 1941–23 січня 1942, 11 арк.

64. Спр. 52. Донесення секретаріату губернаторства дистрикту Галичина про події в дистрикті, 26 січня 1942, 2 арк.

65. Спр. 58. Листування з генерал-губернаторством про організацію української і польської поліцій, 29 липня–18 листопада 1941, 17 арк.

66. Спр. 154. Розпорядження про організацію українського, польського і єврейського комітету допомоги в дистрикті Галичина, 15 вересня 1941–28 жовтня 1941, 4 арк.

67. Спр. 155. Протокол наради керівного складу губернаторства дистрикту Галичина про організацію у Львові єврейського гетто. Доповідні записки єврейських гмін у Львові, 16 вересня–6 листопада 1941, 36 арк.

68. Спр. 228. Вказівки губернатора дистрикту Галичина про обслуговування поранених у госпіталях м. Львова, 25 лютого–28 листопада 1942, 7 арк.

69. Спр. 233. Звернення начальника внутрішніх справ до старост про організацію збору теплих речей для армії в січні 1942, 5 січня 1942–6 січня 1942, 2 арк.

70. Спр. 288. Листи, запрошення на нараду керівного складу губернаторства дистрикту Галичина. Програми нарад, 23 жовтня 1942, 16 арк.

71. Спр. 298. Список керівного складу губернаторства дистрикту Галичина, б/д, 7 арк.

Он. 5.

72. Спр. 13. Дані про структуру генерал-губернаторства і організацію влади, 1941–1944, 28 арк.

73. Спр.43. Наказ про зміну адміністративного поділу в дистрикті Галичина, 17 липня 1943, 2 арк.

74. Спр. 111. Інструкція про ведення діловодства підвідділу населення і соціальної допомоги, б/д, 44 арк.

Оп. 6.

75. Спр. 32. Звіти про діяльність відділу активної пропаганди губернаторства дистрикту Галичина, 23 вересня 1941–3 лютого 1943, 52 арк.

76. Спр. 228. Афіші, оголошення, звернення, розпорядження Львівського міського староства та ін., 1941–1944, 20 арк.

Оп. 9.

77. Спр. 13. Номенклатура справ відділу населення і соціальної політики Губернаторства дистрикту Галичина, 1942, 17 арк.

78. Спр. 34. Циркуляри внутрішнього відділу Губернаторства дистрикту Галичина і звіти та інше, 27 листопада 1941–29 квітня 1943, 17 арк.

79. Спр. 27. Положення про роботу відділів Губернаторства дистрикту Галичина та інше, 18 березня 1942–5 жовтня 1942, 44 арк.

80. Спр. 597. Списки ветеринарних лікарів-євреїв і розпорядження про їх перевід у концентраційний табір, 10 квітня 1942–2 червня 1942, 19 арк.

81. Спр. 109. Розпорядження і циркуляри губернатора дистрикту Галичина за 1942 рік, 24 лютого 1942–28 вересня 1942, 20 арк.

82. Спр. 638. Циркуляри і розпорядження діяльності торгово-промислових підприємств та інше, 1 жовтня 1941–1944, 25 арк.

83. Спр. 978. Листування між командуючим СС і поліцією дистрикту Галичина і аптечним управлінням з питання забезпечення медикаментами для 35 000 в'язнів в таборах для примусової роботи, 24 травня 1943–18 червня 1943, 6 арк.

84. Спр. 997. Т.1. Список і анкети фармацевтів-євреїв, які знаходяться в Дрогобицькому гетто, 23 червня 1942, 135 арк.

Op. 12.

85. Спр. 17. Циркуляри уповноваженого державного комісара з укріплення німецької нації Тьєра про виявлення осіб німецького походження, жовтень 1941–29 квітня 1943, 81 арк.

86. Спр. 32. Донесення окружних комісарів і староств Дрогобича, Косова, Криниці про евакуацію з прифронтових смуг і звіти про роботу сільсько-господарських установ в районах, 4 листопада 1941–10 квітня 1944, 82 арк.

87. Спр. 42. Циркуляри і інструкція міським та окружним староствам про переселення євреїв в гетто і про перебування генерал-губернатора Франка в дистрикті Галичина та ін., 24 лютого 1942–17 грудня 1942, 143 арк.

88. Спр. 50. Статистичні дані про кількість євреїв в містах дистрикту і бюлетенів єврейської ради у Львові, 1 січня 1942, 10 арк.

89. Спр. 75. Циркуляри і розпорядження з організаційно-господарських, адміністративних питань, 8 липня 1941–23 червня 1944, 105 арк.

90. Спр. 76. Циркуляри і інструкції начальника внутрішнього управління про стягнення контрибуції з євреїв і примусове використання євреїв в якості робочої сили, 28 листопада 1941–14 вересня 1943, 28 арк.

91. Спр. 97. Циркуляри, інструкції, розпорядження окружним управлінням СД, СА, поліції порядку та ін. про боротьбу з партизанами, нагляд над населенням, адміністративно-господарські та ін. питання, 26 листопада 1941–18 лютого 1944, 192 арк.

Op. 13.

92. Спр. 8. Циркуляри і розпорядження Генерал-губернаторства за 1941 р., 29 червня 1941–31 жовтня 1942, 136 арк.

93. Спр. 30. Циркуляри і розпорядження Генерал-губернаторства за 1942 р., 23 січня 1942–19 листопада 1943, 126 арк.

94. Спр. 85. Судова справа на німців Кайзер Франца і Маргарету, звинувачених у спробі відібрати насильницьким шляхом меблі у арійки Млодницької Марії у Львові, 6 квітня 1943–30 травня 1944, 7 арк.

95. Спр. 115. Місячні звіти відділу пропаганди губернаторства дистрикту Галичина і філіал відділу в Станіславі про їх діяльність, 10 червня 1942–24 лютого 1944, 24 арк.

Ф. Р-36. Управління поліції безпеки і служби безпеки (СД) дистрикту Галичина у Львові, 1941–1944.

Оп. 1.

96. Спр. 6. Звіти поліцейських про кількісь використаних патронів і списки поліцейських, 1942–1944, 207 арк.

97. Спр. 27. Вказівки про взаємодію органів правопорядку СД і польської, української поліції, 1942, 5 арк.

Оп. 2.

98. Спр. 6. Листування з керівництвом табору примусових робіт з фінансово-господарських питань, 25 вересня 1943–15 травня 1944, 64 арк.

99. Спр. 13. Розносна книга поліції безпеки і СД, 1942, 50 арк.

100. Спр. 14. Розносна книга поліції безпеки і СД, 1943, 50 арк.

Оп. 3.

101. Спр. 4. Листування з поліцією охорони зовнішнього порядку про дезертирство українських поліцейських, 22 вересня 1942–7 січня 1944, 7 арк.

Ф. Р-37. Львівське міське староство губернаторства дистрикту Галичина, м. Львів, 1941–1944.

Оп. 1.

102. Спр. 1. Бюлетень розпоряджень генерал-губернатора, 29 липня 1940–24 червня 1944, 32 арк.

Оп. 2.

103. Спр. 11. Циркуляр про виселення українців і поляків з гетто, 8 серпня 1942–22 жовтня 1942, 13 арк.

104. Спр. 14. Оголошення і постанови губернатора і старости для населення, 15 січня 1942, 21 арк.

Он. 4.

105. Спр. 140. Листування і циркуляри з питань використання робочої сили військовополонених і євреїв з таборів примусової праці, 21 жовтня 1941–30 серпня 1943, 80 арк.

106. Спр. 183. Виробничо-фінансовий план на 1944/1945 рік, 1944–1945, 22 арк.

107. Спр. 913. Положення про діяльність окружних і районних уповноважених українського центрального комітету, 3 січня–10 березня 1944, 35 арк.

Он. 5.

108. Спр. 16 а. Листування з німецькою прокуратурою, поліцією безпеки і іншими установами про конфіскацію меблів в осіб, арештованих за переховування євреїв, 1942–1944, 17 арк.

109. Спр. 35. Листування сільсько-господарського відділу староства з відділом харчування у Львові, відділом поліції та з іншими установами і торговими підприємствами про ремонт будівлі поліції і пограбування в єврейському гетто та з інших питань, 1942–1943, 151 арк.

Он. 6.

110. Спр. 29. Розпорядження міського старости та ін. про обмеження перебування євреїв у громадських місцях, про утворення гетто, 1941–1942, 8 арк.

111. Спр. 43. Розпорядження і оголошення міського старости про збір теплих речей, лижних черевиків для армії, 1942, 3 арк.

Он. 8.

112. Спр. 16. Списки квартир і речей, залишених радянськими громадянами, які евакуювалися на Схід, і євреїв, переселених німцями в інші квартири. Том I, 1941, 152 арк.

113. Спр. 17. Списки квартир і речей, залишених радянськими громадянами, які евакуювалися на Схід, і євреїв, переселених німцями в інші квартири. Том II, 1941, 81 арк.

114. Спр. 18. Списки квартир і речей, залишених радянськими громадянами, які евакуювалися на Схід, і євреїв, переселених німцями в інші квартири. Том III, 1941–1942, 122 арк.

Ф. Р-58. Дирекція поліції у Львові дистрикту Галичина, м. Львів, 1941–1944.

Он. 1.

115. Спр. 23. Листування з дирекцією у Львові та ін. про організацію боротьби зі спекуляцією, спостереження за цінами та ін., 23 жовтня 1942–21 квітня 1943, 31 арк.

116. Спр. 30. Циркуляри і листування з генерал-губернаторством, командою охоронної поліції та ін. про організацію української поліції, чисельність її складу, з додатком структурної схеми організації німецької поліції, 26 лютого 1942–1 грудня 1943, 45 арк.

Ф. Р-62. Львівський філіал акціонерного товариства із будівництва аеродромів та бараків «Дельта» (з обмеженою відповідальністю) у м. Бреслау, м. Львів дистрикту Галичина, 1941–1944.

Он. 1.

117. Спр. 17. Листування з управлінням військовополонених у Львові і товариством «Гобах» з приводу забезпечення майстерень машинами, паливом і промтоварами. Звіти про кількість використаного пального і будівельних матеріалів. Відомості про кількість і національне походження робітників, 25 листопада 1941–1 березня 1943, 172 арк.

118. Спр. 26. Листування з військово-промисловим управлінням у Львові про зарахування і звільнення робітників, видачу посвідчень на право користування зброєю; статистичні дані про кількість і національний склад співробітників філіалу майстерень у Львові і табори примусової праці, 14 травня–8 вересня 1943, 133 арк.

Ф. Р-66. Бойова група СС і поліції бригаденфюрера і генерал-майора німецької поліції Тера.

Оп. 1.

119. Спр. 1. Звіти командуючого СС і поліцією дистрикту Галичина про партизанський рух, 10 серпня 1943–18 серпня 1943, 15 арк.

Ф. Р-77. Спеціальний суд при Німецькому суді у Львові дистрикту Галичина, 1941–1944.

Оп. 1.

120. Спр. 284. Повідомлення прокуратури відділу юстиції губернаторства про винесення смертних вироків Лейбі Гельману за порушення границі гетто і Шмідту Антонію та іншим, 12 листопада 1942–22 жовтня 1943, 11 арк.

121. Спр. 309. Справа за обвинуваченням Цеслуцинського Михайла в переховуванні євреїв, 1 січня 1943–21 січня 1944, 7 арк.

122. Спр. 324. Справа за обвинуваченням Гальберта Мозиса та ін. у крадіжці золотих речей, 12 січня 1943–1 грудня 1943, 59 арк.

123. Спр. 343. Справа за обвинуваченням Маслія Семена і Маслія Йозефа у переховуванні і вбивстві двох жінок-єврейок, 8 лютого 1943–27 травня 1943, 76 арк.

124. Спр. 363. Справа за обвинуваченням Красовського Йозефа та ін. у крадіжці з табору примусової праці в м. Львів, 29 лютого 1943–20 січня 1944, 106 арк.

125. Спр. 366. Справа за обвинуваченням Костирка Юлія у переховуванні євреїв, 1 березня 1943–17 липня 1944, 129 арк.

126. Спр. 492. Справа за обвинуваченням Чучмана Гринько, Василя та ін. в крадіжці білизни, одягу з гетто, 24 травня 1943–9 березня 1944, 52 арк.

127. Спр. 504. Справа за обвинуваченням Корбецького Володимира в переховуванні євреїв, 3 червня 1943–17 березня 1944, 40 арк.

128. Спр. 574. Справа за обвинуваченням Петрушина Яна у спробах вбивства єврея, 21 липня 1943–18 березня 1944, 20 арк.

129. Спр. 654. Справа за обвинуваченням Козловської Йозефи в переховуванні 4-х євреїв, 15 вересня 1943–10 липня 1944, 3 арк.

130. Спр. 661. Справа за обвинуваченням Хомчинака Антонія в крадіжці і переховуванні євреїв, 17 вересня 1943–27 червня 1944, 43 арк.

131. Спр. 735. Справа за обвинуваченням Сурми Розалії в переховуванні євреїв, 23 жовтня 1943–11 березня 1944, 9 арк.

132. Спр. 801. Справа за обвинуваченням Рапуг Марії в переховуванні єврея Шпритцера Пилипа, 8 грудня 1943–29 січня 1944, 13 арк.

133. Спр. 835. Списки засуджених з вказаним складом злочину, 15 грудня 1943–13 грудня 1944, 3 арк.

134. Спр. 851. Справа за обвинуваченням Мерської Михайлини в переховуванні євреїв, 2 січня 1944–13 липня 1944, 53 арк.

135. Спр. 1054. Справа за обвинуваченням Роговської Данути в приховуванні єврейської національності чоловіка, 27 травня 1944–8 червня 1944, 2 арк.

136. Спр. 1064. Справа за обвинуваченням Печенка Анастасії у переховуванні євреїв, 31 травня 1944–8 липня 1944, 2 арк.

137. Спр. 1168. Справа за обвинуваченням Мерської Михайлини в переховуванні євреїв, 30 червня 1944–6 липня 1944, 3 арк.

138. Спр. 1227. Справа за обвинуваченням Цеплик Стефанії і Білик Станіслава в переховуванні євреїв, 23 травня 1944–8 червня 1944, 13 арк.

139. Спр. 1228. Справа за обвинуваченням Гончар Марії і Нагача Василя в переховуванні євреїв, 23 травня 1944–11 липня 1944, 4 арк.

140. Спр. 1229. Справа за обвинуваченням Кравець Анни в переховуванні євреїв, 24 травня 1944–17 червня 1944, 2 арк.

141. Спр. 1230. Справа за обвинуваченням Ціроха Стефана і Коваличин Ольги в переховуванні євреїв, 24 травня 1944–12 червня 1944, 5 арк.

142. Спр. 1258. Справа за обвинуваченням Рингера Макса і Барилак Ірени в переховуванні євреїв, 21 травня 1944–3 липня 1944, 17 арк.

143. Спр. 1279. Справа за обвинуваченням Мажицького Збігнева, Зеленського Мар'яна, Зеленської Катерини, Гродецької Ірени, Воркура Степана в переховуванні євреїв, 15 травня 1944–14 липня 1944, 52 арк.

144. Спр. 1327. Справа за обвинуваченням Бернатовича Йозефа і Анни в переховуванні євреїв, 21 квітня 1944–23 травня 1944, 10 арк.

Ф. Р-1925. Окружний лікар, м. Дрогобич.

Он. 1.

145. Спр. 20. Листування з палатою охорони здоров'я Губернаторства Галичина, зі староством м. Дрогобича та іншими з питання переміщення, звільнення та прийняття на роботу медичного персоналу, 20 липня 1942–4 грудня 1942, 29 арк.

Ф. Р-1932. Міська управа, м. Борислав.

Он. 1.

146. Спр. 88. Щоденні звіти бориславського міського лікаря про інфекційні захворювання, 22 серпня 1942–20 грудня 1942, 22 арк.

147. Спр. 89. Списки євреїв, які працювали по наведенню порядку під час німецької окупації. Поліцейські дозволи із зазначенням осіб, яким дозволено вхід у єврейські квартали, 31 січня 1943, 2 арк.

Ф. Р-1933. Штадткомісар в м. Бориславі.

Он. 1.

148. Спр. 15. Листування з Дрогобицьким староством по створенню єврейських кварталів і видачі пропусків євреям. Списки єврейських лікарів, офіцерів і членів єврейського комітету м. Борислава (юденрат). Про розбирання старих єврейських будинків. Листування про розлучення Марії Шаллер, 6 лютого 1942–29 грудня 1942, 60 арк.

149. Спр. 17. Листування с акціонерним товариством Карпатської нафти, про встановлення цін на газ. Списки зайнятих в акціонерному товаристві Карпатської нафти євреїв і райхсдойче, 17 лютого 1942–22 грудня 1942, 43 арк.

150. Спр. 23. Листування з поліцією охорони щодо стягнення штрафів за спекуляцію. 2. Конфіскацію в приватних осіб радіоапаратів. 3. Про особи єврейського походження. 4. Про отримання речей домашнього вжитку, 2 січня 1942–24 грудня 1942, 175 арк.

151. Спр. 29. Листування з поліцією охорони м. Борислава з питання штрафів за спекуляцію, за крадіжку, про учбову повітряну тривогу, 9 лютого 1943–6 липня 1943, 32 арк.

152. Спр. 30. Листування штадткомисара з поліцією безпеки і СД в місті Дрогобичі про переслідування євреїв, 4 березня 1943–10 серпня 1943, 3 арк.

Ф. Р-1942. Дрогобицьке відділення поліції і служби безпеки, м. Дрогобич дистрикту Галичина, 1941–1944.

Оп. 1.

153. Спр. 2. Звіт єврейського комітету і листування з міською управою в м. Дрогобичі з питань роботи міських майстерень, 6 травня 1942–3 листопада 1942, 1 арк.

Ф. Р-1951. Дрогобицька міська управа дистрикту Галичина, 1941–1944.

Оп. 1.

154. Спр. 269. Листування з єврейським комітетом допомоги про побудову ринку для єврейських торговців, 28 січня–26 березня 1942, 20 арк.

155. Спр. 519. Листування з біржею праці про робочу силу, 22 жовтня 1941–7 січня 1942, 51 арк.

Ф. Р-1952. Стрийське окружне староство, м. Стрий дистрикту Галичина, 1941–1944.

Оп. 1.

156. Спр. 10. Листування з Дрогобицькою міською управою і єврейським комітетом про створення єврейського гетто, 10 вересня–6 листопада 1941, 5 арк.

157. Спр. 62. Листування окружного старства в м. Стрий з різними організаціями про особливий режим для євреїв, про створення єврейських кварталів (гетто), про переселення євреїв зі своїх квартир у гетто, про нарукавні пов'язки, особливі посвідчення та інш. обмеження. Заяви на видачу нічних перепусток і списки тих, що отримали перепустки, заяви на включення світла і газу, заяви на проживання поза межами гетто, 1 лютого 1942–26 січня 1943, 119 арк.

158. Спр. 172. Місячні звіти українських, єврейських, польських комітетів, ляндркомісарів окружного старства в м. Стрий, про їхню діяльність, звіти жандармерії про здійснення контролю цін і боротьбу зі спекуляцією, про конфіскацію рухомого майна у євреїв, 7 січня 1943–21 вересня 1943, 177 арк.

159. Спр. 202. Вказівки губернаторства дистрикту Галичина про реєстрацію промислових підприємств, торгових магазинів, майстерень та ін., інструкції про здійснення контролю торгівлі, про ремісничих учнів, про трубочистів, про організації протиповітряної оборони, про раціоналізацію готелів, про складання німецьких паспортів, про калмицький загін для боротьби з російськими партизанами, про іноземну поліцію та ін., 16 січня 1943–7 січня 1944, 167 арк.

Ф. Р-2022. Виконавчий комітет Дрогобицької обласної Ради депутатів трудящих, м. Дрогобич, 1940–1941, 1944–1959.

Он. 1.

160. Спр. 111. Акти про встановлення і розслідування злочинів, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками та списки громадян, розстріляних, вивезених в німецько-фашистську неволю по місту Бориславу, Стрию, Боринському, Дрогобицькому, Дублянському, Комарнівському,

Нижанковицькому, Рудківському, Старосамбірському та Ходорівському районах, 15 квітня 1945–27 травня 1945, 249 арк.

161. Спр. 112. Акти про встановлення і розслідування злочинів, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками та списки громадян, розстріляних, вивезених в німецько-фашистську неволю по місту Дрогобичу, Добромильському, Мединицькому, Нижньо-Устріцькому, Підбузькому, Стрийському та Турківському районах, 20 січня 1945–14 травня 1945, 367 арк.

162. Спр. 113. Акти про встановлення і розслідування злочинів, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками та списки громадян, розстріляних, вивезених в німецько-фашистську неволю по Жидачівському, Крукеницькому, Миколаївському, Самбірському, Сколівському, Славському районах, 30 травня 1945–27 липня 1945, 93 арк.

Ф. Р-2042. Дрогобицьке окружне староство, м. Дрогобич дистрикту Галичина, 1941–1944.

Оп. 1.

163. Спр. 19. Накази жандармерії дистрикту Галичина про преміювання, підвищення і переміщення особистого складу жандармерії, поліції і листування з питань розгляду скарг і донесень, 31 січня–6 липня 1944, 76 арк.

164. Спр. 31. Листування окружного староства з Дрогобицькою біржею праці про мобілізацію і регулювання робочої сили, кількість населення в окрузі та ін. питаннях, 11 вересня 1941–18 липня 1944, 265 арк.

165. Спр. 48. Протоколи засідань керівного складу Дрогобицького окружного староства і листування з цього питання, 22 вересня 1942–22 листопада 1943, 33 арк.

166. Спр. 154. Листування з поліцейськими органами про видачу перепусток на право виходу з гетта, 15 січня–31 березня 1943, 204 арк.

167. Спр. 155. Розпорядження і листування з губернаторством дистрикту Галичина, поліцейськими органами генерал-губернаторства про встановлення

спецрежиму для євреїв, з додатком оголошення про введення смертної кари за переховування єврея, 20 січня 1942–5 червня 1943, 76 арк.

168. Спр. 158. Листування з поліцейськими органами, єврейським комітетом про приписку і облік іноземців, євреїв, з додатком брошури «Чому євреї проводять ритуал вбивства», 4 липня–14 листопада 1942, 61 арк.

Ф. Р-85. Головне управління акціонерного товариства з продажу нафти «Карпатська нафта» у Львові і його відділення у Дрогобичі дистрикту Галичина (об'єднаний фонд), 1941–1944.

Ф. Р-221. Львівська обласна рада народних депутатів та її виконавчий комітет.

Ф. Р-648. Виконавчий комітет Новомилятинської районної ради депутатів трудящих. с. Новий Милятин, Львівської обл., 1944–1959.

Ф. Р-1887. Олеська районна рада депутатів трудящих та її виконавчий комітет, смт. Олесько, Львівської області.

Державний архів Тернопільської області, м. Тернопіль

Ф. Р-181. Тернопільська міська управа дистрикту Галичина, 1941–1944.

Оп. 1.

169. Спр. 108. Повідомлення житлового відділу міської управи про національний склад мешканців та зміни, що відбувалися в ньому, 31 січня 1941–13 вересня 1943, 22 арк.

170. Спр. 109. Наказ коменданта Тернопільського округу про реєстрацію єврейського населення і перепустки, видані євреям на право виходу із гетто, 17 січня 1942–1 грудня 1943, 14 арк.

171. Спр. 110. Розпорядження міської управи про становище єврейського населення в місті, 23 березня 1942–1 вересня 1942, 27 арк.

172. Спр. 111. Заява голови єврейської ради в міську управу про звільнення єврейського населення від сплати податків, 20 серпня 1941, 1 арк.

Ф. Р-187. Скалатська міська управа, 1941–1944.

Оп. 1.

173. Спр. 5. Листування з міською і єврейською управами про накладення штрафів на євреїв, 15 січня 1942–3 серпня 1942, 24 арк.

174. Спр. 6. Списки робітників і службовців міської управи і міської електростанції, 19 січня 1942–6 листопада 1943, 12 арк.

Ф. Р-274. Тернопільська обласна комісія сприяння надзвичайній державній комісії з обліку збитків та злодіянь, завданих німецько-фашистськими загарбниками та їх спільниками, 1944.

Оп. 1.

175. Спр. 115а. Виконавчий комітет Чортківської районної Ради депутатів трудящих Тернопільської області. Документи (списки вбитих, свідчення громадян про проведення розстрілів, погромів, акти, списки вивезених в німецьке рабство) по розслідуванню злочинної діяльності, вчиненої німецькими загарбниками на території району в 1941–1944 роках, 1941–1944, 67 арк.

176. Спр. 123. Підсумки про облік шкоди і розслідувань злодіянь, заподіяних німецько-фашистськими окупантами на території Тернопільської області, 1944, 252 арк.

Оп. 2.

177. Спр. 3. Акти по шкоду, заподіяну населенню Бережанського району, 16 липня 1945–8 січня 1948, 120 арк.

Ф. Р-284. Українська поліція Тернопільського округу дистрикту «Галичина», 1941–1944.

Оп. 1.

178. Спр. 5. Накази Тернопільської окружної української поліції, 6 січня 1942–25 грудня 1942, 84 арк.

Ф. Р-285. Тернопільське окружне староство (Крайсгавтман), 1941–1944.

Оп. 1.

179. Спр. 4. Оголошення, розпорядження і відозви німецько-фашистської окупаційної адміністрації, 12 липня 1941–24 листопада 1941, 33 арк.

**Центральний державний архів вищих органів влади та управління
України, м. Київ**

Ф. 3538. Українська республіканська надзвичайна комісія зі встановлення збитків та злочинів, заподіяних нім.фаши. загарбниками, м. Київ, 1943–1945. (91 справа)

Ф. 4620. Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни, 1941–1945.

Оп. 3.

180. Спр. 260. Зведені дані, реєстри переписів по обліку збитків, виписки із доповідних записок НДК про збитки, нанесені нім.-фаши. загарбниками народному господарству та громадянам Дрогобицької області, 1944–1945, 136 арк.

181. Спр. 287. Виписки із повідомлень НДК та протоколів допиту свідків про знищення радянського мирного населення в таборах Львова та ст. Белжець Львівської обл., 1944, 20 арк.

182. Спр. 288. Протоколи та виписки з протоколів судово-медичної експертизи та допиту очевидців про знущання і масове знищення нім.-фаши. окупантами радянського мирного населення та військовополонених в Рава-Руському таборі, Львівської області, 1944, 61 арк.

183. Спр. 289. Виписки із повідомлень НДК про знищення нім.-фаш. окупантами мирного населення м. Львова, 1944, 70 арк.

184. Спр. 305. Акти НДК, протоколи допиту свідків про злочини, заподіяні німецько-фашистськими загарбниками на території м. Станіслава та Станіславської області, 1945, 102 арк.

185. Спр. 308. «Тернопільщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1944 рр.» Збірник документів, підготовлений НДК області, 1941–1944, 481 арк.

186. Спр. 309. Збірник документів з історії Великої Вітчизняної війни на Тернопільщині, підготовлений НДК області, 1946, 280 арк.

187. Спр. 310. Хронологічна довідка про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Тернопільської області і звільнення їх частинами Червоної Армії, 1941–1944, 82 арк.

188. Спр. 334. Звіт Української Надзвичайної державної комісії про підсумки роботи по встановленню і розслідуванню злочинів нім.-фаш. загарбників та їх посібників і нанесених ними збитків громадянам, колгоспам, установам на території УРСР (копії), 1944, 26 арк.

189. Спр. 361. Документи про тимчасову окупацію нім.-фаш. загарбниками населених пунктів Дрогобицької області, 1941–1944, 102 арк.

190. Спр. 378. Звернення Гімлера до старшин дивізії СС – Галичина, заява Кубійовича про прийняття в дивізію, вказівки для військовослужбовців дивізії СС – Галичина. Акт та Декларація проголошення Української держави у Львові, розпорядження райхскомісара України про політику німців на Сході, боротьбу з партизанами, вивіз матеріальних та культурних цінностей. Інформації з місць про звірства нім.-фаш окупантів (є документи на німецькій мові), 1941–1945, 67 арк.

**Центральний державний архів громадських об'єднань України,
м. Київ**

Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України.

Он. 23.

191. Спр. 1063. Довідки, доповідні записки, акти та ін. матеріали про розміри шкоди, заподіяної німецько-фашистськими загарбниками і їхні злодіяння на території України, 31 травня 1944–31 грудня 1944, 217 арк.

Ф. 57. Колекція документів з історії Комуністичної партії України, 1941–1945.

Он. 4.

192. Спр. 37. Збірник документів і матеріалів «Львівщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» (Документи отримані з Львівського обкому КП України в 1967 р.), 22 червня 1941–грудня 1945, 505 арк.

Ф. 166. Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР, 1941–1950.

Он. 2.

193. Спр. 51. Стенограма бесіди з професором Львівського університету Банахом С.С. про окупаційний режим в Україні, 19 вересня 1944, 7 арк.

194. Спр. 63. Стенограма бесіди з професором Львівського державного університету – Заріцьким про окупаційний режим в Україні, 18 вересня 1944, 7 арк.

195. Спр. 73. Копія стенограми бесіди з Крип'якевичем І.П. про окупаційний режим в Україні, 19 вересня 1944, 14 арк.

196. Спр. 79. Копія стенограми бесіди з професором Львівського державного університету Паше-Озерським М.М. про окупаційний режим в Україні, 18 вересня 1944, 4 арк.

197. Спр. 219. Стенограма бесіди з Вовком Михайлом Степановичем про окупаційний режим в Україні, 2 червня 1946, 28 арк.

198. Спр. 277. Копія стенограми бесіди з аспірантом Львівського держуніверситету – П'ясецькою М.Ю. про окупаційний режим в Україні, 30 січня 1946, 30 арк.

199. Спр. 279. Стенограма бесіди з зав. плановим відділом Львівського облздороввідділу – Ривюк В.І. про окупаційний режим в Україні, 4 червня 1946, 5 арк.

Он. 3.

200. Спр. 208. Копії зведеної відомості, довідок про нанесену шкоду і зlodіяння, здійснених німецько-фаш. загарбниками на терит. Дрогоб. обл., 1944, 50 арк.

201. Спр. 219. Проект повідомлення Надзвичайної Державної комісії по встановленню і розслідуванню зlodіянь німецько-фаш. загарбників про зlodіяння на тер. Львів. обл., 1943–1945, 62 арк.

202. Спр. 234. Копії довідок, зведених відомостей та ін. документів про підсумки розслідування зlodіянь і обліку шкоди, заподіяної німецько-фашист. загарбниками громадянам, колгоспам, державним кооперативним підприємствам і установам Волинської, Дрогобицької, Закарпатської, Ізмаїльської, Львівської, Ровенської, Тернопільської областей, 1944, 142 арк.

203. Спр. 237. Копії актів, протоколи допитів свідків, заяви громадян та ін. документів про зlodіяння нім.-фаш. загарбників в містах і селах Вінницької, Луганської, Дніпропетровської, Дрогобицької, Запоріжської, Кам'янець-Подільської, Київської, Львівської областей, 1944, 295 арк.

204. Спр. 240. Копії актів, протоколів допитів свідків та ін. документів про зlodіяння, здійснені нім.-фаш. загарбниками на території Харківської, Київської, Львівської, Миколаївської, Ровенської і Чернігівської областей, 1944, 310 арк.

Центральний державний історичний архів України у м. Львові

Ф. 701. Єврейська релігійна громада, м. Львів, 1785–1939.

Он. 5.

205. Спр. 1. Облікові картки членів єврейської релігійної громади м. Львів на літеру «А», 1941–1942, 1186 арк.

Ф. 755. Архівне управління у Львові, 1941–1944.

Он. 1.

206. Спр. 129. Списки метричних книг єврейських громад на території Галичини та листування про їх перевезення, 1941–1944, 422 арк.

207. Спр. 312. Список осіб єврейської національності, які працювали безплатно у Державному архіві м. Львова, 1941, 2 арк.

208. Спр. 391. Розпорядження, автобіографії, анкети та ін. матеріали про прийом на роботу службовців у Державний архів м. Самбора та використання на допоміжних роботах осіб єврейської національності, 1942–1943, 33 арк.

Bundesarchiv, Ludwigsburg

B 162. Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen, Ludwigsburg

209. Akt. 2113. Beschuldigte: Raebel Paul, Röder Rudolf. Tatort: Tarnopol, Lemberg. Band XVI, 1947–1967, Bl. 3200 bis 3417 (217).

210. Akt. 2128. Beschuldigte: Raebel Paul, Röder Rudolf. Tatort: Tarnopol, Lemberg. Band XXXII. 1946–1948, Bl. 7334 bis 7619 (285).

211. Akt. 4688. Anklage Rudolf Röder, 1965–1968, Bl. 295.

212. Akt. 2116. Beschuldigte: Raebel Paul, Röder Rudolf. Tatort: Tarnopol, Lemberg. Band XIX. Bl. 4046 bis 4269 (223).

213. Akt. 2117. Beschuldigte: Raebel Paul, Röder Rudolf. Tatort: Tarnopol, Lemberg. Band XXI. 1947–1967, Bl. 4538 bis 4789 (251).

214. Akt. 5831. Beschuldigte: Behr Paul, Tatort: Drohobycz. 1962, Bl. 234.

215. Akt. 2120. Beschuldigte: Raebel Paul, Röder Rudolf. Tatort: Tarnopol, Lemberg. Band XXIV 1944–1968, Bl. 5284 bis 5528 (244).

216. Akt. 2130. Beschuldigte: Raebel Paul, Röder Rudolf. Tatort: Tarnopol, Lemberg. Band XXXIV 1947–1974, Bl. 7747 bis 7935 (188).

217. Akt. 1257. Vernehmungsprotokolle russischer Zeugen. Sonderband, 1963–1964, Bl. 1–176.

218. Akt. 1216. Ermittlungsverfahren gegen Heinz Seetzen u.a., wegen Mordes. EK 10 a. Band III, 1961, Bl. 574 bis 801. (227).

219. Akt. 2124. Beschuldigte: Raebel Paul, Röder Rudolf. Tatort: Tarnopol, Lemberg. Band XXVIII, 1968, Bl. 6247 bis 6507 (260).

220. Akt. 2119. Beschuldigte: Raebel Paul, Röder Rudolf. Tatort: Tarnopol, Lemberg. Band XXIII, 1947–1968, Bl. 5029 bis 5283 (254).

Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, m. Warszawa

Zespół 301. Relacje zeznania ocalałych żydów.

221. Sygn. 2238. Akiwa Lew, 18.03.1947, 15 s.

Yahad-in Unum, v. Paris

222. Testimony 1 U.

223. Testimony 2 U.

224. Testimony 3 U.

225. Testimony 11 U.

226. Testimony 12 U.

227. Testimony 13 U.

228. Testimony 18 U.

229. Testimony 19 U.

230. Testimony 20 U.

231. Testimony 21 U.

232. Testimony 22 U.

233. Testimony 57 U.

234. Testimony 142 U.

235. Testimony 752 U.

Государственный архив Российской Федерации, г. Москва

Ф. 7021. Чрезвычайная государственная комиссия по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников и причиненного ими ущерба гражданам, коллективным хозяйствам (колхозам), общественным организациям, государственным предприятиям и учреждениям СССР (ЧГК), 1941–1951.

Оп. 149.

236. Дело 130. Наркомат иностранных дел СССР препровождением персональных анкет немцев, совершивших преступления против евреев в г.г. Львове, Стрые, Дрогобыче, Чорткове. 11 докладов об истребление евреев немцами военнослужащими в этих же городах, 1945–1946, 585 л.

237. Дело 227-а. Обобщенные данные учета жертв злодеяний немцев и их сообщников на территории СССР по материалам Чрезвычайной Государственной Комиссии, 10 декабря 1950, 3 л.

238. Дело 234. Протоколы допроса свидетелей о преступлениях немецко-фашистских захватчиков на территории Львовской, Дрогобычской и Станиславской областях (материалы присланы на МИД СССР), 1950–1951, 137 л.

239. Дело 235. Протоколы допроса свидетелей о преступлениях немецко-фашистских захватчиков на территории Станиславской и Тернопольской областей (материалы присланы на МИД СССР), 1947–1951, 113 л.

II. Опубліковані документи і матеріали

Збірники документів

240. Львівщина у Великій Вітчизняній війні, 1941–1945 рр. Збірник документів і матеріалів. (Упорядники: С. В. Ігнатюнок та ін.). Львів: Каменяр, 1968. 406 с.

241. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. Украинская ССР в завершающий период великой отечественной войны (1944–1945). Документы и материалы в трех томах. Киев: «Наукова Думка», 1980. Т. 3. 592 с.

242. Arad Y., Gutman Y., Margaliot A. Documents on the Holocaust: Selected Sources on the Destruction of the Jews of Germany and Austria, Poland, and the Soviet Union / Yitzhak Arad, Yisrael Gutman, Abraham Margaliot. Jerusalem: Yad Vashem, 1981. 503 p.

243. Eksterminacja Żydów na ziemiach polskich w okresie okupacji hitlerowskiej : zbiór dokumentów / zebr. i oprac. T. Berenstein, A. Eisenbach, A. Rutkowski. Warszawa: ŻIHWP, 1957. 378 s.

244. Katzmann F. Rozwiązanie kwestii żydowskiej w dystrykcie Galicja / opracował Andrzej Żbikowski. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2001. 87 s.

Довідники та путівники

245. Архіви окупації. 1941–1944 / [Держ. ком. архівів України, упоряд. Наталія Маковська]. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 872 с.

246. Галузевий державний архів СБУ: Путівник / ГДА СБУ. Авторі-упоряд.: В.М. Даниленко (відп. упоряд.) та ін. Харків: Права людини, 2009. 136 с.

247. Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944) / Упоряд. М.Г. Дубик. Київ, 2000. 304 с.

248. Хонігсман Я. Історіографія: документи катастрофи у Державному архіві Львівської області. Львов, 1999. 37 с.

Енциклопедії

249. Круглов А. Энциклопедия Холокоста: Еврейская энциклопедия Украины / Ред.: И. М. Левитас. Київ, 2000. 224 с.

250. Холокост на території ССРСР: Енциклопедія / Гл. ред. И.А. Альтман. Москва: Російська політична енциклопедія (РОССПЭН): Научно-просветительный Центр «Холокост», 2009. 1143 с.

251. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933-1945, / Eds. G. Megargee, M. Dean. Vol. I. Bloomington: Indiana University Press, 2012. 1796 p.

252. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933-1945, / Eds. G. Megargee, M. Dean. Vol. II. Bloomington: Indiana University Press, 2012. 2096 p.

253. Enzyklopädie des Holocaust: Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden. / Eds. Israel Gutman, Julius Schoeps. Berlin: Argon, 1993. 1914 s.

254. The Yad Vashem encyclopedia of the Ghettos during the Holocaust / Eds. Guy Miron, Shulhani Shlomit. Jerusalem: Yad Vashem, 2009. 1166 p.

Мемуари

255. Гауптман М. Забуті могили / Пер. з польської А. Шарого; Український центр вивчення історії Голокосту. Київ: Фенікс, 2017. 175 с.

256. Гешелес Я. Очима дванадцятирічної дівчинки. Київ: Дух і Літера, 2011. 96 с.

257. Донечка, про яку ми завжди мріяли. Історія Марти. Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2016. 108 с.

258. Кахане Д. Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. Київ: Дух і Літера, 2009. 275 с.

259. Левін К. Мандрівки крізь ілюзії. Пер. з англ. Львів: Свічадо, 2007. 478 с.

260. Наконечний Є. «Шоа» у Львові. Спогади. Львів, 2004. 284 с.

261. Світло в темряві: розповідь Сімона Стерлінга, який пережив Голокост, розказана ним Філіс Стерлінг Якобс / Пер. з англ. Київ, Український центр вивчення історії Голокосту, 2012, 120 с.

262. «Тільки тут я відчув себе людиною...» Історичні та освітні матеріали до документального фільму «З Галичини до Ааргау». Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2014. 92 с.

263. Фоєрман Ю. Щоденник зі Станіслава (1941–1943 рр.). Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. 54 с.

264. Allerhand M., Allerhand L. Zapiski z tamtego świata. Zagłada we Lwowie w dzienniku profesora i wspomnieniach jego wnuka. Kraków, 2003. 135 s.

265. Borwicz M.M., Uniwersytet zbirów. Rzecz o obozie Janowskim we Lwowie 1941–1944. Kraków: Wysoki Zamek, 2014. 252 s.

266. Chiger K., Paisner D. Dziewczynka w zielonym sweterku. Warszawa, 2011. 320 s.

267. Lower W. The diary of Samuel Golfard and the Holocaust in Galicia. Washington: AltaMira Press in association with the United States Holocaust Memorial Museum, 2011. 198 p.

268. Weliczker Wells L., The Janowska road. New York: Macmillan, 1963. 305 p.

Періодика та публіцистика

269. Беляев В. Свет во мраке. *Огонек*. 1945. № 14 (933). 10 апреля. С. 8–9.

270. Беляев В. Свет во мраке. *Огонек*. 1945. № 15–16 (934–935). 20 апреля. С. 9–10.

271. Беляев В. Вічні вогні Белжця. *Вільна Україна*. 1944. № 102 (637). 18 листопада. С. 7.

272. Бжоза Я. Варвари. *Вільна Україна*. 1944. № 39 (574). 19 серпня. С. 2.

273. Вінер З. Трагедія Лисиницького лісу. *Вільна Україна*. 1944 № 43 (578). 25 серпня. С. 3.

274. Горбатов Б. Табір на Майданеку. *Вільна Україна*. 1944. № 37 (572). 16 серпня. С. 2.

275. Горбатов Б. Табір на Майданеку. *Вільна Україна*. 1944. № 38 (573). 18 серпня. С. 2.
276. Дорошенко П. 6 000 000 смертей. *Вільна Україна*. 1945. № 54 (721). 17 березня. С. 6.
277. Жидівська дільниця. *Львівські вісті*. 1941. Ч. 82. 12 листопада. С. 3.
278. Кривавий розбій німецьких загарбників у Бродах. *Вільна Україна*. 1944. № 122 (657). 16 грудня. С. 6.
279. Малишко А. Освенцім. *Вільна Україна*. 1945. № 30 (697). 11 лютого. С. 6.
280. Повідомлення НДК про зlodіяння німців на території Львівської області. *Вільна Україна*. 1944. № 131 (666). 29 грудня. С. 2–4.
281. Про страхитливі злочини німецького уряду в Освенцимі (З повідомлення Надзвичайної Державної Комісії по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників та їх спільників). *Вільна Україна*. 1945. № 95 (762). 15 травня. С. 5.
282. Шульмейстер Ю. Гитлеризм в истории евреев. Киев: Издательство политической литературы Украины, 1990. 253 с.
283. Шульмейстер Ю. Піски горять. Львів: Каменяр, 1979. 262 с.
284. Шульмейстер Ю. Расплата. Львов: Каменяр, 1987. 280 с.
285. Шульмейстер Ю. Служытели Ада. Львов: Каменяр, 1985. 272 с.

III. Монографії, брошури, наукові статті

286. Ангрік А. Знищення та праця: євреї і Транзитний шлях IV в центральній Україні. *Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення*. За ред. Рея Брандона та Венді Лауер. Пер. з англ. Н. Комарової. Київ: Дух і Літера, 2015. С. 270.
287. Арад И. Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941–1945). Днепрпетровск: Центр ТКУМА, 2007. 816 с.

288. Байбула Л. Історія єврейської громади в Жовкві: розквіт, загибель, спадщина. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя, 2000. Вип. XII. С. 149–161.

289. Бартов О. Білі плями та чорні діри: минуле та сьогодення Східної Галичини. *Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення*. За ред. Рея Брандона та Венді Лауер. Пер. з англ. Н. Комарової. Київ: Дух і Літера, 2015. С. 433–481.

290. Бартов О. Стерті. Зникаючі сліди євреїв Галичини в сучасній Україні. Київ: Зовнішторгвидав України, 2010. 300 с.

291. Боляновський А.В. Іноземні військові формування у Збройних силах Німеччини (1939–1945 рр.). Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2013. 880 с.

292. В'ятрович В. Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи. Львів: «Мс», 2006. 139 с.

293. Галів М. Між серпом і свастикою: освіта на Дрогобиччині у 1939–1944 рр. Дрогобич, 2010. 336 с.

294. Гольчевський Ф. Відтінки сірого: роздуми про єврейсько-українські та німецько-українські стосунки в Галичині. *Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення*. За ред. Рея Брандона та Венді Лауер. Пер. з англ. Н. Комарової. Київ: Дух і Літера, 2015. С. 163–221.

295. Горобець О. Комісія з історії Вітчизняної війни АН УРСР: створення та початок діяльності. *Український історичний збірник*. Київ, 2014. Вип. 17. С. 215–225.

296. Грицак Я. Українці в антиєврейських акціях у роки Другої світової війни. *Незалежний культурологічний часопис «І»*. 1996. № 8. С. 60–70.

297. Гроссман В. Еренбург И. Черная книга о злодейском повсеместном убийстве евреев немецко-фашистскими захватчиками во временно оккупированных районах Советского Союза и в лагерях Польши во время войны 1941–1945 гг. Киев: МИП «Обериг», 1991. 615 с.

298. Гроссман В. Треблинский ад. Москва: Военное издательство народного комиссариата обороны, 1945. 63 с.

299. Дін М. Радянські етнічні німці і Голокост у Рейхскомісаріаті Україна, 1941–1944. *Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення*. За ред. Рея Брандона та Венді Лауер. Пер. з англ. Н. Комарової. Київ: Дух і Літера, 2015. С. 360–361.

300. Епифанов А. Организационные и правовые основы деятельности комиссий по установлению и расследованию гитлеровских злодеяний. *Правовая парадигма. Волгоград*, 2017. Т. 16. № 4. С. 55–61.

301. Єлисаветський С. Катастрофа і опір українського єврейства (1941–1944): нариси з історії Голокосту і опору в Україні. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 1999. 423 с.

302. Життя та загибель єврейської громади (на прикладі міста Рави-Руської) [упорядник Любов Кремінець] видання друге, доповнене. Львів, 2014. 48 с.

303. Закарпаття 1919–2019 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українсько-угорського видання / ред. М. Вегеша, Ч. Фединець. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2010. 720 с.

304. Зілінський В. Грошові відносини у Львівському гетто (1941–1943 рр.). *Zagadnienia religijne i narodowościowe we współczesnych badaniach polskich, słowackich i ukraińskich na terenie euroregionu Karpackiego*. Jarosław: Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Techniczno-Ekonomiczej im. Bronisława Markiewicza, 2015. Cześć 1: Aspekt historyczny, prawny, socjologiczny, filozoficzny i etyczny / [pod red. Krzysztofa Rejmana, Wacława Werzbieńca]. S. 175–188.

305. Зілінський В. Документи нацистських силових структур дистрикту «Галичина» як джерело до вивчення Голокосту (на матеріалах із українських архівосховищ). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія*. Тернопіль, 2017. Випуск 2. Частина 3. С. 51–57.

306. Зілінський В. Інформаційний потенціал матеріалів із українських архівосховищ щодо висвітлення історії юденратів дистрикту Галичина (1941–

1943 pp.). *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. Збірник наукових праць. 2016. Вип. 17. С. 97–111.

307. Зілінський В. Матеріали до історії Янівського табору примусових робіт і табору для військовополонених «Шталаг 328» у м. Львові в 1941–1944 pp.: джерелознавчий аналіз. *Zagadnienia społeczno-ekonomiczne, polityczne, kulturalne i religijne w badaniach polskich, słowackich oraz ukraińskich*: Tom I: Historia – Religia / [Pod redakcją Wacława Werzbieńca]. Jarosław: Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Techniczno-Ekonomicznej im. ks. Bronisława Markiewicza w Jarosławiu, 2014. S. 183–197.

308. Зілінський В. Пограбування єврейського майна у м. Самборі під час нацистської окупації: аналіз явища на мікрорівні. *Голокост і сучасність: студії в Україні і світі*. 2015. №1 (13). Київ. С. 109–123.

309. Історичне джерелознавство: підручник / Ярослав Калакура, Ірина Войцехівська, Світлана Павленко та ін. Київ: Либідь, 2002. 488 с.

310. Йонес Е. Евреи Львова в годы Второй Мировой Войны и катастрофы европейского еврейства 1939–1944. Москва, 1999. 488 с.

311. Кисла Ю. Вживання за екстремальних умов: Голокост у Бориславі (1941–1944). *Голокост і сучасність: студії в Україні і світі*. 2012. №1 (11). Київ. С. 9–33.

312. Коваль М. Нацистський геноцид щодо євреїв та українське населення (1941–1944 pp.). *Український історичний журнал*. Київ, 1992. № 2. С. 25–32.

313. Ковба Ж., Гогун О. Збройний виступ євреїв у Янівському таборі в інформаційних звітах українських і польських націоналістів. *Голокост і сучасність: студії в Україні і світі*. 2010. №1 (7). Київ. С. 143–153.

314. Ковба Ж. Людяність у безодні пекла. Київ: Дух і Літера, 2009. 268 с.

315. Ковба Ж. Останній рабин Львова Єзекііль Левін. Київ: Дух і Літера, Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства НаУКМА, Всеукраїнський єврейський благодійний фонд «Хесед-Ар'є», 2009. 181 с.

316. Круглов О. Єврейські втрати в Україні, 1941–1944. *Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення*. Київ: Дух і Літера, 2015. С. 374–397.

317. Круглов А. Катастрофа українського єврейства 1941–1944 гг. *Энцикл. справ.* Харків: Каравелла, 2001. 375 с.

318. Круглов А. К вопросу о количестве евреев уничтоженных ейнзатцгруппами в 1941–1943 гг. *Голокост і сучасність студії в Україні і світі.* Київ, 2008. № 1 (3). С. 39–64.

319. Круглов А. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941–1944 гг. *Хроника событий.* Могилев-Подольский, 1997. 103 с.

320. Круглов А. *Хроника Холокоста в Украине: 1941–1944.* Запорожье: Премьер, 2004. 207 с.

321. Курилишин К. *Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944): за матеріалами україномовної преси.* Львів, 2010. 325 с.

322. Левітас Ф. *Євреї України в роки Другої Світової Війни.* Київ: Вирій, 1997. 271 с.

323. Мартиненко Т. *Українська Допоміжна Поліція в окрузі Львів-місто: штрихи до соціального портрета.* *Вісник Львівського університету. Сер. : Історична.* 2013. Вип. 48. С. 152–167.

324. Патриляк Іван. *Військова діяльність ОУН (Б) у 1940–1942 роках.* Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут історії України НАН України, 2004. 598 с.

325. Подольський А. *Нацистський геноцид щодо євреїв України (1941–1944 рр.) / Дис. канд. іст. наук: 07.00.05 / НАН України. Інститут національних відносин і політології.* Київ, 1996. 171 с.

326. Поль Д. *Масове вбивство українських євреїв за німецької військової адміністрації і в Рейхскомісаріаті Україна. Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення.* Київ: Дух і Літера, 2015. С. 41–112.

327. Польсен Н. *Розслідування воєнних злочинів по-советськи. Критичний аналіз матеріалів надзвичайної державної комісії. Голокост і сучасність: студії в Україні і світі.* 2009. №1. С. 27–45.

328. Редліх Ш. *Разом і нарізно в Бережанах.* Київ: Дух і Літера, 2002. 325 с.

329. Усач А. Місцеві колаборанти та Голокост в Україні: перспективи і виклики дослідження. *Українське суспільство: пам'ять про Голокост: наукові та освітні аспекти (Вибрані доповіді IX і X круглих столів до Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту)*. Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, КВІЦ, 2018. С. 41–48.

330. Соловка Л. Геноцид євреїв Коломийського округу дистрикту Галичина (1941–1944). URL: http://if.archives.gov.ua/pdf/exp_41_3_16.pdf

331. Соловка Л. Геноцид євреїв Станіслава в роки Другої світової війни. URL: http://if.archives.gov.ua/pdf/exp_41_3_15.pdf;

332. Струве К. ОУН (б), німці та антиєврейське насильство в Галичині влітку 1941 р. *Україна модерна*. 2017. № 24. С. 216–237.

333. Хонигсман Я. Катастрофа єврейства Західної України: євреї Восточної Галиції, Західної Волини, Буковини і Закарпаття в 1933–1945 гг. Львів: 1998. 350 с.

334. Хонигсман. Я. Катастрофа Львівського єврейства. Львів: Львівське товариство єврейської культури ім. Шолом-Алейхема, 1993. 56 с.

335. Хонигсман Я. Обзор документальных источников по истории евреев в фондах Центрального государственного архива Украины во Львове; Товариство «Єврейське насліддя». Львів, 1997. 12 с.

336. Хонигсман Я. Яновський табір: короткий історичний опис. Львів: Львівське товариство єврейської культури ім. Шолом-Алейхема, 1996. 36 с.

337. Хонигсман Я. Юденрати в західній Україні. URL: <http://www.jewish-heritage.org/hnqsmn2.htm>

338. Хонігсман Я. Рух опору у Львівському гетто і концтаборах. Львів: Єврейське товариство єврейської культури, 2002. 31 с.

339. Хонігсман. Я. Янівське пекло: короткий нарис історії Янівського концтабору у Львові. Львів: Манускрипт, 2003. 63 с.

340. Царинник М. Золочів мовчить. *Критика*. 2005. № 10. URL: http://www.holocaust.kiev.ua/news/upload_file/file/Carinnik_Zolochiv_movchit.pdf

341. Ятищук О. Функціонування юденратів на Тернопільщині у період німецької окупації. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2013. Випуск 1, Частина 2. С. 57–61.
342. Aly G. *Endlösung: Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden*. Frankfurt am Main: S. Fischer, 1995. 448 p.
343. Angrick A. *Besatzungspolitik und Massenmord. Die Einsatzgruppe D in der südlichen Sowjetunion 1941–1943*. Hamburg: Hamburger edition, 2003. 796 s.
344. Arad Y., Belzec, Sobibor, Treblinka: *The Operation Reinhard Death Camps*. Bloomington: Indiana University Press, 1987. 437 p.
345. Bauer Y. *A History of the Holocaust*. New York: Franklin Watts, 1982. 432 p.
346. Benz W. Distel B. Benz A. *Der Ort des Terrors: Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager. Band 9: Arbeitserziehungslager, Durchgangslager, Ghettos, Polizeihaftlager, Sonderlager, Zigeunerlager, Zwangsarbeitslager*. München, 2009. 656 s.
347. Benz A. *Handlager der SS. Die Rolle der Trawniki-Männer im Holocaust*. Berlin: Metropol, 2015. 309 s.
348. Berenstein T. *Eksterminacja ludności żydowskiej w dystrykcie Galicja (1941–1943)*. *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*. Warszawa, 1967. № 61. S. 3–58.
349. Black P. *Foot soldiers of the Final Solution: The Trawniki Training Camp and Operation Reinhard*. *Holocaust and Genocide studies*. 25/1, 2011. P. 1–99.
350. Bonusiak W. *Polska podczas II wojny światowej*. Rzeszów: Wydaw. Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2003. 410 s.
351. Bryant. S.M. *Eyewitness to Genocide: The operation Reinhard Death Camp Trials, 1955–1966*. Knoxville: The University of Tennessee Press, 2014. 312 p.
352. Broszat M. *The Hitler State: The Foundation and Development of the Internal Structure of the Third Reich*. London: Longman, 1981. 378 p.

353. Browning C.R. *Fateful Months: Essays on the Emergence of the Final Solution*. New York: Holmes & Meier, 1985. 111 p.

354. Browning C.R. *Ordinary men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*. New York: Harper Perennial, 1992. 231 p.

355. Browning C.R. *The Path to Genocide: Essays on Launching the Final Solution*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995. 208 p.

356. Dean M. *Robbing the Jews: The Confiscation of Jewish Property in the Holocaust, 1935–1945*. New York: Cambridge University Press, 2008. 437 p.

357. Eisenbach A. *Hitlerowska polityka zagłady Żydów*. Warszawa: Książka i Wiedza, 1961. 703 s.

358. Finder G., Prusin A. Collaboration in Eastern Galicia: The Ukrainian police and the Holocaust. *East European Jewish Affairs*. 2004. № 34 (2). P. 95–118.

359. Friedlander S. *Nazi Germany and the Jews, 1939–1945: The years of extermination*. New York: HarperCollins, 2008. 896 p.

360. Goldhagen D. *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*. New York: Alfred A. Knopf, 1997. 622 p.

361. Gerlach C. *Die Bedeutung der deutschen Ernährungspolitik für die Beschleunigung des Mordes an den Juden 1942 // Krieg, Ernährung, Völkermord. Forschungen zur deutschen Vernichtungspolitik im Zweiten Weltkrieg*. Hamburg: Hamburger Edition, 1998. S. 167–257.

362. Gilbert M. *The Jewish tragedy*. Glasgow, 1986. 959 p.

363. Grossman V. Ehrenburg I. *The Black book: The Nazi Crimes against the Jewish people*. New York: Stratford Press, 1946. 560 p.

364. Hale C. *Hitler's foreign executioners. Europe's dirty secret*. Strout, 2014. 448 p.

365. Hilberg R. *Die Vernichtung der europäischen Juden*. Frankfurt am Mein, 1990. 1351 s.

366. Hilberg R. *Perpetrators, Victims, Bystanders: The Jewish Catastrophe 1933-1945*. New York: Aaron Asher Books, 1992. 340 p.

367. Himka J.-P. The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd. *Canadian Slavonic Papers*. 2011. Vol. LIII, Nos. 2–3–4. P. 209–243;
368. Honigsman J. Zagłada żydów Lwowskich. Warszawa, 2007. 116 s.
369. Hryciuk G. Polacy we Lwowie 1939–1944. Warszawa, 2010. 430 s.
370. Kershaw I. The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation. London: Arnold, 1989. 207 p.
371. Krausnick H. The Persecution of the Jews // Anatomy of the SS State. New York: Walker and Co., 1968. 614 p. (translated from Anatomie des SS-Staates. Freiburg: Walter Verlag, 1965. 458 s.).
372. Krugłov A. Deportacje ludności żydowskiej z dystryktu Galicja do obozu zagłady w Bełżcu w 1942. *Biuletyn Żydowskiego instytutu historycznego*. Warszawa, 1989. № 3. S. 101–118.
373. Lemkin R. Axis rule in occupied Europe: Laws of occupation, analysis of government, proposals for redress. Washington: Carnegie Endowment for International Peace, Division of International Law, 1944. xxxviii, 674 p.
374. Lower W. Pogroms, mob violence and genocide in western Ukraine, summer 1941: varied histories, explanations and comparisons. *Journal of Genocide Research*. 2011. Vol. 13 (3). P. 217–246.
375. Marszałek J. Obozy pracy w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1949. Lublin: Państwowe Museum na Majdanku, 1998. 211 s.
376. Mazur Grzegorz, Skwara Jerzy, Węgierski Jerzy. Kronika 2350 dni wojny i okupacji Lwowa: 1 IX 1939–5 II 1946. Kraków, 2007. 644 s.
377. Musial B. “Aktion Reinhardt”. Der Völkermord an den Juden im Generalgouvernement 1941–1944. Osnabrück: Fibre Verlag, 2004. 454 s.
378. Musial B. Deutsche Zivilverwaltung und Judenverfolgung im Generalgouvernement: Eine Fallstudie zum Distrikt Lublin 1939–1944. Stuttgart: Steiner, 1999. 435 p.

379. Musial B. The Origins of “Operation Reinhard” : The Decision Making Process for the Mass Murder of the Jews in the Generalgouvernement. *Yad Vashem Studies*, Vol. XXVIII, Jerusalem: 2000. P. 113–153.
380. Pieper H. SS Oberscharführer Walter Kehrer und die “Kaukasier-Kompanie”. Eine Sondereinheit und ihre Rolle im Zweiten Weltkrieg 1942–1944. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*. 56, heft 3. 2008. S. 197–221.
381. Piotrowski T. Poland’s Holocaust: ethnic strife, collaboration with occupying forces and genocide in the second Republic, 1918–1947. North Cardina, 1998. 451 p.
382. Pohl D. Hans Krüger and the Murder of the Jews in the Stanislawow Region (Galicia). *Yad Vashem Studies*. 26, 1998. P. 239 – 264.
383. Pohl D. Historyography and Nazi Killing Sites. Killing Sites – Research and Rememberance. Berlin: *IHRA series*, Vol. I, 2015. P. 31–46.
384. Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. Munich: Oldenbourg. 1996. 456 s.
385. Pohl D. Von der “Judenpolitik” zum Judenmord: Der Distrikt Lublin des Generalgouvernements 1939–1944. Frankfurt am Main: Lang, 1993. 208 p.
386. Poliakov L. Harvest of Hate: The Nazi Program for the Destruction of the Jews of Europe. Syracuse, New York: Syracuse University Press, 1954. 338 p. (перекладено з *Bréviaire de la haine: la IIIe Reich et les juifs* (Paris, 1951))
387. Politik der Vernichtung. Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung. München: Piper Verlag, 1998. 772 s.
388. Poprzeczny J. Hitler’s man in the East Odilo Globocnik. Jefferson, 2004. 439 p.
389. Reitlinger G. The Final Solution: The Attempt to Exterminate the Jews of Europe 1939–1945. New York: Beechurst Press, 1953. 622 p.
390. Sanders. M.R. Extraordinary Crimes in Ukraine: An Examination of Evidence Collection by the Extraordinary State Commission of the U.S.S.R. 1942–1946. PhD dissertation, Ohio University, 1995. 349 p.

391. Sandkühler T. Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold B eitz 1941- 1944. Bonn: Dietz, 1996. 592 s.
392. Scheffler W. Judenverfolgung im Dritten Reich 1933 bis 1945. Berlin: Colloquium Verlag, 1960. 125 p.
393. Schenk D. Der Lemberger Professorenmord und der Holocaust in Ostgalizien. Bonn: Dietz, 2007. 320 s.
394. Schenk D. Noc morderców. Kaźń polskich profesorów we Lwowie i holocaust w Galicji Wschodniej. Kraków: Wysoki Zamek. 2012. 440 s.
395. Struve K. Deutsche Herrschaft, ukrainischer Nationalismus, antijüdische Gewalt. Der Sommer 1941 in der Westukraine. München: De Gruyter Oldenbourg 2015, 739 s.
396. Struve K. Rites of Violence? The pogroms of Summer 1941. *Polin Studies in Polish Jewry*. 2012. Vol. 24. P. 257–274.
397. The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization. / Ray Brandon and Wendy Lowe, eds. Bloomington: Indiana University Press in assosination with the United States Holocaust Memorial Museum, 2008. 392 p.
398. Trunk I. Judenrat: The Jewish Counsils in Eastern Europe under Nazi Occupation. Lincoln: University of Nebraska Press, 1996. 663 p.
399. Żbikowski A. Raport Friedericha Katzmanna i zagłada ludności żydowskiej w dystrykcie galicyjskim // Akcja Reinhardt: Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie, red. Dariusz Libionka. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2004. S. 132–138.
400. Zilinskyi V. The interrogation protocols of SD Kaukasier kompanie from the Security Service of Ukraine Branch-Wise State Archive as a source to the studies of the Holocaust in the territory of the district of Galicia. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2017. Випуск 53. С. 363–375.
401. Zilinskyi V. They were killed on the spot: the destruction of Jews during the nazi occupation in the territory of the Lviv region. *Вісник Львівського університету. Серія Історична*. Львів, 2019. Спеціальний випуск: На пошану професора Романа Шуста. С. 340–360.